

#A 1719

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1996

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. ÉVFOLYAM 1996/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

CZAGÁNY ZSUZSA

Egy 13. századi graduále két töredéke

A gyulafehérvári Batthyány Könyvtár ¹ R II-73 jelzetű kódexe ² tartalmával kevésbé tűnik ki a késő középkor latin nyelvű vallásos, a liturgikus szövegek egy-egy kiemelt csoportját, műfaját ismertető-magyarázó, jobbára didaktikus irányú elmékedései közül. A 14–15. század fordulóján készült könyv a liturgikus évnak megfelelő elosztású sermókat, majd Petrus Cantor evangéliummagyarázatának ³ és a strassburgi Hugo Ripelin kompendiumának ⁴ korabeli kommentárral ellátott részleteit tartalmazza. J. Sopko szerint bár a kódex eredete bizonytalan, ⁵ valószínű, hogy nem sokkal keletkezése után már a lőcsei Szt. Jakab templom könyvtárában használták. ⁶ Számos felvidéki kódextársával együtt innen került át a 18. század folyamán Gyulafehérvárra, ahol jelenleg is őrzik.

¹ Ezúton mondok köszönetet SZENDREI Jankának, aki rendelkezésemre bocsátotta az OSzK E 76-os jelzetű töredékének fotóját, és számos tanáccsal segítette munkámat. Hálas vagyok Július SOPKÓNAK, amiért átadta nekem a gyulafehérvári töredék xeroxmásolatát, s ezáltal lehetővé tette számomra e tanulmány megírását.

² A kódexről lásd: CSERESNYÉS, A.: *Conscriptio Bibliothecae Musei Batthyanyani facta annis 1824–1826*. H 5 III 13.; BEKE, A.: *Index manuscritorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Károlyfehérvár, 1871. Nr. 127.; VARJÚ E.: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. Bp. 1899–1901. Nr. 123.; SZENTIVÁNYI, R.: *Catalogus concinnus librorum manuscritorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged, 1958. Nr. 233.; J. SOPKO: *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku*. Matica Slovenská 1982. Nr. 377.

³ PETRUS CANTOR († 1197) *Concordantiae evangeliorum*.

⁴ Hugo RIPELIN ARGENTINENSIS OP (s. XIII.), *Compendium theologiae veritatis*.

⁵ SOPKO a kódex egyik lejegyzőjének nevéből (f. 192v: per manus Alberti Iohannis de Brzeg) sziléziai–lengyel eredetre gondol. E bejegyzés azonban véleményünk szerint csupán a szkriptor származását jelzi, s merészség lenne pusztán ebből a teljes, több fázisban, több kéz által íródott kézirat provenienciájára következtetni. Egy 15. századi bejegyzés alapján a kódexet később egy Pál nevű személy vásárolta meg (f. 1r: Emptus per me Paulum...), a század 2. felében tulajdonosa Johannes de Welfram (f.229v: Liber Iohannis de Welfram).

⁶ Állítását, miszerint a kódex valóban a lőcsei könyvtár tulajdonában volt, Sopko egy jellegzetes lőcsei katalóguscédulával igazolja, amelyet a 18. században ragasztottak a kézirat hátsó borítójára. SOPKO: *i. m.* 229.

A főszöveggel ellentétben annál nagyobb érdeklődésre tarthat igényt az a betű- és kottaírással sűrűn teleírt pergamenlap, amellyel — jól bevált késő középkori szokás szerint — a kódex kötéstábláját erősítette a korabeli könyvkötő. E lapra Sopko katalógusa is figyelmeztet, 13. századi antifonále-töredéknek nevezve azt.⁷ A töredéket nem ragasztották a borító belső oldalához:⁸ mindkét oldala olvasható, így a kutatás számára az eredeti kódex két teljes (recto-verso) fóliója válik hozzáférhetővé.⁹ A mai állapotában némileg megcsontított, kissé szabálytalan körvonalú bifólió legteljesebb mérete 19 x 28,5 cm, egy fólió eredetileg kb. 24 x 15 cm lehetett. A lapok egyenként 11, szöveggel ellátott négyvonalas kottasort tartalmaztak, amelyből a beragasztás folytán az első kottasor, ill. annak felső sorai lemaradtak. Kivételt csupán Av képez; ezen a legfelső kottaszisztéma is épen maradt, ugyanakkor a fennmaradt néhány fólió közül ez az egyetlen, amely csupán 10 sort foglal magába. A lapok szélén és alján valamivel későbbi (14. századi?) írást találunk: Av-Br alján összefüggő, eddig nem azonosított szöveg olvasható (az írás folyamatosan, megszakítás nélkül halad át a gerincen, bizonyos tehát, hogy abból a korból származik, amelyben a töredék már az új kódex kötését erősítette), B verso — A rectón pedig lapszéli jegyzetekre bukkanunk, amelyek feltehetőleg a lapon szereplő liturgikus énektételek mellett mondandó szöveges részekre utalnak.

A gyulafehérvári kéziratban lappangó pergamenlap azonban meglepő módon nem az egyetlen fennmaradt töredéke a hajdani kódexnek. Az összehasonlító vizsgálat kimutatta, hogy töredékünk rendkívül hasonlít a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának E 76 jelzet alatt őrzött — ugyancsak egy dupla fóliót felölelő — töredékére.¹⁰ A két fragmentum azonos betű- és kottaírása, méreteik és belső elrendezésük egyezése arra utal, hogy jelenlegi őrzési helyük különbözősége ellenére valaha egyazon kódex fólióit alkották. Miképpen lehetséges hát, hogy napjainkra ilyen messzire kerültek egymástól? Az OSzK töredékének eredetéről sajnos nem sokat tudunk. 1899-ben már lefejtett állapotban, további 113 töredékkel együtt Varjú Elemér ajándékként került a budapesti könyvtárba, s az átvételkor nem jegyezték be származási helyét.¹¹ Csupán feltételezhetjük, hogy — miután Varjú Elemér abban az időben a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár anyagának felméréseivel és katalogizálá-

⁷ SOPKO: *i. m.* 229.

⁸ A töredék mai állapotában nincs a kötéstáblához ragasztva; minthogy azonban a kódexet nem állt módunkban eredeti őrzési helyén, a gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban megtekinteni, adataink a későbbiek folyamán kiegészítésre szorulnak.

⁹ Minthogy a fóliók az eredeti kódexben nem követték egymást folyamatosan, az egyes oldalakra nem f. 1r-v, 2r-v, hanem Ar-v, Br-v, ill. Cr-v, Dr-v megjelöléssel utalunk.

¹⁰ A forrás leírása: SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Bp. 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez. 1), F 197, 19. facsimile; UŐ: *A magyar notáció története*, in: *Középkori hangjegyírások Magyarországon* (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez. 4), 47. 6. facsimile.

¹¹ OSzK Kézirattára, Növedéknapló: 1899/12. sz.

sával foglalkozott — az E 76-os jelzet alatt helyet kapó pergamenlapra is valamelyik gyulafehérvári könyv kötéstáblájában bukkant rá. Hogy vajon e könyv a Batthyány Ignác által felhalmozott hatalmas gyűjtemény melyik részéből származott — a Felvidékről hozta magával a neves püspök, vagy erdélyi könyveszerző útjain tett szert rá — , valószínűleg sosem fogjuk biztosan tudni.¹² Amennyiben elfogadjuk az R II 73-as töredék anyakódexének Sopko által sugallt felvidéki — lőcsei — származását, egyúttal feltételezhetjük, hogy mindkét töredék anyakódexét egy helyen, valamelyik felvidéki műhelyben kötötték, s így a kötéshez felhasznált kódex eredetét is itt kell keresnünk.

A tartalmi elemzés során világossá vált, hogy a két töredék — Sopko feltételezésével ellentétben — nem a zsolozsma, hanem a miseliturgia énekelte tételeit tartalmazza; így egyértelmű, hogy a vizsgált fóliók egy hajdani *graduále* kivágatát alkotják. A gyulafehérvári töredék két fóliója az eredeti graduále két, egymáshoz közel álló, ám mégsem teljesen összefüggő szakaszát foglalja magába: a nagybőjti időszak második hetének szerdai és csütörtöki miserendjét (Ar-v), valamint az ugyanezen időszak harmadik hetében csütörtökön, pénteken és szombaton énekelendő tételeket (Br-v). Az általunk első (A) és második (B) fóliónak nevezett lapok között tehát a néhai kódexben még kb. egyheti miseanyag kapott helyet. Töredékünk OSzK-beli párja ugyancsak nagybőjti anyagot tartalmaz: a negyedik hét csütörtök – pénteki (Cr-v), ill. Szenvedés hetének hétfő – keddi (Dr-v) miséit; a két szakasz között tehát a gyulafehérvári kézírathoz hasonló terjedelmű rész hiányzik.

A két töredék részletes tartalma:¹³

I. Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár R II 73

[Ar]

[Qu H2 f4]

[Intr. Ne derelinquas me. . .] discedas a me. . .

ps. Dominus illuminacio

Gr. Salvum fac populum

V. Ad te Domine clamabo

Off. Ad te Domine levavi [incipit]

Comm. Iustus Domine

[Qu H2 f5]

Intr. Deus in adiutorium

ps. Avertantur

Gr. Propicius esto Domine

[Av]

V. Adiuva nos Deus

Off. Precatus est Moyses

¹² Batthyány Ignác erdélyi püspök életéről és munkásságáról lásd: VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. Bp. 1899.; SZENTIVÁNYI: *Catalogus...* 9–18.

¹³ Qu = Quadragesima; H2, 3 etc. = hebdomada secunda, tertia etc.; f2, 3 etc. = feria secunda, tertia etc.; Sabb = sabbato. A tétalcímeket a töredéken olvasható középkori latin ortográfia szerint közöljük.

[*Br*][*Qu H3 f5*]

[Intr. Salus populi ego sum. . .] tribulacione clamaverint. . .

ps. Attendite

Gr. Oculi omnium in te sperant

V. Aperis tu manum tuum

Off. Si ambulavero in medio

Comm. Tu mandasti mandata

[*Qu H3 f6*]

Intr. Fac mecum Domine

[*Bv*][*az introitus folytatása:*] ut videant. . .

ps. Inclina Domine

Gr. In Deo speravi [!] cor meum

V. Ad te Domine clamavi

Off. Intende voci oracionis

Comm. Qui biberit aquam

[*Qu H3 Sabb*]

Intr. Verba mea auribus percipe . . . clamorem meum [. . .]

II. Budapest OSzK, E 76

[*Cr*][*Qu H4 f5*]

Intr. Letetur cor querencium

ps. Confitemini

Grad. Respice Domine

V. Exurge Domine et iudica

Off. Domine ad adiuvandum me festina

Comm. Domine memorabor iusticie

[*Cv*][*Qu H4 f6*][*a communio folytatása:*] a iuventute mea. . .

Intr. Meditacio cordis

ps. Celi enarrant

Grad. Bonum est confidere

V. Bonum est sperare

Off. Populum humilem salvum

[*Dr*][*Qu H5 f2*]

[Intr. Miserere mihi Domine]

[ps. Con-]culcaverunt me

Grad. Deus exaudi oracionem meam

V. Deus in nomine tuo

Off. Domine convertere et eripe

V. Domine ne in ira

Comm. Dominus virtutum ipse

[*Qu H5 f3*]

Intr. Expecta Dominum viriliter

[*Dv*][*az introitus folytatása:*] tuum et sustine. . .

ps. Dominus illuminacio

Grad. Discerne causam meam

V. Emitte lucem tuam
 Off. Sperent in te omnes
 Comm. Redime nos Deus. . . angustis [nostris]

Vajon hol és mikor készült az a graduále, amelynek csupán e parányi töredékét birtokoljuk? Segítségül hívhatjuk-e az anyakódex származási, ill. használati helyéről szerzett információinkat? Magyarországi, vagy külföldi scriptoriumban, hazai vagy idegen megrendelésre készült az eredeti misekönyv? Korban hogy viszonylik egymáshoz a töredék és az anyakódex? E kérdések megválaszolását a két töredék anyagának zenei és paleográfiai elemzése segítségével kísérhetjük meg.

Mindkét töredéken négyvonalas kottaszisztémát látunk *custos* nélkül, c-, f- és g-kulccsal, kiegészítve az egyes neumacsoportok előtt föltűnő b rotundummal (*Tu mandasti, In Deo speravi, Salvum fac* verzusa etc.) és b quadratummal (*Deus in adiutorium*). A halványbarna kottasorokhoz színben és elhelyezkedésben idomulnak a szövegvonalak, így a négyvonalas rendszer esetenként látszólag ötvonalassá bővül.¹⁴ A notáció szillabikus alapegységét a *tractulus* alkotja, mely többféle árnyalatban fordul elő: hajszálvékony befutóvonallal ellátott, enyhén lefelé forduló aprócska téglalapként és a hagyományos metzi *tractulus*-formát idéző két, egymással hegyesszöget bezáró vékonyabb ill. vastagabb vonal együtteseként. A *pes* alapformája kétféle: szabályos, a szár mindkét végén lekerekített, s-alakú *pes rotundus*, ill. az alsó hangot íves, homorú vonallal ábrázoló „sarkantyús” változat. A *clivis* apróbb árnyalati variánsoktól eltekintve egységes: a derékszögű szerkezetet követi. A *scandicus* kizárólag kötött formában fordul elő; mind szekundlépésnél, mind nagyobb hangköznel ezt az alakot mutatja. A *climacus* háromféle változatban jelenik meg: leggyakoribb a kettős punctummal indított függőleges pontsor; valamivel ritkább (inkább összetételekben föltűnő) a *sima* indítású *climacus*, amelynek kezdőhangja olykor vékony befutóvonalat kap, valamint a nagyobb hangközlépéseket jelző, két derékszögű *clivist* egymásba illesztő kötött változat. A *kiegészítő* és *liquescens* neumák közül szórványosan megjelenik az arab kilences formájú *cephalicus*, a *clivis liquescens*, a *bi-* és *tristropa*.

A neumák és neumacsoportok tüzetes vizsgálata alapján összegezhető jellegzetességek — egyes feltűnő, az európai notációfajtáktól elütő sajátos hangjegyformák (kettős indítású *climacus*, kötött *scandicus*, jellemző összetételek), az emelkedő dallamrészeknél jobbra hajló, az ereszkedő meneteknél azonban erőteljes függőleges írásirány, az elegáns, enyhén francia-metziés színezetű, levegős, finoman árnyalt kottakép — egyértelműen bizonyítják, hogy töredék-

¹⁴ Valószínűleg ez indította Sopkót arra, hogy a töredéken ötvonalas kottaszisztémát véljen fölfedezni: SOPKO: *i. m.* 229.

künk a magyar (esztergomi) hangjegyírás igen becses, korai dokumentuma.¹⁵ Keletkezésének ideje a 13. század első éveire tehető, s notációs szempontból a Pray-kódex második, a 13. század húszas éveinél nem későbbi, erős metzi hatást mutató rétegével rokonítható.¹⁶ A Pray-kódex bejegyzéseinek kifinomult stilizált kottaképétől töredékünk a notáció kurzív jellegével, a metzi „szálkás” jelek közt minduntalan kiütközö, a kiforrott magyar hangjegyírásra jellemző kerek formák erőteljesebb hangsúlyozásával válik el. A 13. század szegényes liturgikus forrásállományából még egy, betű- és kottáírásában töredékünkkel rokonítható fragmentumról tudunk: egy antifonále-töredékről, amely az eperjesi jezsuiták egy 15. századi könyvének kötésében maradt fenn.¹⁷

Két töredékünk tehát azon csekély számú magyar notációs források számát gyarapítja, amelyek a 13. század első feléből, a tatárjárást megelőző korszakból maradtak ránk.¹⁸ Az első pillantásra egységesnek mutatkozó kottakép egy-egy pontján azonban vizsgálatunk során különös, a főírástól elütő neumaformákra bukkantunk, amelyek mintegy második réteggként rakódtak rá az eredeti notációs rendre. Ez a felfedezés azért is figyelemre méltó, mert e második írásréteg azonosításával egyúttal némi fény derülhet a töredék, ill. az eredeti graduále keletkezéstörténetére s kalandos középkori vándorútjának egyes állomásaira. Az *Oculi omnium graduale* és az *In Deo speravi graduale Ad te Domine* verzusának első 2 sorában, valamint a *Verba mea* introitus 2. sorának végén a gördülékeny, egyetlen tollvonással kivitelezett gömbölyded formákat hirtelen szikárabb, gótikus vonalú, nyilvánvalóan későbbi korból származó, elemekre széttöredező hangjegyek váltják fel. A pes rotundus helyén a „sarkantyús” pes németes, punctumból és virgából összeálló változatát találjuk: a „sallangos” virgaszár és az elébiggyesztett punctum világosan két mozdulatra bomlik. A dupla indítású climacus helyét többnyire egyszerű függőleges, enyhén jobbra dőlő pontsor foglalja el; a kötött scandicus három jól megkülönböztethető elemre tagoldódik (2 punctum, virga). A tanulságokat összegezve elmondhatjuk, hogy

¹⁵ A magyar (esztergomi) notáció összefoglalását lásd: SZENDREI J.: *A magyar notáció...*; Uő.: *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Bp. 1988. V. fejezet: *Hangjegyírás*. 165–215.; Uő.: *Die Geschichte der Graner Choralnotation*. in: *Studia Musicologica*. Bp. 1988. 5–234.

¹⁶ A Pray-kódex vonalrendszeres hangjegyírásának két rétegéről lásd: SZENDREI J.: *A Pray kódex vonalrendszeres kottái*. in: *Zenetudományi Dolgozatok*. Bp. 1980. 183–213. Uő.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. C19, 9–14. facsimilék; Uő.: *A magyar notáció...* 4a–5c. facsimilék.

¹⁷ Budapest Egyetemi Könyvtár, Fr. l. m. 214. A töredék leírását lásd: MEZEY, L.: *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis I/1*. Bp. 1983. 184. XXXVIII. facsimile. Az egy csonka fólió a Szt. István rimes officium egyes tételeit tartalmazza. A töredék ismertetését SZENDREI Jankának köszönöm.

¹⁸ A 13. század a magyar középkor liturgikus hangjegyes forrásokban legszegényebb korszaka: az egyetlen teljes kottás misekódex a Zágrábi Missale Notatum (jelenlegi őrzési helye Güssing, Bibliothek des Franziskanerklosters Ms. I/43), ezenkívül csak töredékekre, ill. nem zenei könyvekben fellelhető utólagos kottás bejegyzésekre támaszkodhatunk. Részletesen lásd: SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*.

a töredék eredeti, kora 13. századi magyar notációval készült főszövegének egyes — feltehetőleg az évek során kifakult — hangjait a kódex egy későbbi használója „retusálta” az általa ismert notációs modorban. E notációs modor a Magyarország peremvidékeinek scriptoriumaiban a 14. századtól művelt ún. *metzigót* hangjegyírásra jellemző.¹⁹ Az eredeti graduále tehát feltehetőleg egy magyar notációt művelő kora 13. századi műhelyben készült — ebben az időszakban ez az ország központi vagy peremterületeinek bármelyikén elképzelhető —, a későbbi évtizedek során azonban feltehetőleg egy peremvidéki — nagy valószínűséggel felvidéki — templomba került, ahol tovább használták és elhalványult részeit újráfírták. A használatban elkopott kódex lapjait itt használhatták fel az újdonsült prédikációgyűjtemény kötéstáblájának megszilárdítására a 14–15. század fordulóján. Töredékünk notációs jelrendszerének két rétegét a következő ábra szemlélteti:

	Szillabikus alapegység	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus
I. réteg					
II. réteg					

	Climacus	Scandicus	Liquescens jelek	Jellemző összetételek
I. réteg				
II. réteg				

Következő lépésként vegyük szemügyre a töredék dallamanyagát, s nézzük, vajon kínál-e további támpontokat a graduále provenienciájának meghatározásához? Mint említettük, a kétszer két fólió nagybőjt 2., 3., 4. és 5. hetének misetételeiből ad válogatást. Liturgikus szempontból e tételek az Európa-szerte ismert általános miserepertoárba illeszkednek; sem tételválasztásban, sem a tételek elrendezésében nem találunk regionális — helyi jellegzetességekre utaló megoldásokat. A dallamok összehasonlító vizsgálatához, az egyes tételek kimerítő, széles körű elemzéséhez sajnos roppant kevés forrás áll rendelkezésünkre, s megállapításaink ennek megfelelően csupán részleges érvénnyel bírnak. Minthogy az egyetlen, hozzávetőlegesen azonos korból (a 13. sz. első feléből)

¹⁹ A metzigót notációról lásd: SZENDREI J.: *A magyar notáció...*; Uő.: *Magyarország zenei története I. Középkor...*

származó teljes kottás misekönyvünk a Zágrábi *Missale Notatum*,²⁰ kutatásunkban kénytelenek voltunk későbbi, 14–15. századi forrásokra támaszkodni.²¹

Forrásjegyzék²²

I. Magyarországi források

Bakócz-graduále I–II. 15–16. sz. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. I. 1. és 3b.²³ C 15.

Futaki Ferenc graduáléja. 1463. Istanbul, Topkap Seray Nr. 2429. C 45.

Erdélyi graduále. 1534. Budapest, OSzK Fol. Lat. 3815. C 37.

Kassai graduále I–II. 16. sz. eleje. Budapest OSzK Clmae 172/a–b. C 25–26.

Brassói graduále. 16. sz. eleje. Nagyszében, Brukenthal Múzeum, jelzet nélkül. C 38.

Kolozsvári graduále. 16. sz. eleje. Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár Mss. I. 1. C 51.

Felvidéki graduále. 14. sz. Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár R I 96. C 49.²⁴

Szepesi graduále. 1426. Szepes, Káptalani Könyvtár Ms. Mus. 1. C 84.²⁵

Ágostonos remeték graduáléja. 14. sz. 1. fele. Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 35. C 70.

Ferences graduále. 14. sz. 1. fele. Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 123. C 68.

II. Külföldi források

Prágai („Arnestus”) graduále. 1364. Praha, Knihovna Metropolitní kapituly P 7.

²⁰ E forrásról lásd: SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* C 47.; DOBSZAY L.: *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája.* in: Zenetudományi Dolgozatok. Bp. 1984. 7–12.

²¹ Az 1324–1341 között, a pozsonyi Szt. Márton társaskáptalan számára íródott Esztergomi Missale Notatumból sajnos csaknem a teljes nagybőjti anyag hiányzik, így töredékünk dallamainak összehasonlító vizsgálatához e fontos forrást nem hívhattuk segítségül.

²² A magyarországi forrásadatok végén SZENDREI J. katalógusának szígláit közöljük (*A magyar középkor...*)

²³ Kiadva: SZENDREI J.: *Graduale Strigoniense s. XV/XVI.* in: Musicalia Danubiana 12/1–2. Bp. 1990. 1993.

²⁴ Sajnos a töredékünk proveniencia-meghatározásának szempontjából oly fontos *Felvidéki graduále* hiányos: a Fac mecum Domine introitustól megszakad.

²⁵ A *Szepesi graduále* idevágó része ugyancsak hiányos: Nagybőjt negyedik hetének pénteki introitusával (*Meditatio cordis*) indul, a gyulafehérvári töredék anyaga tehát nem szerepel benne, s hiányzik a negyedik bőjti hét teljes hétfői miséje is.

Wislicai graduále. 1300 körül. Kielce, Biblioteka Seminarium Duchownego, jelzet nélkül.

Wroclawi graduále. 14. sz. Wroclaw, Biblioteka Uniwersytecka I F 386.

Wroclawi graduále. 1416. Wroclaw, Biblioteka Uniwersytecka Ms. 7566.

Lipcsei (St. Thomas) graduále. 13–14. sz. Leipzig, Universitätsbibliothek, St. Thomas 391.²⁶

Graduale Pataviense. Wien 1511. Kiadva: Das Erbe Deutscher Musik Bd. 87. (Ed. Väterlein, Chr.) Kassel, etc. 1982.

A *Deus in adiutorium* introitus első sorát valamennyi magyarországi forrás 7. G-tónusúként értelmezi, szemben a német egyházmegyes kódexekkel, amelyek quarttal feljebb transzponálják a tétel kezdősorát. Töredékünk változata egyik megoldáshoz sem ragaszkodik szigorúan: első szakaszában látszólag a későbbi, magyar variánshoz idomul, a tétel középrészében (*Domine ad adjuvandum*-tól) azonban eltér attól: míg a magyar források a tónus törvényeinek megfelelően *d*-n recitálnak, majd *c*-n és *A*-n képeznek zárlatot, töredékünk dallama a *B* (*c*)-*G* (*ad adjuvandum*), ill. — némileg a Brassói graduále változatát idézve — *E*-*G* (*confundantur et revereantur*) sáv köré szerveződik és *G*-n zár. A tétel zárószakaszában a források ismét egyező dallamalakot öltenek (1. kottapélda²⁷).

A *Salus populi* introitus valamennyi központi esztergomi forrásban 3. tónusú, s ennek megfelelően 3. tónusú zsolttárdallamot kap. Bár töredékünkön csupán a tétel zárószakasza olvasható, mégis egyértelmű, hogy a környező cseh, lengyel, dél- és keletnémet tradícióhoz idomulva 4. tónusban értelmezi a darabot és 4. tónusú zsolttárt (*Attendite*) csatol hozzá. Látszólag ellentmond a töredék eddig tapasztalt dallami beágyazódásának a *Tu mandasti* communio: a magyar központi és periférikus források többsége itt a cseh, lengyel, német kódexekkel egybehangzóan 7. tónusban közli a tételt, míg töredékünk a *Bakócz-graduále* és egy konzervatív pálos forrás megoldását követve nagyszekunddal lejjebb, 5. tónusú transzpozícióban tünteti föl. Nem kizárt, hogy az utóbbi forráscsoport „éppen az esztergomi rítus régiesebb lejegyzésmódját őrzi”,²⁸ feltűnő azonban, hogy ugyanezt a dallamalakot adja meg a régiesebb esztergomi

²⁶ Kiadva: P. WAGNER: *Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig*. Leipzig, 1930.

²⁷ A dallamot 4 forrásból közöljük: **Fr** — gyulafehérvári töredék; **Br** — Brassói graduále; **Ba** — Bakócz graduále; **Tho** — lipcsei (St. Thomas) graduále.

²⁸ SZENDREI J.: *Graduale Strigoniense I.* 52.

rítus dokumentumai közé semmiképp sem sorolható, inkább németes beállítottságú *Kassai graduále* is²⁹ (2. kottapélda³⁰).

Érdekes, eddig másutt nem tapasztalt megoldást látunk a töredék *Intende voci orationis* offertóriumra esetében. A közép-európai források (beleértve a magyarokat is) itt egységesen 5. tónusú változatot közölnek. Töredékünk dalama azonban az azonos kezdet után a *c*-körüli sávba ugrik és *F*-en zár (*rex meus et Deus meus*), majd *F-D*-n recitál (*quoniam ad te*), s míg a zárószakaszban (*orabo Domine*) a többi forrás jellegzetes 5. tónusú *F-A-c* — mozgás után *F*-en zár, a töredék variánsa 8. tónusú zárómelizmával *G*-re érkezik (3. kottapélda³¹).

A dallamvizsgálat tapasztalatait összegezve elmondhatjuk, hogy a két töredéken olvasható dallamok a középkori tág értelemben vett esztergomi zenei dialektust képviselik — túlnyomó többségük megegyezik az esztergomi hagyományt őrző reprezentatív 15. századi kódexben, a *Bakócz-graduálé*ban olvasható dallamokkal, kiegészítve azt néhány sajátos, a központi fónvonalától elütő megoldással.³² E különös megoldások részben beleillenek a központi esztergomi tradíciótól árnyalataiban különböző, a középkori Magyarország peremvidékein a 14. századtól virágzó zenei hagyományvonalakba. A töredék provenienciájának egyértelmű meghatározása azonban a dallamanyag alapján mai ismereteink szerint nem lehetséges — a korabeli s a későbbi, 14–15. századi peremvidéki forrásállomány olyannyira szegényes, hogy a graduále eredetére vonatkozó bárminemű erőteljesebb állásfoglalást lehetetlenné tesz.

A gyulafehérvári Batthyányeum és a budapesti OSzK két töredéke tehát hajdan egy olyan graduále lapjai közt kapott helyet, amelyet nagy valószínűséggel a 13. századi Magyarország valamely peremvidéki scriptoriumában hazai megrendelésre készítettek, és — a hangjegyzírás többrétegűségének megfelelően — 100–150 évig használtak egy (a kottaírás második rétege által sugallt) felvidéki közösségben. Az egy-egy ponton föltűnő sajátos zenei megoldások helyes értékelését, pontosabb indoklását a kutatás jelen pillanatában — a szűk forrásbázis, ill. a töredékek anyagának általános jellege miatt — nem tudjuk vállalni.

²⁹ A töredék anyagának régies elemei közé tartozik a *Domine convertere* offertórium, amely a 13. század előtti gyakorlatnak megfelelően verzussal szerepel (*Domine ne in ira tua*). Óvatosan talán azt is feltételezhetjük, hogy az *Av*-n szereplő *Precatus est Moyses* offertóriumnak is volt verzusa, feltűnő ugyanis, hogy valamennyi fóliótól eltérően ez az oldal csupán 10 kottasort tartalmaz. Lehetséges, hogy az üresen maradt helyre eredetileg a verzust kívánták bejegyezni. A tájékozódást rendkívül megnehezíti a későbbi kéz által betoldott lapalji szöveg, amely belenyúlik a legelső kottasorba, elmosva a kotta alatti betűírást s amely lehetetlenné teszi annak megállapítását, volt-e a 10. sor alatt még egy üresen hagyott sor.

³⁰ A tételt 2 forrásból közöljük: **Fr** — gyulafehérvári töredék; **Felv** — *Felvidéki graduále*.

³¹ A dallamot 2 forrásból közöljük: **Fr** — gyulafehérvári töredék; **Ba** — *Bakócz-graduále*.

³² E sajátos megoldások sora kiegészíthető a *Ne derelinquas me* introitussal (*Ar*), amelyhez valamennyi eddig vizsgált forrásban a *Domine ne in furore* zsoltár kapcsolódik, töredékünkön viszont a *Dominus illuminació*val szerepel.

A kérdések felvetésével, az egyes tapasztalatokban rejlő bizonytalanságok kiemelésével azonban talán sikerült fölkeltenünk a könyv- és zenetörténeti kutatás érdeklődését, s gondolatmenetünk esetlegessége ellenére hozzájárulnunk a 13. századi liturgikus zenei források számának gyarapításához és azonosításához.

CZAGÁNY ZSUZSA

Zwei Fragmente eines Gradualebandes aus dem 13-ten Jahrhundert

Der vorliegende Aufsatz behandelt zwei, ursprünglich einer mittelalterlichen liturgischen Handschrift entstammende Fragmente. Das erste von den beiden, jeweils ein voll beschriebenes Bifolio erfassenden Bruchstücken befindet sich heute in der Bibliotheca Batthyanyana der rumänischen Stadt Alba Iulia verborgen im Einband des Codex Sign. R-II-73 des 15. Jahrhunderts. Der zweite Fragment, der einst ebenfalls als Einbandverstärkung einer später verfassten Handschrift gedient haben dürfte, wird in der Budapester Széchényi Bibliothek unter der Sign. E 76 aufbewahrt. Der ursprüngliche Fundort dieses Fragmentes ist zwar unklar, es scheint jedoch wahrscheinlich, daß es von dem bekannten Historiker und Kodikologen Elemér Varjú am Ende des vergangenen Jahrhunderts gleichfalls aus dem Batthyaneum zusammen mit anderen liturgischen Fragmenten mitgenommen und später an die Budapester Bibliothek weitergegeben wurde.

Die eingehende Untersuchung der Fragmente zeigt, daß die ursprüngliche Handschrift ein Graduale des frühen 13. Jahrhunderts gewesen ist, die erhalten gebliebenen Bruchstücke beinhalten Meßgesänge der zweiten, dritten und vierten Woche der Fastenzeit und der ersten beiden Tage der Hebdomada Passionis. Die Notation repräsentiert das Frühstadium der sgn. ungarischen (Graner) Choralnotation, ähnlich der Schreibart der zweiten Schicht des Codex Praianus. Zum Grundmaterial der musikalischen Schrift der Fragmente tritt jedoch an einigen Stellen — sozusagen als spätere Korrektur der bereits verblaßten Neumen — eine weitere Notationsart; in der Gestalt von Zeichen der sgn. gothisierten lothringisch-deutschen Mischnotation. Diese Notationsweise wurde in Ungarn besonders in den nördlichen Randgebieten vom 14. Jahrhundert an intensiv gepflegt. Die zweite Notationsschicht stellt einen wichtigen und streng genommen — da das Melodiematerial bis auf einigen im Aufsatz aufgeführten Eigenheiten ein recht verbreitetes, universal gültiges Repertoire darstellt — einzigen Hinweis für die Provenienz der Fragmente dar; die ursprüngliche Handschrift wurde Anfang des 13. Jahrhunderts in einem, die Graner Notenschrift bereits auf hohem Niveau kultivierenden ungarischen Skriptorium verfertigt, wurde jedoch später wahrscheinlich in einem der nördlichen Pfarren benutzt und ergänzt.

1. kottapélda

Fr
Intr. De - us in ad-iu-to-ri-um me-um in - ten-de, Do-mi-ne ad ad-iu-vandum

Br

Ba

Tho

Fr
me fe- sti- na, con- fundan- tur et re- ve- re- an- tur in i- mi- ci me- i,

Br

Ba

Tho

Fr
qui que- runt a- ni- mam me - am. B. A- ver- tan- tur...

Br

Ba

Tho

1. ábra 1. kottapélda

2. kottapéllda

Fr *Comm.* Tu man-da-sti man-da-ta tu a cu-sto-di-re ni-mis,

Felv

Fr u-ti-nam di-ri-gan-tur vi-e me-e ad cu-sto-di-en-das

Felv

Fr iu-sti-fi-ca-ci-o-nes tu-as.

Felv

3. kottapéllda

Fr *off.* In-ten-de vo-ci-o-ra-ci-o-nis me-e,

Ba

Fr rex me-us et De-us me-us, quo-ni-am ad te

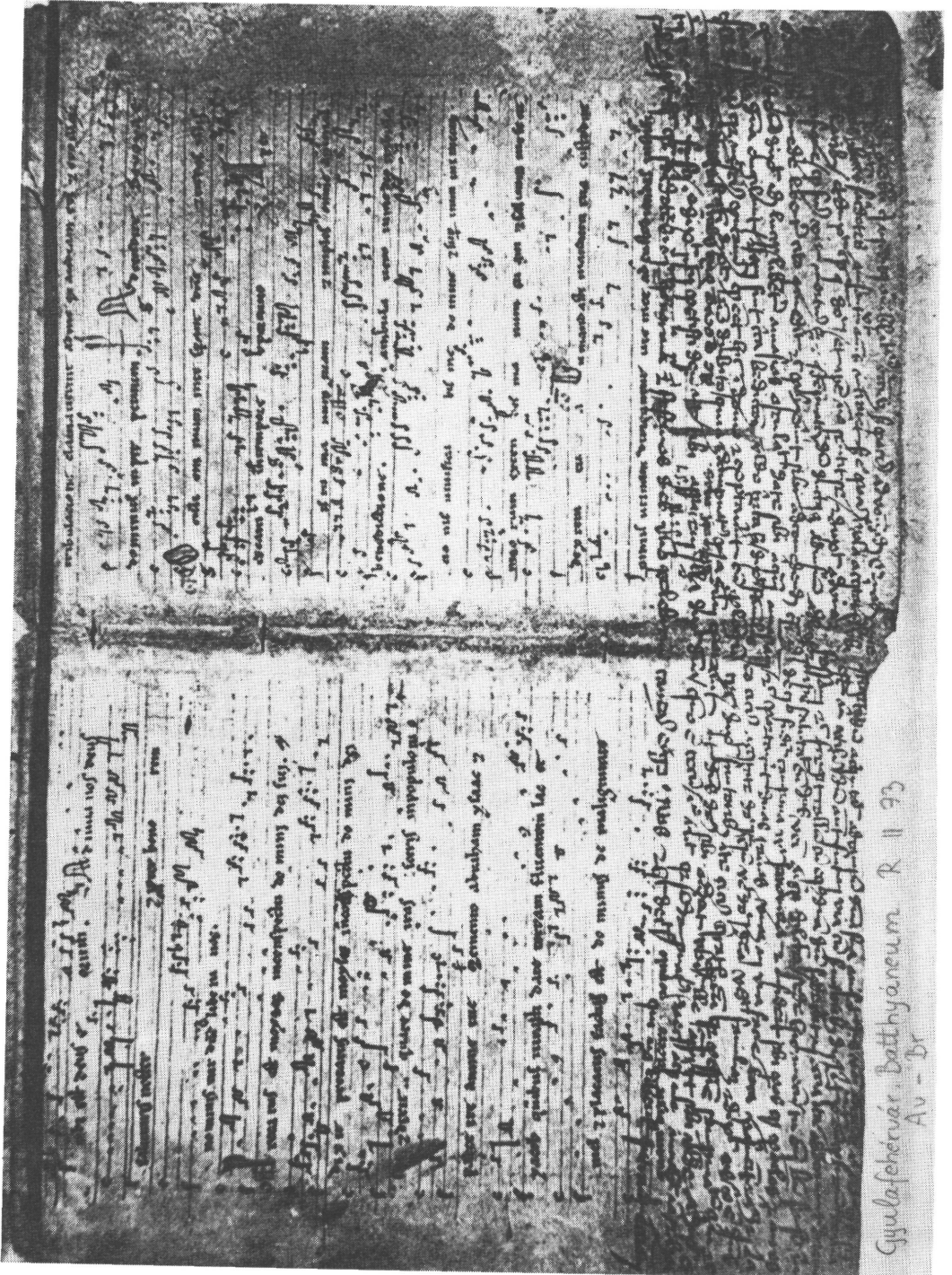
Ba me-us, quo-ni-am ad te.

Fr o-ra-bo Do-mi-ne.

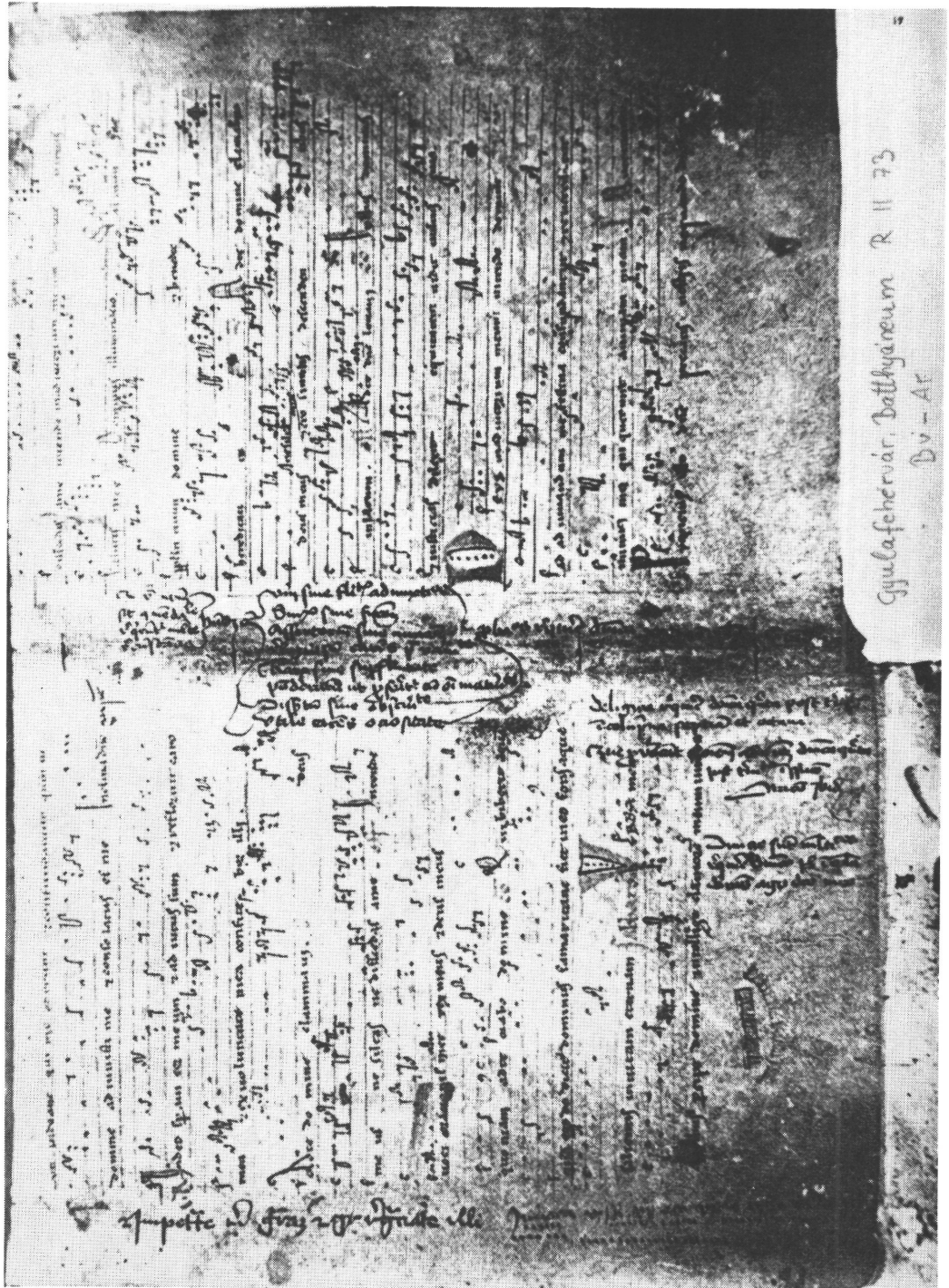
Ba

3. ábra Az OSZK töredéke

4. ábra Gyulafehérvár, Batthyáneum

5. ábra Gyulafehérvár, Baththáneum

KÖPECZI BÉLA

Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról

Az első angol újság 1513-ban kelt, de csak egy évtizeddel később, a polgárháború idején kezdtek megjelenni a *Newsbookok*. Az *Intelligence* és a *News* megjelentetése után 1665-ben kezdik kiadni az előbb Oxfordban, majd Londonban megjelenő *London Gazette*t, amely hivatalos jelleget kapott, 1681-ben jelenik meg Londonban L'Estrange szerkesztésében a királyság mellett kiálló *Observer*, amelyet Tutchin 1702-től folytat. 1695-től kezdik ugyanott kiadni a *Flying Post*ot és a *The Post-Boy*t, és 1702-től a *The Daily Courant*ot. Defoe jelenteti meg, 1704-től 1713-ig a *Weekly Review of the Affairs of France*-ot. A tory *Examinert* 1710-től 1714-ig Swift adja ki, Addison és Steele pedig 1709-től 1711-ig, a whig *Tatler*t és 1711 és 1712 között a *Spectator*t. (Vö. H. E. Fox-Bourne: *English Newspapers. I–II*. New York, 1966.; Brian Lake: *British Newspapers*. London, 1984.; Defoe-ról és Swiftről külön írtam: *New Hungarian Quarterly*, III. évf. N° 8. *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, (Budapest, 1970) és *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* című munkámban (Budapest, 1966).)

Az alábbiakban áttekintem az angol sajtónak a Rákóczi-szabadságharcról szóló híreit, kiemelve azokat, amelyek a közvéleményt érdekelték.

Az angol sajtóban a Magyarországról és Erdélyről szóló híreket főleg Bécsből keltezték, időnként Hollandiából, ritkán Magyarországról. Elsősorban hírekről van szó, ritkán kommentárokról, ezeket a heti periodikák adják, melyekkel itt nem foglalkozunk. Az átnézett újságokat a British Library *Burney Collection of Newspapers* című gyűjteményében találtam, a 126-os számtól a 154-ig, ennél szélesebb körű vizsgálatra nem volt módom.

A British Museum gyűjteményében a *The Daily Courant*, a *The Post-Man*, a *The Post-Boy*, a *Flying Post*, a *The Observer*, a *The London Gazette* nem folyamatosan található, arra azonban elegendők, hogy nyomon követhessük a magyarországi események folyását 1703-tól 1711-ig.

* * *

A felkelés

A *The Daily Courant* 1703. június 14-én tájékoztat az *Amsterdam Courant* kiadása alapján, Bécsre hivatkozva:

„The Regiment of Montecuccoli. . . is countermanded, the Hungarians showing great Disaffection to the present Administration and appearing inclined to Revolt.” Ehhez hozzátesszi: „Nay, there is a Report that some Troups have shewn themselves with the Name of Franz Ragozzi in their Standards.” (D. C. 1703. jún. 14. Az újságok nevét rövidítve adom, a szöveg az eredeti). A *The Post-Man* továbbmegy: „. . . Tis confirmed from Hungary that there is an Insurrection in some parts of the Country, which is fomented by the Emissaries of France and Prince Ragotzky, who, as 'tis reported, gives out Comi[ss]ions and has ordered the following Motto to be print upon his Colours and Standards: For God, our Country and Liberty”. (P. M. 1703. jún. 15.)

A *The Daily Courant* ehhez megjegyzi: „they have French monay among them”. (D. C. 1703. 24. jún.).

A *The Post-Man* beszámol a Károlyi Sándor által a felkelőkre mért vereségről:

„The Insurrection of Hungary is suppressed, not with standing the artifices of Emissaries of France and their great Premises to engage the Nobility to put themselves at the head of the poor People, whom they had seduced.” (P. M. 1703. júl. 6.)

Megjelennek tehát a francia „emissariusok”, akik pénzt hoznak, de a mozgalom úgy látszik elbukik, a „nemesség” nem áll a „megvesztegetett szegény lakosság” élére.

A *The London Gazette* augusztus 16-án jelenti, hogy „We hear from Hungary, that the Rebels, who side with Ragotzi, having got together a second time, had surprised the litte Town of Kallo,” de visszaverték őket. (L. G. 1703. aug. 16.) A *Post-Man* augusztus 17-én újítást vezet be s a „Rebels” helyett a *Malcontents* kifejezést használja (D. C. 1703. aug. 17.). Bár a *The Daily Courant* szerint a „lázadókat” vereségek érik: „But that not withstanding theses Losses, the Rebellion still grows more formidable” (D. C. 1703. aug. 23.).

Hírek jönnek arról, hogy a bécsi udvar követet küldött Konstantinápolyba, s reméli, hogy a törökök nem segítik a magyarokat. Beszélnek az „elégedetlenség” előnyomulásáról, de arról is, hogy „Berezini” meghalt, amit persze nem helyesbítenek. A *The Daily Courant* közli Rákóczi kijelentését:

„Tis reported that Prince Ragotzi has declar'd that he has taken the Arms with no other Design than to recover wich is confiscated and to obtain a Revocation of the Sentence of Death given against him. But this needes Confirmation.” (D. C. szept. 30.).

A *The Post-Man* december 18-án közli, hogy Bécsben a következő hír járja: „They tell us that Ragotzki has published a Manifesto”, amelyben a privilégiumok megerősítését, az erőszak büntetését, néhány évi adóelengedést, amnesztiát és magyar hivatalnokok kinevezését követeli (P. M. 1703. dec. 18.). A *Flying Post* december 30-án is közli ezt a hírt, kijelentve, hogy „that they did not take the Arms to enrich themselves with the Spoils of others, but only to obtain a

Redress of their Grievances in point of Liberty and Religion.” (F. P. 1703. dec. 30.) A *The Post-Man* ehhez hozzáteszi, hogy „Prince Ragotzki demande the Principality of Transilvania, wich was given by his Grandfather by the Turks” (P. M. 1704. jan. 11.). Külön érdekesség, hogy „a malkontensek” „insists still upon Freedom of Commerce and Religion”, ami Angliában visszhangot vált ki. A *Flying Post* közli a „Manifests of the Rebels”-t, méghozzá két részben, ahol mindezeket a pontokat felsorolják. (F. P. 1704. jan. 13. és 15.)

Hírek a megegyezésről

A *The Daily Courant* a leydeni *Gazettet* idézve 1704. január 22-én már a megegyezés lehetőségeire utal: „’tis is more to be desir’d, the Rebels should be brought to Reason by gentle Means than by force of Arms.” (D. C. 1704. jan. 22.). A *The Post-Man* Bécsből jelenti:

„The Ministers of Holland, Sweden and Poland and some other princes (ebbe Anne angol királynő is értődik K. B.) have been likewise in Conference with our Ministers and lively represented the necessity of give Satisfaction to the Male-contents who after all have been too severily used” (P. M. 1704. jan. 25.).

A *The Post-Man* lelkesedik Széchényi Pál kalocsai érsek megbízásáért és azt állítja, hogy a „megállapodást”, amely amnesztiát, szabad kereskedelmet, a katonaság rendszeres fizetését, a vegzálások abbahagyását, az elkobzott javak visszaadását és a lelkiismereti szabadságot tartalmazza, rövidesen megkötik (P. M. 1704. febr. 17.).

E hírek elbizonytalanodnak, de rövidesen a *The Post-Man* új helyzetről tájékoztat:

„Our last advices from Vienna say that the Sieur Brunnix, Envoy Extraordinary of the States, has lively represented to the Imperial Ministers the Necessity of Pacifying the troubles in Hungary as the only means to reduce the Elector of Bavaria.” (P. M. 1704. febr. 23.)

Ez érdekes megközelítés: a holland követ a bajor választó támadásával kapcsolatban kívánja a magyarokkal való megegyezést. A *Flying Post* már ezt jelenti:

„We are not without hopes of an Accomodation. . . they want only the arrival of the English and Dutch Ministers to be Guerantees of the Treaty and that in the meantime they drink the Emperor and King of the Roman’s Health.” (F. P. 1704. márc. 7.)

Stepney is megérkezik Bécsbe. Bruynincx Bercsényinél jár, aki ismerteti a magyarok békefeltételeit és gyűlés összehívását javasolja (P. M. 1704. márc. 21. és D. C. 1704. márc. 22., F. P. 1704. ápr. 20.). A magyarok a lengyel és a svéd közvetítést is kívánják a holland – angol mellett, a császár a svédet nem fogadja el (P. M. 1704. ápr. 27., L. G. 1704. máj. 6.).

Érdekes hírt közöl a *The Daily Courant* Budáról az *Amsterdam Gazette* közvetítésével:

„We have Advice that Prince Ragotzki is about Kerkemet [Kecskemét] and there have been some Murmuring among his Troupes, the Hungarians complaining that the Germans were punctually paid, while themselves could get no Pay, the prince made all quiet again by representing that the Germans, who had listen themselves in his Service, fight only for their Pay, but the Hungarians for a thing of more value than Money, Liberty.” (D. C. 1704. jún. 8.).

Ez a válasz sok angol olvasót meggyőz a felkelés jellegéről.

A *The Post-Man* visszatér a francia segítség kérdésére és jelzi, hogy Bécs tiltakozott a svéd királynál, mert a franciák Danckán keresztül tiszteket és mérnököket küldenek az „elégedetleneknek” (P. M. 1704. jún. 22.). A *The Flying Post* Heister győzelméről szól (F. P. 1704. jún. 24.), de főleg a megegyezés iránt érdeklődik, s így arról, hogy a császár milyen feltételeket ajánl a kurucoknak (D. C. 1704. júl. 8.).

A *The Daily Courant* július 19-én vitatkozik Defoe-nak a *Weekly Reviews* ban megjelent cikkével, amely a protestánsok török barátságáról szól, de a leghatározottabban ajánlja a magyaroknak a kiegyezést (D. C. 1704. júl. 19.). A *The Post-Man* megemlíti, hogy

„the Prince Ragotzki received a Packet wherin were the Pictures of his Wife and of his Sons, with these words: ‘now the best Opportunity to seek for a Pardon?’ This made him very uneasy for several days, but the French Envoy found means to confirm him in his Rebellion.”

A kalocsai érsek folytatja a tárgyalásokat s a nemesség „nagy része” hajlik a békére (P. M. 1704. júl. 22.).

A franciák, az angol újság szerint, a „rebellió” fő mozgatói, amit bizonyít az is, hogy a császáriak kivégezték Honoré Baulin francia hadnagyt:

„sent to Prince Ragotski to acquaint him what Condition the French and Bavarian Army was in and persuade him not to accept any Amnesty offer’d by the Emperor before a general Peace, but rather to assist with their joint forces in reducing the August House of Austria to the last Extremity”.

Közli ebből az alkalomból Marsin tábornok Rákóczihoz írt levelét is (D. C. 1704. júl. 26.). A fő kérdés a kiegyezés s ezért a *The Daily Courant* közli a kalocsai érsekhez írt császári levelet a fegyverszüneti feltételekről (D. C. 1704. júl. 27.).

Új helyzet áll elő a bajorok és franciák elleni höchstädti győzelemmel. Augusztus 10-én a lapok közlik Marlborough augusztus 4-i győzelmének hírét, amely szerintük közelebb hozza a magyarokkal a megállapodást. Ennek per-se ellentmond egy másik hír: szeptember 12-én a *The Daily Courant* jelenti, hogy a „felkelők” Rákóczit Erdély fejedelmének választották (D. C. 1704. szept. 12.).

Defoe a *Weekly Reviews* ban szeptembertől decemberig jelenteti meg már jelzett cikkeit s ez ad alkalmat belső angol vitára. A vita lényege, hogy számos angol miért védte Thököly idején a magyar protestánsokat, akik annak idején a törökkel szövetkeztek, most pedig a magyar katolikusokkal. Defoe nézete: „Ha egy protestáns egy pápistával hajlandó szövetkezni azért, hogy engem tönkretessen, számomra pápista lesz belőle is.” (*A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. 64.) A franciák segítik a kurucokat s ilyen módon szövetségeseik ellenségeivé válnak. 1. A „mérséklet” elvét akarja érvényesíteni a császár és a kurucok közötti vitában s erre alkalmasnak tartja az angol–holland mediációt. Ezek után a *The Observer* szeptember 20-án közli egy „Country-man”-nel folytatott beszélgetését arról, hogy „Londonban egyesek arról beszélnek, sok „pápista” van a protestánsok között.” A lap megállapítja, hogy a megegyezés jól jönne, hisz a császár másutt tudná használni csapatait. Ami a protestánsok és a katolikusok viszonyát illeti, s azt, hogy az utóbbiakat befolyásolja Franciaország, erre így válaszol:

„But you must consider, that the *Protestants* [a *The Observator* emeli ki] of Hungary have a double Contest with the Emperor, the Recovery of their Religion and Liberty. The *Papists* in Hungary joign with the *Protestants* not on the Account of *Religion*, but with Account of *Property*, the Recovery of their Antient Rights and Freedom.”

A protestánsok ezt a segítséget elfogadják, mert közös érdekről van szó. A *Country-man* megkérdi, hogy a *Jacks*-ek (tehát a jakobisták) és a *High-Flyers*-ek (bigott protestánsok) miért kifogásolják ezt az együttműködést. A *The Observer* visszautal régebbi celszövegekre II. Jakab király idején, s azt állítja, hogy ezek utálják a magyarokat, de kívánják a győzelmüket:

The cause of *Hungarians*, I know, their hate, and yet I am sure, they wish Succes to it, because it does embarrass the Affairs of the Confederates and they will Grieve herartly at an Accomodation and they reflection 'em only in Abuse of the Dissenters (a protestáns ellenzék) in England.” (*The Observer*. 1704. szept. 20.)

Az újság itt tehát a belső angol vitákra utal a jakobisták és a „bigott protestánsok” között, de jogos a megjegyzése, hogy a magyarországi protestánsok és a katolikusok együttműködnek, hisz a tulajdonról, a régi kiváltságokról és a szabadságról van szó.

A mediáció tárgyalásai

A *Post-Man* kiemeli, hogy Bruynincx Pozsonyba ért és megkezdte tárgyalásait, bár kezdettől fogva nehézséget okoz Erdély és a vallás kérdése (P. M. 1704. okt. 14.). A francia és a bajor küldött ellenzi a magyarok tárgyalásait, de ezek Selmeceen mégis megindulnak (D. C. 1704. okt. 18., P. M. okt. 19.). A békeköveteket ünnepélyesen fogadják, s az hírlik, hogy a protestánsok a jezsuiták kiűzését követelik (D. C. 1704. okt. 27.). Megtudjuk, hogy Stepney elindult

Selmecre, de még nem küldött jelentéseket (P. M. 1704. okt. 28., nov. 4., nov. 25.). A *The Post-Man* közli, hogy ellentétek alakultak ki a császári delegáció vezetője, Seilern és a mediátorok között. Az újság közli Rákóczi levelét a mediátorokhoz (P. M. 1704. nov. 28.).

Az angol sajtó 1705 januárjában számol be részletesen Heister nagyszombati győzelméről. (F. P. 1705. jan. 6., D. C. 1705. jan. 10., 26.) E győzelem ellenére a mediátorok a megegyezés mellett szólnak: „The Envoys of England and Holland expect an answer from the Emperor to the Memorial jointly deliver'd some days ago about the affairs of Hungary.” (P. M. 1705. jan. 27.).

Bécsben hírt kapnak arról, hogy az új nagyvezír megtiltotta Thököly elutasítását, amit elődje megengedett (D. C. 1705. márc. 7.), és hogy a törökök nem akarják Des Alleurs-t Temesvárról tovább engedni (D. C. 1705. márc. 23.), aki 300 000 „Rix-Dollart” visz magával. (F. P. 1705. máj. 10.) Végülis júniusban a követ megérkezik Rákóczihoz (P. M. 1705. júl. 12.).

A *The Daily Courant* május 28-án jelenti, hogy az új császár kész a magyarokkal kiegyezni (D. C. 1705. máj. 28.). A palatinus e tárgyban levelet írt Rákóczinak. (F. P. 1705. jún. 5., D. C. jún. 5.) A fejedelem a mediáció javaslatait kéri és a külföldi garanciát sürgeti (D. C. 1705. júl. 12.). Augusztus 11-én hír érkezik Heister pudmerici győzelméről (P. M. 1705. aug. 11., D. C. 1705. aug. 13.). Az angol kormány külön megbízottja, Charles Sunderland lord és a holland megbízott, Almelo szeptember elején Bécsben a magyar „zavarokról” is tárgyalnak, de eredmény nélkül (P. M. 1705. szept. 13., D. C. 1705. szept. 15.). Rákóczi Szécsényben országgyűlést tart, erről keveset írnak, mert a kalocsai érsek tárgyalásait részesítik előnyben (P. M. 1705. okt. 9.). Stepney is csak november 4-én szól a szécsényi gyűlésről és annak határozatairól. (*Angol iratok II. Rákóczi Ferencz korára*. Közli Simonyi Ernő A. R. II. o. II. köt. 229. és Bonnac-nak küldött levélmásolata. II. 242. és köv.) Nagy terjedelmet kap viszont az 1705. november 11-én lezajlott zsidói csata, amelyről négy oldalas részletes jelentést közölnek (P. M. 1705. nov. 10.).

A nagyszombati tárgyalások 1705 végén megindulnak (D. C. 1705. nov. 15.), az angol sajtó közli Szirmay jelentését, és a magyarok válaszáat a fegyverszüneti feltételekről (D. C. 1706. jan. 16.). A *The Post-Man* 1706. január 17-én Nagyszombatból írja (ottani december 30-án):

„I understand that the Plenipotentiaries [tehát a holland és angol követ] do not stay much longer in this place, if they cannot persuade the respective Parties to enter upon a formal Treaty. I cannot sufficiently express the great respect paid to their Excellencies by the Hungarians, who entertain them with a greater magnificence than we could have ever expected in this part of the World in a time of Trouble and Confusion.” (P. M. 1706. jan. 17.).

A magyarok vendéglátása zavarja, hiszen ismeri az ottani nehéz helyzetet és felhívja a figyelmet a lényegre: a „formális” békére kell törekedni. Bár sokan bíznak is a békében, a *The Post-Man* szerint, az „elégedetlenek” tábornokai

személyes érdekek miatt „azt nem helyeslik” (P. M. 1706. febr. 7.). A Bajorországban kitört felkelés befolyásolni fogja a magyarokat (P. M. 1706. febr. 19.), de ez csak feltételezés.

Néhány hét múlva Okolicsányi Pál azt jelenti, hogy Rákóczi elvetette a fegyverszünetre vonatkozó feltételeket, a mediátorok sürgetik a császárnál a választ, hogy folytathassák a tárgyalást (D. C. 1706. ápr. 20.). Annak ellenére, hogy Bercsényi ellenezte azt, sor kerül a fegyvernyugvás meghosszabbítására. A *The Post-Man* szerint:

„the Princesse Ragotski has very much contributed to this agreement and her Husband declar'd to the Mediators, who met him at Neytra (Nyitra), that he will sincerely facilitate the Conclusion of the Treaty.”

Az újság reméli, hogy a császár inkább hallgat a mediációra, mint az ezt ellenző császári tábornokokra, így Rabutinre (P. M. 1706. máj. 17.). A *The Daily Courant* arról értesül, hogy a császári megbízott Wratislaw és az angol követ, Stepney visszajöttek Bécsbe s az a hír járja, hogy a bécsi udvar kész Rákóczinak felajánlani a birodalmi fejedelmi címet és Burgaut (tehát nem Erdélyt) (D. C. 1706. máj. 15.). A *The London Gazette* ismerteti Stepney jelentését tárgyalásairól a fegyverszünet és az erdélyi rendek képviselője ügyében. (L. G. 1706. júl. 11. A júl. 2-i jelentésről van szó.)

Kézhez kapják a magyarok követeléseit, amelyek között szerepel, hogy magyar őrségek legyenek az országban, hogy csak magyarok tölthessenek be egyes hivatalokat, hogy Rákóczit ismerjék el Erdély fejedelmének. A *The Daily Courant*ot is meglepi, hogy „the Malecontents have demanded little or nothing in Favor of the Protestant Religion”, ami azért feltűnő, mert London szerint ez az ellenállás egyik fő témája. (A lap közli a magyar követelések szövegét. D. C. 1704. júl. 12.) Bécsben július 25-én kinyomtatják annak a 23 pontnak a szövegét, amelyet az udvari tanács elfogadott, s amely a legfőbb kérdésekben az elutasítást választja. A mediátorok, ennek ellenére, még egy kísérletet tesznek a tárgyalások folytatására (D. C. 1706. júl. 25.). A magyarok egyelőre tartózkodnak a válaszadástól, a mediáció lépését szívesen fogadják. Külön említi, hogy a jezsuitákat nyugtalanítja „kiűzésük” kérdése. A franciák feletti ramillies-i győzelem mindenestre nem segíti a kiegyezést (P. M. 1706. aug. 1.). Augusztus 2-án a *The Daily Courant* jelenti, hogy megszakadtak a tárgyalások, s a mediátorok elégedetlenek, mert nem hosszabbították meg a fegyverszünetet (D. C. 1706. aug. 2.). A magyarok még nem adtak ki manifesztumot, de Rákóczi már több uralkodónak (tehát Anna királynőnek) is írt levelet (P. M. 1706. aug. 22.).

Augusztus 28-án a *The Daily Courant* közli, hogy a mediátorok audiencián voltak a császárnál, s az újság idézi Stepney augusztus 4-én itt elmondott beszédét. A császár elutasítja Erdély átadását, az angol követ Rákóczi készségét említi, mely szerint diéta után átengedi a fejedelemséget I. Józsefnek (D. C. 1706. aug. 28. A teljes szöveg az *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc*

korára. III. kötetében, 181–182.). Stepney ezt a beszédet nem akarta megjelentetni, de végül is tudomásul veszi a közlést. Vigasztalása, hogy „a világ helyesli magatartásukat” (Uo. 265.). Még szó van arról, hogy Szirmayt, a császári békedelegáció tagját visszaküldik tárgyalni Magyarországra (P. M. 1706. aug. 31.) és hogy Rákócziné Prágába ment, de Bécsbe nem engedik vissza (D. C. 1706. okt. 26.).

Nagyszombat után

Ezután inkább már a hadi hírek foglalkoztatják (Eperjes elfoglalása) az újságokat, s közülük kiemelkedik a *The Daily Courant* december 4-i jelentése, amely a *from the Paris Gazette, dated Nov. 27., Cassovie in Hungary, Oct. 12.* címet viseli: Rabutin Kassa elleni támadásáról van szó, de — mint láttuk — a párizsi jelentés alapján.

1707 azzal kezdődik, hogy a *The Daily Courant* kiadja hét megye tiltakozását, teljes szöveggel, a jezsuiták kiűzéséről (D. C. 1707. jan. 17.). Szólnak Forgách letartóztatásáról (D. C. 1707. jan. 25.), Rákóczi erdélyi utazásáról és Bercsényi főgenerálissá való kinevezéséről, a rozsnyói gyűlésről, ahol az erdélyiek fenn akarják tartani a fejedelemsválasztás jogát (D. C. 1707. márc. 15.).

Május 16-án a *The Daily Courant* fontos hírt közöl:

„The Emperor has declared he will not consent that any Foreign Potentate shall be Guarantee of the Accomodation be made with the Hungarians, not allow the Transylvanians to elect their own Prince.”

Ezek kivételével mindent hajlandó megadni, még a protestáns vallások kérdésében is. Bruyninx levelet ír Rákóczinak, hogy hajlandó folytatni a mediációt, de „mérésélt” feltételek mellett (D. C. 1707. máj. 16.), s Bercsényi válaszul is erre (D. C. 1707. máj. 21.).

Az ónodi gyűlésről az a hír, hogy Bercsényi „felakasztatta” Okolicsányit (Kristófról van szó), hogy kimondták a trónfosztást s egyesek ismét a császárt, mások Ágostot vagy a bajor választót akarják megválasztani (D. C. 1707. jún. 19., júl. 16. és 21.). A gyűlés előtt a császár a magyarokhoz fordul s közlik e felhívás szövegét (D. C. 1707. jún. 20., majd Londonból, aug. 1.). Felmerül az a terv is, hogy a mediátorok „szeretnének” Magyarországra menni, de ebből semmi sem lesz (D. C. 1707. júl. 16.). Hírek jönnek arról, hogy a magyarok készülnek a király megválasztására (D. C. 1707. aug. 15.), sőt egyesek szerint ismét a császárt választanák, amire az újság megjegyzi: „if true as it is hardly credible” (D. C. 1707. szept. 6.).

Új helyzet alakul ki azzal kapcsolatban, hogy Bercsényi Varsóban a cárhoz megy s tárgyal vele Rákóczi lengyel királyságáról, de a *The Daily Courant* szerint nem valószínű, hogy I. Péter hallgat javaslataira. Varsóból értesítést kapnak, hogy I. Péter fogadta a lublini diéta követeit és a magyarokat. A követ-

keztetés végül is az, hogy Bercsényiék „semmit sem kaptak” Lengyelországban (D. C. 1707. szept. 11., 30., okt. 10., nov. 13.).

Már előbb is szó volt arról, hogy a magyarok körében nagy az elégedetlenség. November 19-én a *The Daily Courant* ezt írja a *Gazette of Londonból* mint hiteles forrásból:

„for some Time Division and Distrust have increas'd among the Malecontents on their observing that must of their chief Leaders seek to prolong the war for no other Reason than to enrich themselves by Pillage and to retired Booty to France or some other Country, where they must be secure”.

Ez a hír Londonból jött s követi jelentést idéz. Új értesülés viszont, hogy Bécsből Saxe-Zeits érsek kapott megbízást a tárgyalások folytatására, s ettől jó eredményt várnak (D. C. 1707. nov. 29.).

Az 1708. évben a *The Daily Courant* vitatkozik a *The Post-Mannel* (ennek a szövegét nem ismerjük) a magyar kérdéstről, azt bizonyítva, hogy a császár joggal tart igényt Magyarországra és Erdélyre mint „Bulvark of Christianism”-ra. A franciák diverziót szítottak Magyarországon és ezzel császári csapatokat vontak el:

„The French King as soon as he could find opportunity had Recourse to his usual Arts, and as he had formerly engag'd the Turk to fall upon the Emperor, so now engag'd Prince Ragotski and furnish'd him with Money to practice upon the Hungarians and work them up to Rebellion. Pretences are never wanting for justifying the taking of Arms by Subjects.”

Rákóczi személyes érdekeiért folytatja a harcot Erdélyért, amelyet a császár nem adhat fel. Önző célokat szolgál a fejedelem lengyel királyságának terve is. Magyarországot a császár fegyverrel szabadította fel, s a magyar rendek elismerték az örökösödés jogát a Habsburg-házban (D. C. 1708. jan. 6.).

Bécsben közben tanácskozásra került sor Esterházyval és másokkal, s itt ígéri a törvények visszaállítását, de azt nem tudni, hogy ez vonatkozik a protestánsok vallásgyakorlatára is. Szó van arról, hogy az érsek Rákóczihoz menne, de ezt sokan ellenzik. E helyett Esterházy ír levelet Rákóczinak és Bercsényi-nek. Végül elhatározzák a pozsonyi diéta összehívását s a császár e tárgyban írja meg felhívását, amelyet londoni forrásból közölnek. A császári szövegben a *The Daily Courant* javítást végez, és a magyarokról mint „Malecontents”-ekről ír: „The Word in the Original is *tumultuentes*, wich is indeed a harsher Word than *Malecontents*, but not so harsh as *Rebels*” (D. C. 1708. jan. 15., febr. 5., 13., 14. — a szöveg a két utóbbiban.). A császári futár nem kapott útlevelet a meghívók elküldésére. Rákóczinak a franciák pénzt juttattak el: „Prince Ragotski having received considerable Remittancies of Money from France, is thereby enabled to maintain his present Creatures and engage new.” (D. C. 1708. febr. 23.).

Az újság a pozsonyi diétáról részletes tájékoztatást ad, s közben hadi híreket is közöl. Külön foglalkozik a jezsuiták „üldözöttségével”: „The Jesuits, who had

great Revenues in Hungary, imply all their Interest that General Heister may have a strong Army in Hungary". Sőt pénzt is adnának abban a reményben, hogy megkapják a felkelők birtokait (D. C. 1708. ápr. 13.).

A kurucok az egri gyűlésről követeket küldtek Danckába, hogy pénzt kérjenek a franciáktól, állítólag „titokban” a bajor választót királynak választották. Rákóczi segítséget vár a Portától, de attól nem kaphat (D. C. 1708. máj. 29., jún. 2., 24.). A pozsonyi diéta kapcsán az angol sajtót főleg a protestánsok kérdése foglalkoztatja és a körülöttük folyó vita (D. C. 1708. jún. 2., 24.).

A *The Daily Courant* figyeli a francia sajtót s vitatkozik a *Mercure galant*-nal a magyar kérdéstről (a francia folyóirat 1705. augusztusi számában írt Burnet püspökre hivatkozva a magyar felkelésről, később is foglalkozik velük, így 1707 júliusában, amikor az ónodi gyűlést értékeli, majd 1708 októberében közli a *Manifeste du Prince Ragotski* címen a *Recrudescunt* szövegét), s a francia „intrikákat” kifogásolja (D. C. 1708. júl. 14. és 26.). Képet ad a magyarországi társadalmi és gazdasági helyzetről is, s itt említi meg, hogy a magyar nemesség ugyanolyan jogokkal rendelkezik, mint a lengyel, hogy „kevés a kereskedelem” s a pénz, főleg a parasztok körében. A parasztság „are easily induc'd to follow their Lords into the Field and have a vagrant military Life”. Megemlíti, hogy az esetben a vezetők katolikusok, tehát a protestánsok felelősségét csökkenti.

Augusztus 16-án közli a trencsényi csatáról készült jelentését: *A Relation of the Defeat of the Rebels in Hungary* címmel (D. C. 1708. aug. 16.). Ismerteti az átállásokat, s ezek közül az Ocskayét (D. C. 1708. szept. 9. és 14.) és Bezerédy kísérletét, a kivégzést (D. C. 1708. szept. 25.). Hírek jönnek arról, hogy Rákóczi követei 10 000 török Magyarországra küldését kérték (D. C. 1708. nov. 20.) és az év végén Tolvainak, a bécsi udvar megbízottjának a fejedelemhez való küldését (D. C. 1708. dec. 16.).

A bukás előtt

A *The Daily Courant* egyre ellenségesebbé válik a kurucokkal szemben és 1709. január 12-én összefoglalóan ezt írja:

„General Heister, he [a császár] judg'd could keep him in his Capital, and against any Odds disporre the Malecontents where ever he could meet those pretended Patriots, who seeking only to protect the War and continue the Miseries of their native Country, are as bold as Lyons and as inexorable, when the Business is to ravage, burn and massacre by Surprise their defenceless fellow country-men.” (D. C. 1709. jan. 12.).

A kurucok körében az ellentétek kiéleződtek, Okolicsányi Pál Bécsbe érkezik és a császártól kegyelmet kér, annak ellenére, hogy nem ezt ígérte az „elégedetleneknek” (D. C. 1709. febr. 24.). Bécsben az az elhatározás, hogy nem tárgyalnak a vezetőkkel, akiket le akarnak választani a felkelőkről (D. C.

1709. márc. 31.). Májusban Rákóczi Egerben szemlét tart, a csapatok azonban dezertálnak (D. C. 1709. máj. 20.).

Az újságok most elsősorban a hágai tárgyalásokról és Franciaország belső helyzetéről szólnak, Magyarországon Heister sikereit említik. November 24-én közlik, hogy Bottyán és Bertóti meghaltak (D. C. 1709. nov. 27.). Az év végén a *The Daily Courant* említi a császár felhívását a magyarokhoz és kiemeli, hogy Saxe-Zeits a pápától bullát kapott, hogy a katolikus papokat a császár hűségére biztassa. Ez esetben a protestáns ellenszenv nyíltan megmutatkozik: „But the Malecontents seem incapable of being terrified into Submission by such Threats”. Közli Rákóczinak Lamberg herceghez írt levelét, amely a megegyezés feltételeiről szól (D. C. 1709. dec. 7.). December 26-án jelenti Érsekújvár bevételét (D. C. 1709. dec. 26.).

Heister sikerei ellenszenvet váltanak ki, s a *The Daily Courant* Bécsből ezt írja:

„The Court have disapprov'd the Conduct of General Heister in putting to Death several Hungarian Officers and Soldiers, whom he had taken Prisoners, because that Rigour, which is against the Rules of War, instead of intimidating the Confederates, has served only to animate and incense them to Reprisals” (D. C. 1710. jan. 2.).

Érdekes, hogy a lap — francia mintára — a kurucokra a *Confederates* kifejezést használja. Ekkor már a *The Daily Courant* is arról szól, hogy a magyarok meg akarnak egyezni:

„The Chiefs of the Malecontents of Hungary show at present a great Disposition to treat of Peace with the Imperial Court, provided the later will admit the Mediation of Great Britain and of the States General of the United Provinces.”

Megjegyzni azonban, hogy a bécsi udvar fegyverrel akar véget vetni a háborúnak, tehát nem fogadja el a mediációt.

A pozsonyi országgyűlésen újból gondot jelentenek a protestánsok panaszai, s az újság ezt külön említi (D. C. 1710. febr. 1.). A sajtó hírt ad Sickingen vadkerti győzelméről s ezt meg is erősíti. Hír jön arról, hogy: „In the meantime Prince Ragotski is so elevated by these Polish Succours that he will not hearken to any Proposition of Peace.” Itt a svéd hadseregben szolgált lengyelek „segítségéről” van szó, akiket az oroszok üldöznek (D. C. 1710. febr. 11. és 16.). Rákóczi seregében svédek is vannak, s ez diplomáciai bonyodalmat okoz, előbb a svéd követ kér bocsánatot Bécsből, majd ezt teszi maga a svéd király is (D. C. 1710. febr. 22. és máj. 12.). A svédek és a lengyelek végül kénytelenek elhagyni Magyarországot (D. C. 1710. márc. 9.).

Közben a magyar városokat feladják, így többek között Lőcsét (D. C. 1710. febr. 28.). Jelentik, hogy Des Alleurs francia követ elindult Konstantinápolyba, méghozzá Benderen keresztül (D. C. 1710. máj. 29.). Új jelenség, hogy Urbich orosz követ megjelenik Rákóczinál a mediáció ügyében s ezzel kapcsolatban a *The Daily Courant* megjegyzi: „But 'tis is said the Imperial Court have no mind to accept this Mediation after that of Great Britain and the States General has prov'd fruitless.” (D. C. 1710. jún. 6.). A megegyezés feltételeit előadja Bécsben

is, de elutasításra talál (D. C. 1710. jún. 22.). Egyre több hír érkezik arról, hogy a magyarok a törököknek ajánlják fel a megmaradt városokat, de a Porta nem akar beavatkozni (D. C. 1710. szept. 3. és nov. 2.). Rákóczi és Károlyi a határ felé húzódtak, Bercsényi, aki „the most reluctant and resolute of all Chiefs of the Malecontents”, Nagyvárad környékén van (D. C. 1710. dec. 9.).

Az új év elején a hírek arról szólnak, hogy Rákóczi és Bercsényi Lengyelországba mentek, de lehet, hogy csak az utóbbi, s megpróbál ott segítséget kérni. Az újságokat most a protestánsok ügye foglalkoztatja, s úgy tudják, hogy az 1681-es soproni országgyűlés alapján rendezik jogaikat (P. N. 1711. jan. 2., D. C. 1711. jan. 3.). A *The Daily Courant* szerint a Rákóczi „szűk helyre szorult”, azzal biztatja az embereket, hogy a török támogatni fogja (D. C. 1711. jan. 19.). Bécsben azt mondják, hogy Esterházy Antal hajlandó kegyelmet kérni, ha visszaadják birtokait s az udvar azzal próbálkozik, hogy azt ígérje a többi felkelőnek is (D. C. 1711. jan. 23.).

A *The Post-Boy* február 18-án jelenti, hogy Károlyi már kegyelmet kapott és Rákóczi is ezért folyamodik. A *The Post-Man* az első állítást megerősíti. Károlyiról azt írja, hogy közvetít Rákóczi és az udvar között (P. B. 1711. febr. 8., P. M. 1711. febr. 8.). Tudósítanak Rákóczi és Pálffy találkozásáról, arról, hogy Rákóczi ellenértéket kér a Birodalomban és hogy Károlyi kész harcolni Spanyolországban (D. C. 1711. márc. 7.). A *The Post-Man* szerint Rákóczi inkább a holland – angol mediációt kívánja, de ezt a bécsi udvar nem helyesli (P. M. 1711. márc. 10.). A *The London Gazette* szól az angol megbízott, Peterborough újtjáról, aki február 24-én érkezett Bécsbe (L. G. 1711. márc. 24.), de kísérlete eredménytelen. Közben rendkívüli esemény történik, meghal I. József (P. B. 1711. ápr. 24.). Május 5-én megérkezik a hír Londonba: Károlyi és Pálffy kiegyeztek (P. B. és P. M. 1711. máj. 5., D. C. 1711. máj. 8.). A szatmári békéről május 17-én értesült a *The Daily Courant*, melynek teljes szövegét a *Supplement* közli (D. C. 1711. máj. 17., *Supplement* 1711. máj. 11. és 22.), ugyanezt teszi a *The Post-Boy* (P. B. 1711. máj. 22.).

* * *

Ezzel véget ér az angol eseménysajtó híradása a Rákóczi-szabadságharcról. A bécsi hírek 10–12 nap alatt érkeznek meg Londonba, a hollandiak hamarabb. A *The London Gazette* általában hivatalos jelentéseket közöl angol követi forrásokból. Külön érdekesség ebből a szempontból Stepney 1706. augusztus 4-i beszédének közreadása, amelyről a követ megállapítja, hogy ő azt Fochingnak küldte, aki átadta Behogelnek, s ez — mint franciául írja — „a pris le plaisir de la distribuer à ronde.” A *The Daily Courant* vállalta ezt a feladatot és nem a *The London Gazette*.

Mint tanulmányom elején említettem, elsősorban hírek közléséről van szó, de ezeket meghatározza az angol kormány álláspontja, ami azt jelenti, hogy a Habsburg-politikát támogatja a mediáció felajánlásával. A közvetítés célja a

béke megkötése, s ezzel együtt a császári csapatok áthelyezése az itáliai és a nyugati hadszínterekre. Ezt támogatja D. Defoe a már említett *Weekly Review* című cikksorozatában. Az angol sajtó képviseli ezt az álláspontot addig, amíg a mediáció sikerrel kecsegtet. 1707-től változás áll be: a császári udvar közli, hogy nem fogad el külföldi garanciát, és Trencsén után az angol újságok egyre ellenségesebbé válnak a magyarokkal szemben. Később, 1710-ben főleg Peterborough küldetése ismét felveti a mediáció lehetőségét, de az visszautasításra talál.

Az angol sajtót a legélénkebben a protestánsok ügye foglalkoztatja, s ez esetben a vita érinti az angliai helyzetet is. A *Weekly Review* és a *The Observer* vitája az angol ellentétekről szól, s ez utóbbi védi a magyar protestánsokat is a katolikusokkal való együttműködéstől. A mediáció megghiúsulása a magyar protestánsok mellé állítja az angol közvélemény egy részét, amely Rákóczit támogatja még a jezsuiták kiűzésének ügyében is.

A háború végén világossá vált, hogy Anglia ki akar egyezni Franciaországgal. Ekkor írja meg Swift híres röpiratát *The Conduct of the Allies* címen, ahol a császárt azzal vádolja, hogy a magyarokkal kellő időben nem egyezett ki:

„But he rather chose to sacrifice the whole alliance to his private passion, by entirely subduing and enslaving a miserable people, who had much privation to take up the arms to free themselves from the oppression under were groaning.” (J. Swift: *Political Tracts* 1711–1713. H. Davis kiad. 1951. 34.)

Klement János Mihály nem hiába írta Rákóczinak, hogy egy angol manifesztum itt jó szolgálatot tenne: „ut populus anglicus multam influentiam in res gubernii habens, de aequitate causae persuasus sit.” (Klement Rákóczinak, 1711. okt. 17., OL Rák. lt. Caps. I. Fasc. 4. 215.) A manifesztumot nem Angliában, hanem Utrechtben adta ki és nem angolul, hanem franciául. (Vö. Köpeczi B. *Restitutio Transylvaniae*. Bp. 1993.)

Az utrechti békét megkötötték, de a fejedelem Erdély visszaállítására tett javaslatát figyelmen kívül hagyták. A protestáns fejedelmek csak a magyarországi protestánsok érdekében léptek fel, de a III. Károly idején végbement újabb „ellenreformációt” nem tudták megakadályozni.

KÖPECZI B ÉLA

The British Press on the Rákóczi Uprising

Based on sources found in the British Library's Burney Collection of Newspapers, the study offers a survey of the contemporary news reports on the Hungarian uprising led by Ferenc II Rákóczi, 1703–1711. The English papers informed their readers on the events of the uprising through information obtained mostly from Vienna, the Netherlands and Hungary. The participants in the uprising were at first referred to as „rebels”, later as „malcontents”. The public could regularly read about their advances and retreats, and the „Manifest of the Rebels” was also published in detail in the contemporary papers. The reports

described the major battles, reviewed the prolonged negotiations and outlined the political efforts of Rákóczi and his followers. Many times correspondents discussed the events of the diet in Pozsony and the situation of the Hungarian Protestants. Although already at the beginning of the uprising many believed that the Austrian emperor's claim to Hungary and Transylvania was just, the *Daily Courant* grew increasingly antagonistic toward the Hungarians during the final years. The same paper also reported on the Peace of Szatmár on May 11, 1711 and others published the full text of the treaty.

The policy of the English government determined the news of the uprising provided by the press. By offering mediation the British government supported the Habsburg policy. This support is also reflected in a series of articles by Daniel Defoe on the pages of *Weekly Review*. After 1707 the British papers turned more against the Hungarians and again brought up the possibility of mediation. The failure of mediation turned public opinion in England, which had also backed Rákóczi over the expulsion of the Jesuits, to side with the Hungarian Protestants. At the end of the war Jonathan Swift published his well-known pamphlet *The Conduct of the Allies*, in which he accused the emperor of not finding an accommodation with the Hungarians in time.

Könyvtörténet és forráskutatás

Mikes Kelemen: A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája

Régebbi könyveink s kézirataink között számosan fordulnak elő olyan munkák, amelyek keletkezéstörténete filológiai, művelődés-, nyelv-, vallás- s eszmetörténeti vonatkozásaiban kidomborodnak a könyv- s könyvtártörténeti összefüggések. Ha fordításról vagy adaptációról van szó, szükségessé válik a korabeli külföldi kiadások, idegen nyelvű forrásművek felkutatása és összehasonlító vizsgálata is. Ilyen jellegű tanulmányokat igényel az elmúlt évtizedig kéziratban maradt, könyvtörténeti szemszögből is tanulságos Mikes-fordítás, *A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája*; eredetije megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában.

Mikes 18. század derekán keletkezett kéziratos fordításáról ¹ a 19. század utolsó harmadában adott hírt a Nemzeti Könyvtár akkori igazgatója. ² Pulszky Ferenc és Abafi Lajos közlése ³ után Szilasi Móricz úgy vélte, hogy eredetije Cl. Fleury munkája: a *Histoire ecclésiastique* első két kötetének külön kiadása, „némi” kihagyásokkal. De a francia mű nem volt a kezében. ⁴ Egy évtized múltán Schwarzenberg József is „fölfedezte” Mikes fordítását, anélkül, hogy Szilasi cikkét ismerte volna. Forrására nem utal, de ígéri, hogy vissza fog térni rá. ⁵ Az ő nyomán Kohn Ármin, ugyancsak Szilasi közleményének ismerete nélkül, másodszer „derítette ki” Fleury szerzőségét, ⁶ amint azt Dézsi szóvá is tette később. ⁷ Papp Endre a fordítás keletkezési idejét Abafi nyomán 1754-es évszámmal jelzi, s föltételezése szerint a forrás Fleury említett művének első

¹ A vöröses színű, egész bőrkötésű 4° rétű kézirat Mikes lapszámozásában 589 l. A szerzői tisztáztatnak minősülő kézirat lelőhelye és jelzete: OSzK Quart. Hung. 1100. — *Mikes Kelemen összes művei* VI. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1988. 495–899.

² PULSZKY Ferenc: *Mikes Kelemen ismeretlen kéziratairól*. A Kisfaludy-Társaság Évkönyve Új folyam X. 1874/75. 155–160.

³ ABAFI Lajos: *Mikes Kelemen*. Bp. 1878. 128.

⁴ SZILASI Móricz: *Mikes Kelemen két fordítása* = EPhK 1880. 335–336.

⁵ SCHWARZENBERG József: *Mikes Kelemen két munkája*. Magyar Zsidó Szemle 1891. VIII. 500–501.

⁶ KOHN Ármin: *Mikes Kelemen két munkája* = MZsSz 1891. VIII. 543.

⁷ DÉZSI Lajos: *Mikes fordításairól* = ItK 1904. 177.

kötete.⁸ A Szilasitól kezdve pontatlanul meghatározott forrásmű kérdésében Kürthy Menyhért csupán összegezte a korábbi nézeteket.⁹

A tévedést Király György igazította helyre. Helytálló megállapítása szerint a *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament* ... szerzője nem Fleury, hanem Dom Augustin Calmet, akinek könyve Fleury húsz kötetes munkájához bevezetésül készült; hivatkozik első (Paris, 1718) kiadására is. Mikes forrását Rákóczi rodostói könyvtára ez idő tájt közzétett listájában találta meg.¹⁰

A konstantinápolyi francia követség levéltára rendezetlen részéből előkerült, majd a párizsi Külügyi levéltárban őrzött „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstromá”-ban található „Catalogue des Livres de la Bibliothèque” könyvlistát később Zolnai Béla vette vizsgálat alá.

15. [„Histoire de l'ancien et de nouveau Testament par le pere Calmet 2 tomes 4°] A Bibl. Nationale katalógusában: Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament. Paris 1718. 2 vol. 4° [„H 2373-2374” jelz.]. Dom Augustin Calmet-nak ez a műve bevezetésül készült Fleury Hist. ecclésiastique c. nagy munkájához.” V. ö. a 20. számot is.¹¹ A jelzett szám alatt ez áll:

20. [„Histoire ecclésiastique par l'abbé Fleury 28 tomes 4°] (V. ö. a 15. számot.) Claude Fleury abbé nagy egyháztörténete több példányban megvan a budapesti Egyet. Könyvtárban. Egy példánya az Akadémiában („Tört. Qu. 277”) és a kismartoni Esterházy-könyvtárban („176” jelz.)¹² Zolnai itt jelzi azt is, hogy Calmet bibliai szótára is megvolt Rákóczi könyvtárában.¹³

Más összefüggésben Thaly már régebben hírt adott arról, hogy Rákóczi fejedelem halála előtt néhány évvel könyveket, köztük „Calmet-műveket” ajánlékozott a konstantinápolyi Saint-Benoît egyház könyvtárának. Az egykori hivatalos leltár szerint:

Son Altesse Sérénissime Monseigneur le Prince Ragocki se trouve parmi les bienfaiteurs de la bibliothèque. Il a donné, sous le R. P. Gresset (1730–31) Dom Calmet en 27 volumes... (la valeur)... 400 p.

A négyszáz piaszterre becsült nagy értékű ajándékot nyilvántartó adományozók lajstromában foglaltakat megerősíti az akkori jezsuita könyvtáros be-

⁸ PAPP Endre: *Mikes Kelemen kiadatlan kéziratai*. Bp. 1985. 4. 25.

⁹ KÜRTHY Menyhért: *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*. In: Egri Főgimn. Értesítő 1906–1907. 4. 26, 55.

¹⁰ KIRÁLY György: *Mikes Kelemen fordításai* = EPhK 1912. 27.

¹¹ ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Klny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából. Bp. 1926. 21.

¹² ZOLNAI: *i. m.* 21–22. — Függelék: *Catalogue des Livres...* In: *De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–39-ből és följegyzései 1740-ből...* Lettres de Turquie et Notices de César de Saussure... Közli THALY K. Bp. 1909. 365.

¹³ ZOLNAI: *i. m.* 20: „1. [Dictionnaire de la Bible du Pere Calmet 4 tomes 2°.] Dom Augustin Calmet (1672–1757) *Dictionnaire historique et critique de la Bible*. Paris, 1730. 4 vol in-fol. (Brunet). Az első kiadás: Paris, 1722. 2 vol. in-fol.; supplément: Paris, 1728. 2. vol. in-fol. A budapesti Egyet. Kvtár példánya: Genève, 1730. „As 4° 89” jelz.”

jegyzése: „Ex Dono Celsissimi ac Serenissimi Principis Transilvaniae, Domini D. Francisci Ragoczi.”

Thaly a következőket fűzte hozzá a Rákóczi bőkezű könyvadományozását tanúsító sorokhoz:

„Calmet-nek az ó- és új-szövetségi könyvek és a zsidók történetéről írott a Fleury bíbornok költségén díszesen, gazdag illusztrációkkal s térképekkel Párisban kiadott 27 vas-kos kötetből álló nagy munkáját” ajándékozta a könyvtárnak „francia, aranyozott barna bőrkötésekben”. A kötetek kézbevitelét követően megjegyezte: „A nagy 8-ad rétből kiállított munka címe: *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament et des Juifs*-Par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin. Az első kötet 1719-ben, az utolsó 1730-ban nyomtatott, némely kötetek azonban az elsőnél jóval előbb készülének el, s már 1712, 1713, 1715-ben kerültek ki a sajtó alól (pl. a 14-ik, stb.). E korábbi köteteket Rákóczi nyilván még Franciaországból vivé 1717-ben magával Rodostóba. . . következtethetjük adományából, hogy Rodostóban is rendezett volt be magának könyvtárt.”¹⁴

A teljes egészében Calmet munkájának tulajdonított adomány valószínűleg Fleury már említett *Histoire ecclésiastique...* sorozata, amelyhez Calmet jelzett könyvét csupán később (1719) illesztették bevezetésül. Az egyes kötetek kiadási dátumainak említése is ezt támasztja alá. A húsz kötetes (1691–1720) egyháztörténeti széria ugyanis Fleury halála után is folytatódott.¹⁵ Tehát az 1691 és 1738 közötti időszakban összesen 36 kötet jelent meg folyamatosan. Így válik érthetővé Thaly 1730-as hivatkozása.

A jelek szerint a Mikes fordítását is tartalmazó francia forrásmunka, Calmet, *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir d'introduction à l'Histoire Ecclésiastique de M. l'abbé Fleury...* két példányban is megvolt Rodostóban. Calmet könyvét a Rákóczi halála után készült rodostói könyvtár jegyzéke — Zolnai kiemelése szerint — külön is számon tartja. De Zolnai nem hivatkozik Thaly művelődéstörténeti értékű közlésére, amelyből kiderül, hogy Rákóczi említett könyvadományával együtt 1730 táján egy harmadik példány is volt belőle. A Thaly által kézbe vett könyvek¹⁶ és a velük kapcsolatos régi bejegyzés, följegyzés hiteles bizonyosság, hogy Mikes Franciaországból török földre érkezése után is hozzájuthatott Rákóczi környezetében olyan könyvekhez, amelyek 1717 után jelentek meg párizsi vagy más kiadóknál. Ezek közé tartozott az általa lefordított francia forrásmű is.

Zolnai közleménye után már alig foglalkoztak vele. Mikes művei zsidó vonatkozásainak összefoglalásakor Zsoldos *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája* forrására is kitért az ismert irodalom alapján.¹⁷ A harmincas éveket

¹⁴ THALY Kálmán: *Rákóczi- emlékek Törökországban*. Bp. 1893. 150–151, 162.

¹⁵ *Histoire ecclésiastique, pour servir de continuation à celle de M. l'abbé Fleury* [par le P. J.-C. Fabre et l'abbé Goujet]. Paris, 1721–1738. 4° 16 vol.

¹⁶ A galatai Saint-Benoît mai intézményében — törökországi tanulmányutunk idején, 1972-ben — sem a francia liceum könyvtárosa, M. Duchemin, sem a kollégium igazgatója, Jean Bertrand, nem tudott felvilágosítást adni a Rákóczi által adományozott kötetek sorsáról.

¹⁷ ZSOLDOS Jenő: *A biblia, a midras és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben* = MZsSz 1930–1931. Klny. Bp. 1931. 3.

követő közleményekben a forrásmű kérdésében új mozzanat nem merült fel; nem került sor a francia eredeti kiadás pontosabb meghatározására, sem pedig a tudós auktor érdemleges jellemzésére.

*

A Mikes-fordítás alapjául szolgáló forrásmunka szerzőjéről ezúttal röviden csupán munkássága főbb mozzanatainak jelzésével emlékezünk meg. Antoine Calmet 1672-ben született a lotaringiai Commercyhez közeli Mésnil-La-Horgne-ban. Iskolái közül a Pont-à-Mousson-i egyetem nevezetes, ahol a humaniorák végeztével retorika tanulmányait folytatta. Amikor a benediktinus rend noviciátusa lett, vezetői S. Epvre-be küldték, itt Descartes alapján oktatták a filozófiát. Ezután az elzászi Münsterben teológiát tanult. A münsteri apátságban kezdett hozzá a *Szentírás* tanulmányozásához, a latin után a görög s héber nyelv tanulásához. Felszentelése (1696) után Dom Augustin Calmet papi s szerzői nevet használt. Moyon-Moutier-ban továbbra is a *Szentírással* foglalkozott, értekezéseket írt, oktatott, és előkészítette az *Ószövegről* írt kommentárjainak latin kéziratát. 1706-ban Párizsba ment, hogy kiadót keressen az *Ó- és Újszövegről* készült kommentárjainak. Dom Jean Mabillon és Duguet abbé bátorítására Calmet franciára fordította első nagy munkáját, amely egy évtized alatt jelent meg 23 kötetben: *Commentaire littéral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament* (Paris 1707–1716). A megszakításokkal is hosszúra nyúlt párizsi időzése alatt egy olyan apátság (l'abbaye des Blancs-Manteaux) lakója volt, amelyet a janzenizmus egyik leplezett fészkeként tartottak. Már életének és munkásságának ebben a szakaszában¹⁸ is nagy munkabírással dolgozott; vitába szállt a *Geneziszről* szóló kommentárjainak bírálójával,¹⁹ majd megjeleníti az előbbivel összefüggő öt kötetes fejtegetéseit: *Discours et dissertations sur tous les livres de l'Ancien [et du Nouveau] Testament* (Paris 1715).

A *Szentírás* és az egyházi tudományok mesterévé érett Calmet negyven éves, amikor Lorraine történetének megírása foglalkoztatja. Nagy erudícióval folytatja s kamatoztatja kutatásait. Bejárja Normandiát, majd Artois, Picardia, Flandria könyvtáraiban végez anyaggyűjtést. Munkatársaival gyűjti a kéziratokat és másolatokat, oklevelek kópiáit, a francia királyi, püspöki, kolostori, apátsági könyvtárak ritkaságait, átkutatják Lorraine és Alzasz gyűjteményeit. Végleges lotaringiai megtelepedésekor (1716) ifjúkori tanulmányainak színhe-

¹⁸ Vö. *Dictionnaire de Biographie française, sous la direction de M. Prevost et R. d'Amat*. Paris, 1956. t. VII. 913. h. — *Dictionnaire des Lettres françaises, publ. sous la dir. du G. Greente*. Le dix-huitième siècle. Paris, 1960. t. I. — *Biographie universelle ancienne et moderne*. Nouv. éd. Publ. sous la dir. de M. MICHAUD. (Ouvrage rédigé par une société de gens de lettres et de savants.) Paris, 1843–1857 etc. 1–45 tomes. (Calmet t. 6.) Fr. DEREMBLE: *Dom Calmet et la Congrégation de Saint-Vanne pendant le séjour parisien (1706–1716)*. Annales Est, XI (1960). p. 55–94.

¹⁹ *Lettres de l'auteur du Commentaire littéral sur la Genèse, pour servir de réponse à la critique de M. Fourmont contre cet ouvrage*. Paris, 1710.

lyét, l'abbaye de Moyon-Moutier-t választja, amelynek rendkívül gazdag könyvtára jó munkahelyül kínálkozott. Itt hozta létre, vagy fejezte be számos újabb munkáját.

Elsősorban a *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament* első kiadása (Paris, 1718) említendő más művei²⁰ mellett, amely egy évvel azután jelent meg, hogy Rákóczi és Mikes Franciaországból török földre távozott. A tudós könyvére fölfigyeltek, s a következő évben már újra kiadták.

A nagy műveltségű papot Senones apátjának választották. XIII. Benedek felruházta volna püspöki („l'évêque in partibus”) címmel is, de ő visszautasította a felajánlott püspökséget. Senones-ban folytatta munkásságát; három évtizeden át vezette a gondjára bízott apátságot, miközben könyvtárát igen értékes gyűjteménnyé fejlesztette, megírta történetét is.²¹ A harmincas – negyvenes évek továbbra is Calmet tevékeny alkotói szakaszának kiteljesedését jelzik.²² Van egy furcsa témájú, az általa csak hírből ismert távoli keleti európai országookról szóló, részben magyarországi vonatkozású könyve is.²³ Befejezi nyolc kötetes egyetemes történeti összefoglalását.²⁴ A század derekán újabb vitája támadt egy másik gyűjteményes kötete kapcsán.²⁵ Közben az ország tudósaival levelezett, de kortörténeti fontosságú levelezése csak részben került kiadásra.²⁶ Dom Calmet társadalmi tevékenységével enyhíteni igyekezett a parasztok

²⁰ *Histoire de la vie et des miracles de Jesus-Christ*. Paris, 1720. — *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible*. Paris, 1720–1721.; latinul is 1726., 1729. — *Trésor d'antiquitéz sacrées et profanes, tirées des Commentaires du Augustin Calmet sur l'Écriture sainte...* Amsterdam, 1723. — *Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine...* Nancy, 1728. t. I–III. Calmet műveinek kiadásához vö. *Bibliographie de la littérature française du XVIIIe siècle*. par A. CIORANESCU. Paris, CNRS 1969. t. I. 436–438.

²¹ *Histoire de l'abbaye de Senones*, de kézírata a *Histoire de l'abbaye de Munster* és *Histoire du prieuré de Laye* írásaival együtt csak a 19. században jelent meg, 1863 és 1882 között.

²² CALMET művei közül: *Traité de la confession générale*. Toul, 1731. — *Abregé de l'histoire de Lorraine*. Nancy, 1734. — *Brevis chronologia, seu rationarium temporum ecclesiasticae ac civilis historiae, a mundo condito ad annum Christi 1734*. Strasbourg, 1734. — *Commentaire littéral, historique et moral sur la règle de saint Benoît*. Paris, 1734. — *Dissertation historique et chronologique sur la suite des médailles des ducs et duchesses de la maison royale de Lorraine (1736)*, amelynek folytatása: *Suite des portraits des ducs et duchesses de Lorraine* csak halála után (1762–1763) jelent meg. *Bibliographie...* i. m. I. 436–437.

²³ *Dissertations sur les apparitions des anges, des démons et des esprits, et sur les revenants et vampires de Hongrie, de Bohême, de Moravie et de Silésie*. Paris, 1746.; KÖPECCI Béla: *Magyarok és franciák*. Bp. 1986. 337–352.

²⁴ *Histoire universelle sacrée et profane, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours*. Strasbourg, 1735–1747. t. I–VIII.

²⁵ *Bibliothèque Lorraine, ou histoire des hommes illustres qui ont fleuri en Lorraine, dans les Trois-Évêchés, dans l'archevêché de Trèves, dans le duché de Luxembourg*, etc. Nancy, 1751. Vö. *Réponse de D. C. aux attaques dirigées contre la Bibliothèque lorraine dans les Mémoires de Chévrier* [publié par Gillet]. Nancy, 1860. Ez utóbbit némelyek apokrifnak vélik. *Bibliographie*, i. m. I. 438.

²⁶ Néhány életében elszórtan megjelent levele mellett a 19. század második felétől (1859., 1873., 1874., 1900., 1956.) közzölt (*Documents inédits... lettres... correspondances*) levelei ismeretesk.

sorsát, kórházat segélyezett, szegény gyermekek tanításával foglalkozott, támogatta a szegényebb rétegek művelődését.

A. Augustin Dom Calmet 1757-ben halt meg Senones-ban.²⁷ Szerénysége és egyszerűsége jellemzésére idézik a saját maga által írt epitaphiumát:

Fratr Augustinus Calmet
Natione Gallus, religione catholico-romanus.
Professione monachus, nomine abbas,
Multum legit, scripsit, oravit
Utinam bene!

Életrajzát, nyomtatott s kéziratos műveinek jegyzékével együtt, unokaöccse és örököse adta közre néhány év múlva.²⁸ Számos posztumusz kiadású könyve vált ismertté a további évtizedekben s a következő században.²⁹

S. Vanne benedekrendi kongregációjának egyháztudósa és lorraine-i historikususa a francia benediktinusok egyik legkiemelkedőbb alakja. Levelezett és találkozott Voltaire-rel is, amikor az fölkereste őt senones-i műhelyében, s hetekig dolgozott Calmet forrásgyűjteményeit olvasva, saját munkái (*Histoire générale et Essai sur les moeurs des nations*) megírásához. Mielőtt Voltaire fölkereste őt, levelet írt neki, kifejezve benne a könyvek iránti szenvedélyes érdeklődését.

„Je préfère monsieur, la retraite à la cour, et les grands hommes aux sots. . . Je veux m'instruire avec celui dont les livres m'ont formé, et aller puiser à la source. . . Je serai un de vos moines. Ce sera Paul qui ira visiter Antoine. . . ” etc. (1748).

A tudás iránti megbecsülését kifejező levél után Voltaire könyvtárlátogatására csak 1754-ben került sor. Hat hétig dolgozott az egyháztudós rendkívül gazdag könyvtárában, Calmet útbaigazítására támaszkodva a régi források olvasásakor. Senones-ból Plombières-be távozva írta vendéglátójának ironikusan ható sorait: „Je prendrai les eaux en n'y croyant pas, comme j'ai lu les Peres.” A szentatyák olvasását követően Plombières-fürdőből is könyvtári élményére utal:

„Je trouvais chez vous bien plus de secours pour mon âme que je n'en trouve à Plombières pour mon corps. Vos ouvrages et votre bibliothèque m'instruisaient plus que leseaux de Plombières ne me soulagent. . . ”

A jelek szerint Voltaire nagyobb tiszteletet tanúsított a tudós pap személye iránt, mint Calmet halálát követően, akit megörökített „quatrain”-jében (1757), a kis négysoros vers műfajának megfelelően.³⁰

²⁷ *Éloge sur la mort de Dom Calmet, par Stanislas DUPLESSIS.* (s. l.) 1757.

²⁸ *Vie du très-révérend P. D. A. Calmet, abbé de Senones, avec un catalogue raisonné de tous ses ouvrages, tant imprimés que manuscrits, auquel, on a joint plusieurs pièces qui ont rapport à cette vie*, par Dom Aug. FANGÉ. Senones, 1762. VIII–518 p.

²⁹ Pl. *Jérusalem au temps de N.-S. Jésus-Christ. Légende topographique et historique de la carte de Jérusalem...* (1857) vagy *Publication des oeuvres inédites de... par F. Dinagö.* Saint-Dié, 1877–1878. 2 vol.

³⁰ MICHAUD: *i. m.* 1843. VI. 421–423.; MIKES ÖM VI. 973–974.

Calmet munkái közül *Szentírás*- kommentárjait tartják — a korabeli szint-hez mérve — a legértékesebbnek. A bibliai antikvitás magyarázataiban azonban hiányolják a keleti nyelvek s következésképpen ilyen antik források mélyebb ismeretét, bírálják a zsidó forrásanyag („sources rabbiniques”) elhanyagolását. Bibliai szótára igen hasznosnak bizonyult, többször kiadták, és számos nyelvre lefordították: katolikusok és protestánsok egyaránt használták; megvolt Rákóczi könyvtárában is. A *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament...* nem olyan egyedülálló munka, mint kommentárjai. Voltak ilyenféle históriák előtte és utána is; Calmet bibliai históriája többször megjelent, s több nyelvre lefordították. Munkásságát méltatták a következő században is.³¹ A rodostói könyvtár olvasója „az exegesis tudós apparátusát kapta Dom Calmet történeti és kritikai Biblia-szótárában. . . a bibliamagyarázatok között forgathatta. . . Calmet szentírástörténetét. . .”³² Mikes nemcsak olvasta, hanem le is fordította ezt a Rákóczi által Rodostón Franciaországból több példányban is beszerzett művelődéstörténeti érdekű munkát.

*

D. Calmet Mikes által lefordított biblia-vulgarizáló munkája Jézus mennybemenetelétől történeti sorrendben mondja el a zsidóknak a kereszténység megalakulása idején viselt dolgait; beleszövi a rómaiak históriáját is Vespasianusig, fölhasználva klasszikus forrásokat és különféle auktorokat, zsidó-hellenisztikus írókat, görög és latin egyházatyák írásait. Főleg az Apostolok cselekedeteire támaszkodva, az *Újszövetség* könyvei nyomán, s végül a „histórikus József” könyvéből sokat merítve, hosszasan írja le a történeteket.

Az első könyv a jeruzsálemi eseményekről, az egyháztörténet kezdeteiről, s az apostolok eloszlásáról szól. Ebben található a legtöbb forrásutalás, szentatyákra történő hivatkozás. A második könyv Cajus Caligula „esztelenségeit”, az alexandriai zsidók üldöztetését, Péter és Pál térítéseit és viszontagságos életét adja elő, hivatkozva leveleikre. A harmadik könyvben Péter és Pál személye még jobban előtérbe kerül; majd az előbbi halála után következő Kelemenről, s János és Márk evangelistákról emlékezik meg; végül Titus hadjáratával, Jeruzsálem szörnyű pusztulásának részletezésével fejezi be.

A laza szerkezetű bibliai história előadása helyenként meseszerűvé válik, prózai elbeszélő előadásmódja pedig hosszadalmasnak tűnik föl. Csupán elszórt jelei vannak a szerző óvatos kritikai törekvésének;³³ az apostoli constitúciókra az ókereszténytörténet tekintélyes auktoraira, mártírológiákra hivatkozik, de néha modern szerzőkre is utal. A forráskutató francia szerző szokásához

³¹ L.-E. MAGGIOLO: *Éloge historique de D. A. Calmet, abbé de Senones*. Nancy, 1839. Munkáinak és kiadásainak teljesebb jegyzékével, *Notice biographique et littéraire sur Dom A. Calmet*, par Aug. DIGOT. Nancy, 1860. 157 p. Vö. még *Bibliographie...* i. m. 1. 437–438.

³² ZOLNAI: i. m. 4.

³³ SCHWARCZENBERG: i. m. 500–501.; PAPP: i. m. 25–27.; KÜRTHY: i. m. 55.

híven, Mikes is szól bizonyos egyháztörténeti témák kapcsán a szentatyák nézetkülönbségeiről. Lefordítja az olyan kritikai megjegyzéseket, hogy a tudósok közül sokan nem tartanak igaznak némely „tradíciókat” vagy régi „aktákat”, hogy vannak olyan kérdések, amelyekben „nem egyeznek”. Erre alább még visszatérünk.

A pontosabb forrásmeghatározás céljából sorra vesszük a francia kiadásokat.

*Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament, par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin de la Congrégation de S. Vanne et de S. Hydulphe, Abbé de S. Leopold de Nancy.*³⁴

A következő évben megjelent második kiadás címében új, fontos, eltérő jelzést tartalmaz az elsőhöz képest:

*Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament, et des Juifs, Pour servir d'introduction à Histoire Ecclésiastique de M^r l'Abbé Fleury. Par le R. P. D. Augustin Calmet...*³⁵

Tehát csak ettől kezdve szolgált bevezetésül Fleury egyháztörténetéhez.

Ez a két kiadás azonban tükörrel és szedéssel készült, lapszáma is azonos; a margószéli és lapalji forráskutatások is megfelelőek. A képek is azonosak. A Tome I. (Mikes által nem fordított kötet.) címlapja, tartalma ugyanaz. A Mikes fordításának forrásszövegét is tartalmazó Tome II. címlapja után előbb a „Table chronologique de l'histoire de l'Ancien Testament” (I–XXII. p.), majd „Table chronologique de Monarchie des Grecs en orient” (XXIII–XXVIII. p.) mindkét kiadásban azonos számozással. Utána 1-es lapszámmal: *Histoire de l'Ancien Testament* folytatása, Livre VI. VII. VIII. p. 475.: „Fin de L'Ancien Testament.” Ezzel eljutottunk kb. a Tome II. közepéig.

A Tome II. p. 476.: *Histoire du Nouveau Testament* kezdete. Livre I. Chapitre I–XLVIII (p. 476–682). Mindkét kiadásban. Livre II. Chapitre I–XXXIII (valójában³⁶ XXXIV! p. 683–836). „Table des matieres” p. 837–867. Mindkét kiadásban.

Az első két kiadást követően, mintegy fél évtized múlva, a második kiadással azonos címmel, szövegbeli eltérés nélkül, bizonyos szerkezeti módosulással, kisebb formátumban jelent meg a harmadik kiadás.³⁷ A hét kötetre osztott 1725-

³⁴ A Paris, Chez Emery, Pere et Fils, M. DCC. XVIII. Tome I–II. In-4°. (BN Paris Cat. gen. H. 2373–2374.)

³⁵ A Paris, Chez Emery, Pere – Emery Fils. Saugrain l'aîné, Pierre Martin, M. DCC. XIX. Tome I–II. In-4°. (BN H. 5200–5201.)

³⁶ Ismétlődő téves számozás miatt: Chap. IX. Chap. X. Chap. X. Chap. XI.

³⁷ *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament, et des Juifs. Pour servir d'introduction à l'Histoire Ecclésiastique de M. l'Abbe FLEURY. Enrichie de Cartes Géographiques, et de Figures en Taille-douce. Par le R. P. D. Augustin CALMET, Religieux Bénédictin, Abbé de S. Léopold de Nancy. A Paris Chez Emery Fils, Saugrain, Pierre Martin, M. DCC. XXV. In-12°. Tome I–VII. (Arsenal 8^oH 18547 – BN 8^oH 1652 ez csak egy kötet, Tome second.)*

ős kiadás első négy kötete a *Histoire de l'ancien Testament* — a Mikes által nem fordított szövegrészt tartalmazza. A hetedik kötet a — fordításban szintén elmaradt — „Table chronologique de l'Histoire. . . Dissertation sur l'excellence de l'Histoire des Hebreux. Table general des matieres I—VII. vol.”-ból áll.

A Mikes fordításának megfelelő *Histoire du Nouveau Testament* forrásanyaga:

Tome V. p. 362—497. Livre I. Chap. XVII (valójában³⁸ XVIII).

Tome VI. p. 1—262. Livre II. Chap. XXX

262—553. Livre III. Chap. XXXIII (valójában³⁹ XXXIV).

Az új szerkezet szövegbeli kialakítására vö. az 1737-i kiadás alább következő leírását. Ezzel egy évtized múltán visszatértek a 4° formátumhoz a második és harmadik kiadással azonos címmel.⁴⁰ A szintén negyedréttű első két kiadáshoz viszonyítva megnövekedett terjedelem, a négy kötet abból adódik, hogy szövegét nagyobb betűvel nyomták.

Az 1737-es új s javított kiadás első három kötete a Mikes által elhagyott összefüggő részt tartalmazza. Tome I (Preface, „Table chronologique...” et des Juifs, Dissertation ou. . . Livre premier — deuxième — troisième, vége p. 516). Tome II (Livre [suite] troisième — quatrième). Tome III (Livre septième — huitième — neuvième — dixième).

A Livre X felel meg az 1718 és 1719-es kiadás Livre VIII jelzésű könyvének, de csupán szerkezeti elosztásról van szó, nem a szöveg bővüléséről. A Livre X vége egyezik az említett Livre VIII utolsó előtti bekezdésének végső szavaival, „. . . et porte son nom.” (Livre X. p. 676.) A Livre VIII. Chap. XLIII utolsó bekezdése itt nincs meg, mivel azzal kezdődik a Tome IV.; Chap I. Ez a szerkezeti elkülönítés oly módon történik, mint az 1725-ös kiadásban. Az átalakítás a margószövegben is megfigyelhető.

A Tome IV felosztása a következő:

Histoire des Juifs, et du Nouveau Testament.

Livre I. Chap. I—XVII (p. 100). [valójában⁴¹ XVIII.]

Livre II. Chap. I—XXX (p. 293).

Livre III. Chap. I—XXXIV (p. 513).

„Fin de l'histoire des Juifs et du Nouveau Testament.”

³⁸ Mivel a fejezetek számozása: XV. XVI. XVI. XVII. ismétlődés következtében eggyel kevesebbet mutat.

³⁹ Mert itt a fejezetszámozás: IX. X. X. XI. . . s így ez is eggyel kevesebb lesz.

⁴⁰ *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir...* Par le R. P. D. Aug. CALMET. Religieux Bénédictin, Abbé de Senones. A Paris Chez Gabriel Martin, Jean Baptiste Coignard, Pierre-Jean Mariette, Hyppolite-Louis Guerin, MDCC. XXXVII. In-4°. Nouvelle Edition corrigée. Tome I—IV. (BN H. 5202—5205.; egy másik példány H. 5206—5209.)

⁴¹ Mivel a fejezetek számozása: XV. XVI. XVII. mint előbb az 1725-ös kiadásban. Ezek: Chap XVI. *Histoire de saint Philippe Apôtre* (p. 85). Chap. XVI. *Histoire de saint Matthieu* (p. 89). [XVII helyett] Chap. XVII. *Histoire de saint Jude Apôtre* (p. 97). [XVIII].

„Table generale des matieres” (514–660), Mikes elhagyta.

Permission, Approbation, Privilege du Roy, Errata (p. 661–665).

A Livre II. Chap. I. „Regne de Caius Caligula. . .” (p. 100) az 1718–1719-es kiadásban a szerkezetileg folytatódó Chap. XIX-nek felel meg, amely így indul: „Reprenons à présent le fil nôtre histoire. On a vû cidevant que Caius. . .” Az 1725-ös és 1737-es kiadásokban csak ez áll: „Nous avons vû ci-devant que Caius. . .” (Mikesnél is: *Meg mondók ide fellyeb, hogy kájus kaligula. . .*)

Az 1742-es — az 1725-ös kisebb formátumú kiadáshoz hasonlóan — 12° alakban jelent meg, s mivel kisebb szedésű, csupán öt kötetben.⁴² A Mikes kéziratának megfelelő szövegrész a Tom. IV–V-ben található.

Tome IV. p. 241.: itt fejeződik be a Livre IX–X előzmény.

p. 242.: *Histoire des Juifs, et du nouveau Testament.*

Livre I — p. 330. Chap. XVIII

Livre II p. 504. Chap. XXX

Tome V. Livre III p. 126. Chap. XVIII (ez eltérő, de)

Livre IV p. 216. Chap. XVI (összesen XXXIV)

„Table generale des matieres”

p. 217–512, folytatólag következik.

Az előző kiadások és a kézirat beosztásától különbözik az utolsó könyv kettéosztása, ennek következtében a harmincnégy fejezet a Livre III és Livre IV-ben oszlik meg.

Az általunk megvizsgált kiadások beosztása tehát a következő:

1718	4 ^o	I Livre	1–48	Chapitre		II Livre	34	Ch.		
1719	4 ^o	I Livre	1–48	Chapitre		II Livre	34	Ch.		
1725	12 ^o	I Livre	18	Chap.	II Livre	30	Ch.	III Livre	34	Ch.
1737	4 ^o	I Livre	18	Chap.	II Livre	30	Ch.	III Livre	34	Ch.
1742	12 ^o	I Livre	18	Chap.	II Livre	30	Ch.	III Livre	18	Ch.
					IV Livre				16	Ch.

Kézirat I. Könyv 18 rész II. Könyv 30 rész III. Könyv 34 rész.

Mikes kézírata tehát az 1725-ös és 1737-es kiadás szerkezeti fölépítését tükrözi mind a könyvek, mind a fejezetek tekintetében. Abban is egyezik a két kiadás előbb jelzett beosztásával, hogy az I. Könyvnél a XVI. rész ismétlődése következtében Mikes is XVII-et ír XVIII. helyett. A III. Könyvnél pedig azért van csak XXXIII rész, mivel a fordító az utolsó, XXXIV. részt nem írta ki a kéziratban.

A fordítás szövegének kezdete éppen úgy viszonylik az 1718–1719-es kiadásokhoz, mint az 1725-ös és 1737-es kiadás eleje. Mikes *Első könyve I. Rész* kezdete szintén megfelel az 1718–1719. kiadás *Histoire de l’Ancien Testament*

⁴² Nouvelle Edition, revûe et corrigée. Paris, Chez G. Martin etc. 1742. Tom. I–V. A Bibliothèque Nationale-ban három példány is van belőle: BN H. 1843–1844.; H. 13219–13220.; H. 6931–6932.; ez utóbbit használtuk, az első két kiadással párhuzamosan.

Livre VIII. Chap. XLIII. utolsó lapja utolsó bekezdésének: illetve s folytatólag az I. Rész második bekezdése ugyancsak azonos e kiadások *Histoire de Nouveau Testament* Livre I. Chap. I. első bekezdésével.

* * *

Összegezőképpen megállapítható, hogy a Mikes-fordítás a megvizsgált kiadások közül szerkezeti szempontból az 1725-ös és 1737-es kiadás szerkezetével azonos. De a rodostói könyvtár Calmet neve alatt említett negyedréti példányai az első két kiadás valamelyikét fedik. Mikes mintája mégis az 1725 12° ill. az 1737 4° típusú kiadás volt. Ezek ismeretében fordíthatott a második kiadás szövege alapján is; szövegét s címét tekintve — a szerkezeti módosulás mellett is — lényegében azonos a harmadik és negyedik kiadás szövegével. Mikes a rodostói könyvlista keletkezéséig (1736. IV. 30.) csak az első hármát, később az 1737-es kiadást is láthatta, és ezek alapján választhatta a kézirat szerkezeti megoldását.

Ami a fordító módszerét illeti, röviden jellemezhető. Mikes tudatosan választja ki francia forrásai alapján fordítása szerkezeti fölépítését. A lap szélét nem zsúfolja annyira tele margó-utalásokkal: általában elhagyja az események tartalmi jelzését szolgáló marginális tájékoztató mondatokat. A szöveg alatti forrásjelzéseket megszüntetve, a kézirat margóján helyezte el őket. Szövegrészek elhagyásával, mondatok, sorok összevonásával, tömörítésével, bekezdések összevonásával folytonosan rövidített. Ennek során elhagyott klasszikus auktorokat (Plinius, Sztrabón, S. Gregorius de Tours) vagy modern szerzőket (Grotius, Jansen, Tillemont: *Ruine des Juifs*) s egyéb forrásutalásokat. A mintegy két — háromszáz sort is kitevő elhagyott szöveg jobbára 2 — 3 — 6 — 10 soros részekből tevődik össze, de többször előfordul 10 — 20 sornyi rövidítés is. Ez a törekvés az előadás-szövegre alkalmas próza gördülékenyebbé tételét szolgálja; igyekszik nyesegetni a kissé terjengős értekező próza oldalhajlásait, hogy az előadás fonalát egyenletesebben szövhesse, s olvasását megkönnyítse a didaktikus célú ismétlődő passzusok elhagyásával is.

Bizonyos esetekben saját megjegyzéseivel egyszerűsít: „ezeket Philo beszéli felőlők. . .” írja röviden, amikor a kiadás hosszasan utal rá. Máskor, a francia szerző helyenkénti magyarázataihoz hasonlóan, önálló magyarázó megjegyzést fűz egyes szövegrészekhez. Például a „szabadosok” („des affranchis”) helyzetének jellemzésekor:

„Azt jó megtudni, hogy kik legyenek azok a szabadosok. . . a Romaiaknál közönséges volt, valamint a törököknél, rabokkal szolgáltatni magokat, de azok olyan rabok, akiket a hadakozásban fogták el, azok közül, akik érdemesek voltak, vagy akik tudták a császároknak vagy az uraknak kedvet keresni, az olyanokat felszabadították, és szabadosoknak hitták.”⁴³

⁴³ MIKES: *A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája*, Második könyv 109. verso, 128. recto. — MIKES ÖM VI. 638., 664.

A harmadik könyv XVIII Rész „Jotapat városát megveszik” (Chap. XVIII. „Prise de la ville de Jotapat.”) leírásakor több egymást követő egyéni fordítói magyarázó betoldás is előfordul; majd egy bekezdés végén: „Les Juifs. . . plus de quatre mille furent noyez. Les Romains y laisserent quelques troupes qui pilloient tous les environs.” — megtoldja a francia szöveget: „a habok a kősziklához csapván hajójokat, mind eltöredezének, nagy keserves kiáltásokkal nyomorultul négy ezeren a tengerbe veszének.” Kissé alább hasonlóképpen Gamala elfoglalásakor: „trois soldat Romains ayant fait tomber une tour” — Mikes a torony elrontása módjáról is:

„három romai vitézek, akik strásán valának étszaka a város legmagosabb tornya alá lopták magokat, akik a toronyba valának észre nem vevék őket, ők pedig a torony fundamentumából öt nagy köveket kivevének, és nagy hamarsággal visszázaladának, a torony csak hamar ledőle igen nagy zörgéssel, és mindazok akik benne valának elveszének.”⁴⁴

A XIV. Rész-ben „Titus Jérusálem ellen indul” (Chap. XXIV. „Tite marche contre la ville de Jérusalem pour en faire le siege.”) Mikes a rómaiak táborveréséhez hozzáfűzi: „mert a romai szokás a’ volt, hogy mihent a had megszállott, a táborhelyt mindjárt megerősítette, ha szinte csak egy nap maradt is azon a helyen.”⁴⁵ Ezt követően a XXXI. Részt „A Rómaiak áldozatot tesznek a város megvételeiért” (Chap. XXXI. „Les Romains sacrifient à leurs Dieux, en action de graces de la prise de Jérusalem et du Temple.”) a fordító többszörösen kibővítette, Titus beszédébe is beletoldott mintegy tíz sort, az elpusztított városba való bemeneteléhez egy egész bekezdést tett hozzá, amelyhez külön utalást is ad Josephus Flavius *De bello Judaico* című, a kiadásban és a fordításban egyébként gyakran említett művére.⁴⁶ Szintén bővített a XXXII. Rész „A rabok és halottak számokról” (Chap. XXXII. „Nombre des morts et des captifs qui furent faits dans la guerre des Juifs.”)⁴⁷

Mikes az utolsó borzalmas várostrom leírását is színesebbé tette, amikor Massada bevételekor elmondja — a francia szövegben nem részletezett — Eleázár és a végsőkre jutott ostromlottak rettentő öngyilkoló halálát, az utolsó előtti részben.⁴⁸ XXXIII. Rész. „Vespasianus és Titus triumphussal mennek bé Romában.” (Chap. XXXIII. „Triomphe de Vespasien et de Tite pour la défaite des Juifs.”)

A fordításban érződik Calmet kutató, forrásokot összevető, mérlegelő szemléletének hatása, de a naiv színezetű historizáló francia előadásmód írói ösztönzése is. A Szent Péterrel alkudozó Simon mágus viselkedéséről Tertullianus azt mondja, hogy „sok könnyhullatásokat ejtett, ezt már régi írások is bizonyít-

⁴⁴ Harmadik könyv. ÖM VI. 812–816–819.; *Histoire. . . i. m.* 1742., 414.

⁴⁵ ÖM VI. 844–847.; *I. m.* 1742. 449.

⁴⁶ ÖM VI. 882–889., 1184.; *I. m.* 1742. 497.

⁴⁷ ÖM VI. 889–892.; *I. m.* 1742. 503.

⁴⁸ ÖM VI. 892–896., 1185.; *I. m.* 506.

ják, de az ő penitenciája haszontalan való volt, mert nem volt se alázatos, se igazánvaló”.⁴⁹

Fölmerül az ún. Pilátus-acták valóságának kérdése. A Tiberius császárnak Krisztus Jézusról küldött írásáról „sok szent auctorok bizonyítják,⁵⁰ hogy látták volna azokat az actáit Pilátusnak, a pogányokat azokra az actákra szokták vala igazítani, mint valóságos és igaz írásra — hozzáfüzi — , még mostanában is találkoznak sok olyan írások, kik a Pilátus actáinak nevét viselik, de egyikében sem láthatni azt a caractert, amelyet láthattak a régiekben. . . ” Kár volt ilyen nagy dolgokról szóló írásokat veszendőbe hagyni; Florentinus Martirológiumából idéz egyet, „de nem úgy adom, mint authenticumot” megjegyzéssel. A végén a kételyüket hangoztatókra utal: „Vannak mindazonáltal olyan tudósok, akik azt tartják, hogy soha nem voltak Pilátusnak igaz actái, és hogy azokat, amelyeket az atyák láttak, valamely keresztyének gondolták volt, nem helyes buzgóságból.”⁵¹ A fordító követi az ilyen forrásokat boncolgató fejtegetéseket. Igaz helyenként rövidít is rajtuk, mint János evangélista esetében is. „Nem hozzuk ismét elé, amiket ide feljebb mondottunk Szent Jánosról az Apostolok cselekedeteiből. . . , hanem csak azokról szólunk, amit imitt-amott látunk az anyaszentegyház históriájában és auctoriban. . . ”⁵² Életrajzi vonatkozásokról vannak különféle nézetek, indiai és ázsiai prédikálásáról beszélnek, ephesusi lakásáról és haláláról. „Hanem azt nehéz megtudni, hogy micsoda időben ment abban a tartományban. . . ” s hogy ott volt-e a Szent Szűz halálakor. „A Concilium meg azt mondja, hogy a Szent Szűz Éfésusban ment és ott is holt meg; semmiből ki nem tetszik, hogy a Szent Szűz abban a tartományban ment volna. . . ” A dolgok mérlegelése után: „Jobb tehát azt mondani. . . ” — fordulattal valószínűsíti Szent János föltehető életútját; „meg lehet látni az anyaszentegyház históriájában Rómában való martyrságát. . . ”⁵³ Hasonlóképpen jár el Szent Bertalan személyével kapcsolatban, akinek élettörténeti eseményeire irányuló tisztázó sorokból jócskán elhagyva, így összegez a fordító.

„A legbizonyosabb tartása mind a régieknek, mind a mostaniaknak a', hogy ez a Szent Indiában predikált, ugyan oda is vitte el a Szent Máté evangéliumát zsidóul írva. Szent

⁴⁹ „. . . ce qui est confirmé par quelques anciens Manuscrits”. *I. m.* 1742. 29.; ÖM VI. 516., 1132.

⁵⁰ Ezek Szent Justinus, Tertullianus, Eusebius Emisenius, Szent Epiphanius, Chrysostomus; ÖM VI. 519.; VI. Rész — Chap. VI. „Lettre de Pilate à Tibere touchant I. C.” *I. m.* 1742. 34.

⁵¹ „Il y a des Scavans qui. . . ” — ez már a bekezdés vége, amelyből MIKES elhagyott kb. 21 sort az akták valóságát vitató részből. *I. m.* 1742. 36–37.; ÖM VI. 520. 1133.

⁵² XV Rész. „Szent János evangélista históriája.” — Chap. XV. „Histoire de saint Jean l'Evangéliste.” *I. m.* 1742. 80.; ÖM VI. 552–555.; a számos auctor közül: Alexandriai Szent Kelemen, Theodoretus, Szent Ágoston, Szent Irénéus, Hieronymus, Baronius, Szent Ambrus, Nagy Szent Gergely, Beda Venarabilis, stb.

⁵³ „Mais il y a de la difficulté sur le temps. . . Or il n'y a gueres d'apparence que. . . Il vaut mieux reconnaître, que. . . ” *I. m.* 1742. 83–84.; ÖM VI. 554–555., 1137.; a bekezdés eleje után összevonás, kb. hat-hét sor elhagyása a végéről. *I. m.* 85.

Paténus arra a földre menvén, ott találá ezt az évangéliumot. . . sokféleképpen írnak az ő haláláról, de amit legbizonyosabbnak tarthatni a régiek írásából a', hogy megnyuzták Örményországban."⁵⁴ Az említett Máté életével és evangéliumával összefüggésben is vannak nehezen összeilleszthető elemek. „A historikusok meg nem egyeznek azon, hogy mi csoda tartomány esék az ő részire, amidón az apostolok feloszták magok között az országokat, hogy ott predikálják az évangéliumot. Némelyek azt írják, hogy Perzsiában vagy a pártusoknak prédikála, mások meg sokszáman, hogy Etiopiában vivé az évangéliumot, és ott holt meg, mások, hogy Perzsiában holt meg; sokan tartják, hogy martyrságban holt volna meg, mások meg hogy csendes halállal mult ki e világból.”

Evangéliuma keletkezéséről a „régiek” tartása szerint annyit lehet tudni, hogy egy ideig Judeában prédikált, majd Jeruzsálemben írta „zsidó vagy szíriai” nyelven; ennek originálisa („original Hebreu”) elveszett, de megvan görögre fordított szövege, „amelyet olyan réginek tartják, valamint a zsidó originálist”.⁵⁵ Szent Tamás, aki „hitetlen” melléknévvel vált ismertté, „a régiek tradíciója” szerint több tartományban prédikált; Szent Nilus azt tartja, hogy Péter és Pál után halt volna meg; a martyrológiumok azt mondják, hogy Indiában hunyt el; mások hogy Calaminában szenvedett volna mártírságot. „Ezen sokan az atyák közül megalkusznak. . . ”⁵⁶ Szent Judás (Thadeus) esetében csak felsorolja a róla tartott dolgokat, hogy Libiában, mások szerint Mesopotámiában, azt is mondják, hogy Judeában, Galiléában, Samariában, Idumeában és Syriában prédikált volna; azt is állítják, hogy Perzsiában halt volna meg.⁵⁷

Nehezebb a helyzet Szent Mátyás apostol történetével. Evangéliumot és különféle írásokat tulajdonítanak neki, de az anyaszentegyház „azokat bé nem vette”. A görögök szerint Etiopiában prédikált és ott ölték meg; egy auktor róla zsidóul írt és latinra fordított életrajzi könyvében azt mondja, hogy Betlehemből való volt, s hogy a pünkösdi apostoli eloszlás után Palesztina esett az ő részére; szerinte Galiléában megkövezték és fejét vették „De sokan a tudósok

⁵⁴ XVI Rész. „Szent Bertalan históriája”. — Chap. XVI. „Histoire de saint Barthélemy.” Némely már idézett auktor mellett, Szent Cornelius, Rupert de Deutz (abbé de Tuy); „... mais la tradition la plus constante des Anciens et des Modernes, est, qu'il. . . ” ez már a bekezdés második mondata; az első sorok után kb. féllapnyi nyomtatott szövegrész elmaradt a fordításban, a végéről is mintegy 12 sor; ÖM VI. 556–557., 1138; *I. m.* 1742. 88–89.

⁵⁵ XVII Rész. „Szent Máté históriája.” — Chap. XVII. „Histoire de saint Matthieu.” Újabb auktorok: Szent Paulinus, Szókratész, Rufinus Tyranius, stb. „Les Historiens ne conviennent pas du pays qui. . . ” Mikes a bekezdés második részét kb. négy-öt sor elhagyásával összevonta; „Les anciens nous apprennent, que. . . ” *I. m.* 1742. 89–90.; ÖM VI. 557–558., 1138.

⁵⁶ „Szent Thamás históriája.” — „Histoire de saint Thomas.” Idézett auktorok: Saint Nil l' Ancien, Phótiosz, Aster (Asterius), Procopus, Evagrius, Szent Ephremus, Damascusi Szent János; „La tradition constante des Anciens. . . ” MIKES erős összevonással, kb. 20 sor elhagyásával fordít; *I. m.* 1742. 92–94.; ÖM VI. 559.

⁵⁷ XVIII Rész. „Szent Judás apostol históriája.” — Chap. XVIII. „Histoire de saint Jude Apôtre.” Auktorok tanúsága: Nicephorus, Fortunat (Fortunatus); itt is kb. 10 sor elmaradt a fordításban; *I. m.* 1742. 97–98.; ÖM VI. 562–563., 1139.

közül ezeket az actákat, se ezeket a traditiókat igazaknak nem tartják.”⁵⁸ Főleg az első könyv érintett részeire jellemző a források szembeállításán alapuló eljárás.

Ha a második könyvben csökken is a forráskutatásra utaló szerzői megjegyzések száma, előfordulnak hasonló vitás esetek. A régiek közül sokan azt tartották, hogy az alexandriai első keresztények, a Therapeutusok, „akiket leírja Philo az elmélkedésről való könyvében, nem mások, hanem a Szent Márk tanítványai. . . legelső kezdői valának a szerzetesi életnek. . . ” De ők csupán első példái voltak a baráti életnek Egyiptomban. Mégis szükséges róluk megemlékezni: „Ebben a könyvben természet szerént való helyek vagyon, akár ugy mint zsidóknak, akár mint keresztényeknek, mivel arra köteleztük itt magunkot, hogy a zsidóknak és az anyaszentegyház kezdetinek históriáját írjam le.” A francia szöveg megmarad az általános kifejezésmódnál, „. . . puisque nous avons entrepris de donner ici l’Histoire. . . ” míg Mikes egyes szám első személybe megy át; folytatólag is: „Notre intention n’est pas de rapporter les disputes. . . ” — „A mi szándékunk nem a’, hogy előhozzam mindazokat a vetekedéseket, amelyek voltak és vannak ezen dolog iránt, és melyen még mostanában sem egyeznek meg a tudósok.” — „. . . et qui partagent encore aujourdhui les Sçavans”.⁵⁹

Az első tévelygések idejéből való példa a harmadik könyvben Cerinthus históriája, aki Egyiptomban tanulta a tudományokat és a filozófiát, majd Ázsiában hirdette eretneknek bélyegzett tanait, amelyekben tagadta Krisztus istenségét, „csak tisztán embernek tartván őtet.” Szent János már hadakozott ellene; a szentatyák közül számosan írtak róla. „Mindezek után nehéz volna elhinni, hogy a Cerinthianusok hitték volna a törvénynek szükséges voltát, és hogy ők azt hiven követték volna; a’lehető, hogy csak külsőképpen követték. . . ”⁶⁰

A sokat használt forrásmű, a zsidó történetíró József munkájának méltató jellemzésébe enyhe bíráló megjegyzések vegyülnek, de hitelességét nem vonja kétségbe. A rómaiaknak a zsidók elleni hadakozását és Jeruzsálem „elromlá-

⁵⁸ „Mais plusieurs Sçavans ne reconnoissent pas ses Actes, ni ces traditions pour véritables.” *I. m.* 1742. 100.; ÖM VI. 563–564.

Az első könyvben idézett, de eddig nem említett auktorok: Lucianus, Origenes, Minutius Felix, Josephus Flavius, Szent Bernát, Nagy Szent Leo, Szent Fulgentius, Szent Cyrill, Orosius, Philon, Philoztratosz, Nagy Szent Vazul.

⁵⁹ XVII Rész. „A Therapötusokról.” — Chap. XVII. „Therapeutes en Egypte.” *I. m.* 1742. 192–194.; ÖM VI. 636–637., 1149.; itt idézett auktorok: Cassianus, Sozomenus.

A második könyvben még előfordul újabb auktorok: Suetonius, Dión, Damascenus, Szent Athanasius, Szent Ince pápa, Seneca.

⁶⁰ „Il seroit mal-aisé de croire après cela, que. . . ” *I. m.* 1742. 357–362.; ÖM VI. 767–771., 1168; X Rész. „Szent János evangyélista Éfesusba megyen.” — Chap. X. „S. Jean l’Évangéliste vient à Ephése.” Az újabb auktorok közül: Sulpicius Severus, Szent Ignác mártír, Plótinusz.

A harmadik könyvben a régiek mellett még idézett auktorok: Jean Bolland jezsuita, 1596–1665., Prudentius, Platon, Lactantius, Plutarkhosz, Tacitus.

sát”, illetve „a synagoga leesésének idejét” tárgyaló befejező rész végén olvasható:

„Ezt a históriát pedig a historikus Józseftől tartjuk, aki minden okokra való nézve legalkalmasabb volt, hogy minket arra megtanítson, mivel ő született zsidó volt, főrenden való, aki teljességgel tudta és látta mindazt, amik akkoron mentenek végben, magának is azokba része volt.”⁶¹

Calmet az auctor dicséretével zárja, akinek rövid életrajzát is előadja az előző könyv végén, s akitől különösen sokat merített az utolsó könyvben.

„Son autorité et son témoignage sont d'autant plus considerables, que les Juifs, les Payens et les Chrétiens l'ont reconnu pour le plus exact et le plus fidèle Écrivain de cette guerre.” — „Az ő írása bizonyosága annál is inkább tiszteletre méltóbbak, hogy mind a zsidók, a pogányok és a keresztyének megvallották, hogy ezt a hadakozást legigazabban, leghivebben írta volna le a többenél.”

Mikes osztja a francia szerző elismerését. A fordító maga is ebből az igaznak tartott forrásból bővítette munkájának utolsó részeit, önállóan alakítva fordításának befejező történetét. Megjegyzendő, hogy Mikes Jeruzsálem pusztulásáról más munkáiban⁶² is olvasmányaiból merített ismeretekről tett tanúságot.

Mikes gazdag irodalmi munkásságán belül *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája* átültetésekor végzett „auctori” munkája és fordítói érdeklődése háttérben a rodostói időtöltés leghasznosabb módja az olvasás, „a könyvek simogatása” áll.⁶³ A könyv a fejedelmi kamarás egyik fő éltető eleme: „Ítélje el kegyelmed, micsoda tudatlanság volna a világon, hogyha könyvek nem volnának. Azért is mondhatni, hogy a könyv a lelke az elmének. . . ”⁶⁴ — fogalmaz a rodostói könyvtárban otthonos író.

HOPP, LAJOS

Histoire de livre et des recherches des sources

L'adaptation de l'Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament de A. Calmet par Kelemen Mikes

Le manuscrit resté inédit depuis le milieu du XVIIIe siècle, *A Sidok és az Uj Testámentumnak Historiája* (sd.) de la traduction de K. Mikes (1690–1761) a paru dans le VIe volume des oeuvres complètes de l'écrivain. L'édition critique contient le texte integral avec les commentaires (Bp. 1988). On a déjà dé-

⁶¹ „Nous en tenons l'histoire de l'homme du monde le plus propre à nous en instruire; de Joseph l'Historien, Juif de naissance, homme de condition, instruit à fond de tout ce qui s'y passa, comme ayant été témoin, et y ayant eu lui-même beaucoup de part.” *I. m.* 1742. 513.; ÖM VI. 899., 1186.

⁶² ÖM I., 201. lev. és jegyz., 294., 788–789.; ÖM II. 805., 971.; ÖM III. 718., 730., 1077., ÖM IV. 78., 739.; ÖM V. 137–139., 145., 215., 1021., 1654., 1660., utalások J. Flaviusra.

⁶³ „. . . szokatlan dolog előttünk. . . reggeltől fogva estig csak a könyvet simogatni. . . ” — írja Rákóczi fiának Rodostóba érkezése után (83. lev. 1727.). MIKES Kelemen *Törökországi Levelek és misszilis levelek*. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. ÖM I. 151.

⁶⁴ *Az idő jól eltöltésének Módja minden féle rendben*. Idegen országban idegen nyelvből fordítattott Magyarra. MIKES ÖM VI. 50.

montré la source du travail de Mikes qui a choisi une de ses lectures, un livre de la bibliothèque du prince François II Rákóczi exilé en Turquie à Rodosto (Tekirdağ), de la collection des livres transportés de la France (Yerres — Grosbois) en Turquie (1717). K. Mikes de Zágón, maître éminent de la prose hongroise ancienne, banni de son pays transylvain, a vécu et travaillé loin de sa patrie; il était le chambellan du prince, écrivain lui-même.

L'auteur de la source de l'adaptation de Mikes était A. Calmet, historien de Lorraine, l'abbé de Senones. Il s'agit d' *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament*, par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin de la Congrégation de S. Vanne et de S. Hydulphe, Abbé de S. Leopold de Nancy. A Paris, Chez Emery, Pere et Fils, M. DCC. XVIII. Tome I-II. in-4°. Plus précisément, de la deuxième édition: *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament, et des Juifs. Pour servir d'introduction à Histoire Ecclésiastique de M^r l'Abbé Fleury*. Par le R. P. D. Augustin Calmet. . . A Paris, Chez Emery, Pere — Emery Fils, Saugrain l'aîné, Pierre Martin, M. DCC. XIX. Tome I-II in-4°. Le texte qui correspond à la traduction de Mikes se trouve dans le tome II, et va jusqu'à la destruction de Jérusalem, en deux, puis en trois livres.

Quant à la division de l' *Histoire du Nouveau Testament, et des Juifs*, la modification de la structure n'était pas accompagnée de changement du texte, et ainsi la 3e et la 4e édition correspondent parfaitement au manuscrit de K. Mikes.

KOLOZS BARNABÁS NÉ
A veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára

(1711–1948)

A piaristák letelepülése Veszprémben; a gimnázium alapítása

A piaristák vagy kegyesrendiek első rendházaikat a 17. század közepén létesítették Magyarországon: Privigyén 1660-ban, Breznóbányán 1673-ban, Podolinban és Szentgyörgyön 1685-ben, Nyitrán 1701-ben. Veszprémben 1711-ben telepedtek le. Volkra János Ottó veszprémi püspök 1711. október 26-án alapította az itteni gimnáziumot, és maga vezette be lakásukba a három piaristát: Lénárdot, Józsefet és Imrét.

A püspököt a következő nemes cél vezérelte: „... a nevelés nélkül álló, elhagyott ifjuság tanítására, synylóddó egyházmegyéim épülésére, ... hoztam be a kegyes-tanítórendi szerzeteseket, hogy szent hivatásuk szerint ugy a népis-kolákat, mint a bölcsészeti és hittudományokat tanítsák, székesegyházamnak és egyházmegyémmek ugy a prédikálásban, mint a hitterjesztésben segítségére legyenek. . . ”¹

A piaristák Veszprémben kb. 1777-ig az elemi iskolákat is vezették, de oktatásuk középpontja a gimnázium volt. Kezdetben csak az alsó grammatikai osztályok működtek. 1753-tól, a nagygimnázium létesítésétől a tanítványok a poétikai és retorikai osztályokat is látogathatták. A gimnázium fejlődését főleg a korai évtizedekben elég nehéz pontosan követni, mert 1711-től 1741-ig sem a társház, sem a gimnázium nem vezetett évkönyvet. A rendházbeliek 30 év történetét hat sorban így foglalták össze:

„Ne miserae Domus nostrae quod nemo notavit
Hactenus Annales gestaue nemo Domus,
Nam trigint[a] annis alior[um] habitavimus Aedes,
Sex licet hae fuerint, propria nulla fuit.

¹ TÖLCSÉRY Ferencz: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgymnasium története (1711–1895)*. Veszprém, 1895. Egyházmegyei ny. 262.

Ergo nec Annales poterat quis scribere nostrae,
Nec poterat nostrae dicere gesta Domus.”²

Az első gimnáziumi értesítő 1821-ben jelent meg latin nyelven. Mindössze két lapból állt, és a tanulók névsorát és érdemjegyeit közölte.³ Az értesítők szerkezetében csak az 1850-es évektől következett be jelentősebb változás. Közölték az iskola tanárainak disszertációit, a statisztikai adatokat, a tantervet tantárgyak szerinti bontásban, ösztöndíjakat, segélyeket, a tanulók érdemjegyeit és névsorát. Felsorolták a taneszközöket, közöttük a könyvtár gyarapodását is.

Az 1850/51-es tanévben még csak 90 kötetnyi tan- és segédkönyvből álló könyvtári gyűjtemény volt az iskolában. Ugyanekkor a kegyesrendi papok társházában már 3000 kötetes könyvtár volt, amit a gimnáziumi tanárok is használhattak. Valószínű, hogy az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (1849) adott nagyobb lendületet a veszprémi piarista gimnázium könyvtárának a fejlesztéséhez is. Az *Entwurf* legelőször kötelezte az intézeteket tangyűjtemények alapítására. Megkezdődött a kisebb intézetek könyvtárainak jelentékenyebb gyarapítása.⁴

Ez a gyarapodás csak az előző évekhez képest jelentékeny, hiszen — ezt már az értesítőkből pontosan megtudhatjuk — a tanári könyvtár az 1850/51 utáni három évben 180 kötet könyvvel és 8 térképpel növekedett. 1863-tól a vallás- és közoktatási minisztérium, magánszemélyek, de leggyakrabban könyvkiadók és könyvkereskedések — Lampel Róbert, Ráth Mór, Hartleben, később Aigner Lajos, a Franklin Társulat, az Eggenberger-féle, a Lauffer-testvérek könyvkereskedése juttattak ajándékokat a gimnáziumnak. A Franklin Társulat pl. az 1876/77. tanévben 10, az 1877/78. tanévben 9, az 1879/80. tanévben 15, az 1880/81. tanévben pedig 14 kötet könyvet ajándékozott a könyvtárnak. Kisebb-nagyobb mennyiségben magánszemélyektől is folyamatosan érkeztek adományok a könyvtár számára. 1885. május 9-én meghalt Kisovics József veszprémi apátkanonok, aki végrendeletében „szép könyvtárát az intézetnek ajándékozta. Hogy e szép tett emléke, amint illik, fennmaradjon, a könyvtár „Kisovics-Könyvtár” név alatt fog a tanári könyvtárban külön gondoztatni.”⁵ A 3–400 kötetes Kisovics-könyvgyűjtemény jelentős része hittudományi könyvekből és folyóiratokból állt. A könyvek jegyzékét az 1884/85. évre kiadott

² TÖLCSÉRY F.: *i. m.* 20. (Magyarra fordítva: Azért nem írta meg senki idáig a mi szánalomra méltó rendházunknak az évkönyveit és viselt dolgait, mert bizony harminc évig laktunk másnak az épületeiben, jóllehet ez hat volt, saját egyetlen sem. Tehát nem volt lehetséges az évkönyveinket megírni, és házunk történetét elbeszélni.)

³ *Juventus gymnasii regii Weszprimiensis e studiius ut meruit in classes digesta semestri secundo anno 1821.* H. n., é. n. ny. n. 21.

⁴ MORVAY Győző: *Közéiskolai könyvtáraink* — MKsz 1898. 131.

⁵ *A kegyes-tanítórendiek veszprémi róm. kath. főgymnasiumának értesítője az 1884–5. tanévről.* Közli: LÉVAY Imre. Veszprém, 1885. Szent István kny. 60.

értesítő közölte „A tanintézet története” című fejezetben. A könyvtár természetesen vásárlás útján is gyarapodott. Az 1860-as évek végén már rendszeresen vásároltak könyveket a tanulók beiratkozási díjának egy részéből, de más forrásokból is. Az 1867/68-as tanévben 31 db, az 1868/69-es tanévben 74 db, az 1869/70-es tanévben 52 db könyv került vásárlás útján a gyűjteménybe. Az 1890-es években évi 2–300 frt-ot fordítottak könyvvásárlásra. Ekkora összegből hozzávetőlegesen 27 kötetet és 9 folyóiratot tudtak beszerezni.

Az 1893/94. tanév végén készült egy összesítés az állományról, amely szerint 1153 volt a művek száma, 3031 kötetben. A könyvtár által használt szakrendi felsorolás szerint:

hit, bölcsészet, neveléstudomány	:	197 mű	356 kötetben
irodalom és nyelvészet	:	203 mű	379 kötetben
történelem, jog, nemzetgazdaságtan, statisztika	:	381 mű	811 kötetben
mennyiségtan és természettudomány	:	182 mű	263 kötetben
folyóiratok, füzetes vállalatok	:	71 mű	955 kötetben
szótárak, enciklopédiák	:	42 mű	174 kötetben
életrajzok	:	40 mű	53 kötetben
vegyesek	:	37 mű	40 kötetben
földrajzi, történelmi fal térkép	:	mű	41 db
kézi atlasz	:	mű	6 db
földrajzi segédeszköz	:	mű	6 db ⁶

Morvay Győző a 19. század végén készült országos számbavétel alapján 183 középiskolai könyvtárat sorolt fel és ismertetett — közöttük természetesen a veszprémit is — a *Magyar Könyvszemlében*. Eszerint a veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára országos szinten a kisebbek közé tartozott. Hiszen a piarista gimnáziumok közül a kecskeméti főgimnázium tanári könyvtára 17 155 kötetes, a szegedi 3428, a tatai algimnázium 3176, a váci főgimnázium 2787 kötetes volt. Érdekességként és összehasonlításképpen említhetjük meg, hogy a Debreceni Református Főgimnázium könyvtára már az 1894/5. tanévre 63 680 kötetes tekintélyes gyűjteménnyé fejlődött. ⁷ A gyarapodáson kívül az értesítők nem közöltek más adatokat a könyvtárról.

Tölcséry Ferenc tanár — néhány évig a tanári majd az ifjúsági könyvtár őre — iskolatörténeti munkájában utal arra, hogy a gimnázium nyolcosztályos főgimnáziummá történt átalakítása után (az 1880-as évek elején) elodázhatatlanná vált az épület kibővítése. „... annyi tény — írja Tölcséry — , hogy a kegyesrendiek társházában levő szer- és könyvtárak ideiglenesen átengedett

⁶ TÖLCSÉRY F.: *i. m.* 155.

⁷ MORVAY Gy.: *i. m.* 131–160., 246–270.

helyiségei éppen nem feleltek meg a modern igényeknek.”⁸ Vagyis a tanári könyvtár és a természetrajzi szertár — ahogy erre más helyen is utal a történetíró — nem a gimnázium épületében volt. Az építkezés 1893 tavaszán kezdődött meg, és sikeres befejezésével a tanári könyvtár is méltó elhelyezést kapott. Az emeletráépítéssel kibővített épületben a rajzterem szomszédságában helyezték el. Méretei a következők voltak: hossza 8,1 m, szélessége 5,0 m, magassága 4,4 m⁹.

Berendezéséről a következőket közölte Bolgár Mihály tanár:

„A tanári könyvtárba részben új butorok szerezettek be, részben pedig a meglévők alakították át. Új butor egy zöld posztóval bevont kör alakú asztal és az értesítők számára szánt szekrény. Ezen szekrény négy részből áll: az alsó, kulccsal zárható rész, régi tankönyvek s fölös számú értesítőink számára van szánva; a kihúzható két fiókba helyezhetők el a kéziratok s egyéb értékesebb tárgyak; fölötte a kis üveges fiókokba a régi pénzek, a kisebb tárgyak, végül a felső, sejtekre osztott részében vannak az értesítők és folyóiratok, év, szám és betűrend szerint elhelyezve. Van még itt ezen felül két kisebb üveg-szekrény is, a melyben a Kisovics apát ur által ajándékozott könyvek őriztetnek.”¹⁰

Kár, hogy csak az új szerzeményekről írt Bolgár Mihály. S mivel az új szekrényt az értesítők, folyóiratok, kéziratok és régi pénzek elhelyezésére szánták, így csak feltételezhetjük, hogy a meglévő könyvek számára már voltak polcok vagy szekrények.

A tanári könyvtár nyomtatott katalógusa

A századforduló idejéből egy nagyon értékes dokumentum maradt fenn, amelynek alapján tartalmi szempontból is képet alkothatunk a gimnázium tanári könyvtáráról. Az 1898/99. és az 1899/1900. tanévre kiadott értesítőben¹¹ két részben megjelent a könyvtár nyomtatott katalógusa. Összeállítója Hám Sándor magyar–latin szakos tanár volt. Hám bölcsész-doktor, kegyes-tanítórendi áldozópap, a Budapesti Philologiai Társaság, a Magyar Természettudományi Társaság, az Erdélyi Múzeum Egylet és az Országos Középiskolai Tanár-egetlet tagja volt. A gimnáziumi tanári könyvtárat az 1898/99. tanévben gondozta — előző tanévben a könyvtáros Nyilassy Károly, 1899/1900-tól pedig Csukovits Sándor volt —, amikor elkészítette és megjelentette a katalógust. Mire ennek a második része az 1899/1900-as értesítőben megjelent, őt már Sátoral-

⁸ TÖLCSÉRY F.: *i. m.* 119.

⁹ TÖLCSÉRY F.: *i. m.* 143.

¹⁰ BOLGÁR Mihály: *Egészségi szempontok gymnasiumunk kibővítésénél.* = A kegyes-tanítóréndiek veszprémi főgymnasiumának értesítője az 1893–94. tanévről. Közli TAKÁCS József. Veszprém, 1894. Kompolthy T. „Petőfi” kny. 3–54.

¹¹ *A kegyes-tanítóréndiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgymnasium értesítője az 1898–99. tanévről.* Közzéteszi TAKÁCS József. Veszprém, 1899. Egyházmegyei kny. 104. — *A kegyes-tanítóréndiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgymnasium értesítője az 1899–900. tanévről.* Közzéteszi TAKÁCS József. Veszprém, 1900. Egyházmegyei kny. 87.

jaújhelyre helyezték át a veszprémi gimnáziumból. Tehát a mindössze egyéves könyvtároskodása alatt vállalkozott erre a munkára.

A katalógus szakrendszere ugyanaz, amellyel Tölcséry Ferenc iskolatörténeti munkájában találkozhattunk, így valószínűleg ez volt évekig a könyvtárban használatos rendszer: hit-, bölcsészet- és neveléstudomány; irodalom és nyelvészet; történelem, jogtudomány, nemzetgazdaságtan és statisztika; mennyiségtan és természettudomány; szótárak, encyklopédiák; életrajzok; vegyesek; földrajzi fali térképek; történelmi fali térképek; kézi atlaszok; föld- és éggolyók s egyéb földrajzi segédeszközök; Langl-féle képek a történelemhez; képek a magyar történelemhez; philológiai képek; legújabb szerzemények (könyvek, folyóiratok). A katalógus érdekessége, hogy a képeket, térképeket, modelleket is tartalmazza, noha ezeknek nincs leltári számuk. Az évenkénti értesítők is köztölték ezeket a taneszközöket, a szertárak gyarapodásánál. A katalógusban a szakcsoportok kialakítása részben tartalmi, részben formai (szótárak, enciklopédiák, folyóiratok, füzetes kiadványok) szempontok szerint történt. Az egyes csoportokon belül ábécés sorrendben tartalmazza a tételeket. Egy-egy műnek közli a leltári számát, szerzőjét, címét, a megjelenési helyét és idejét (ez utóbbi kettőt néhány esetben elhagyja).

A katalógus első csoportjába a hit-, bölcsészet- és neveléstudományi műveket sorolta a szerző, összesen 221 művet. Ebből 115 kötet volt hittudományi, 61 neveléstudományi és 45 bölcsészeti (filozófia, etika, logika, esztétika). Nyelvek szerint a következő megoszlást mutatja ez a szakcsoport: magyar nyelvű mű 136, német 44, latin 37 és francia nyelvű 4 db. A könyvek tekintélyes része, 200 kötet az 1800-as években jelent meg, az 1700-as években 17, az 1600-as években egy kötet (Aristoteles. Aureliae-Allobrogum, 1605.), 1600 előtt két kötet (Apollodorus: De Deorum origine. Antverpiae, 1566., Plato: Opera Omnia. Basileae, 1546.).

Legnagyobb részben tehát 19. századi műveket találunk itt és három klasszikus szerző fent említett, 16–17. századi kiadású könyvét. Tartalom szerint a szakcsoport domináns része a hittudomány. Voltak közöttük a katolikus vallás elméleti kérdéseivel, a katolikus és protestáns keresztények közötti unióval foglalkozó művek, evangéliumi értelmezések és magyarázatok, a katolikus vallás tankönyvei, és ájtatos elmélkedések, lelkigyakorlatokra.

A mindennapi munkához adtak segítséget a lelkipásztorságtan, az egyházi ékesszólás könyvei, a katekizmus-magyarázatok, a szentek élettörténetei. A könyvtár állományába tartoztak Szent Ágostonról, Aquinoi Szent Tamásról szóló tanulmányok, az *Ó- és Újszövetség, Zsoltárok könyve*, sőt megtalálható volt az egyházi könyvtalalomról és könyvbírálatról összeállított kötet is.

A viszonylag kis számú (45 kötet) bölcsészettudományi mű jelentősebb részét ókori klasszikusok — Apollodorus, Aristoteles, Plato, Plutarchus, Lactantius — művei alkották. De beszerezték a 19. század második felében felendülő magyar bölcséleti irodalom megjelent kötetait is. Pl.: Erdélyi Károly:

Nietzsche Frigyes. Bp. 1898., Alexander Bernát: *Descartes*. Bp. 1881., Babics Kálmán: *Széptan v. aesthetika*. Pozsony, 1873. stb.) A mindössze 61 kötetnyi pedagógiai szakirodalomban megtaláljuk a vallás- és közoktatási minisztériumi utasításokat, jelentéseket a közoktatás állapotáról, a tanítói nyugdíjakról. A jelentések egy része, így az 5., 10., 11., 14. és 17. számú egy leltári szám alatt, míg a 20., 21. külön-külön tételként jelenik meg a katalógusban. Néhány összefoglaló jellegű tanulmány a francia, az angol, a bajor középiskolákat mutatja be, illetve a katolikus középiskolák reformját tárgyalja. Az általános neveléstudományi munkákon kívül néhány módszertani pedagógiai kézikönyv, neveléstörténeti jelentőségű kiadvány — pl. a *Ratio Educationis* (Vindobonae, 1777.), az *Entwurf der Organisation der Gimnasien und Realschulen in Oesterreich* (Wien, 1849.), a neveléstudomány és történet első nagy hazai összefoglalásai, Lubrich Ágost művei (*Neveléstudomány I–IV*. Pozsony, 1868.; *A nevelés történelme I–III*. Bp. 1874., 1876.) — képviselték a pedagógiai szakirodalom javát.

A katalógus második csoportjába sorolt nyelvészeti és irodalmi könyvek — mennyiségüket tekintve 219 kötet — azonos nagyságrendet képviselnek az előző csoporttal a tanári könyvtár állományában. A 219 kötetből mindössze 20 volt nyelvészeti, 192 pedig szépirodalmi és irodalomtudományi mű. E csoportba túlnyomórészt magyar nyelvű könyvek (130 kötet) tartoztak, de 54 kötet latin, 32 kötet német és három francia nyelvű is volt közöttük. Leginkább 19. századi kiadások voltak (183 kötet), az 1700-as években jelent meg 25 kötet, az 1600-as évekből három kötet származott. A könyvtár e három legrégebbi latin nyelvű irodalmi műve: Horatius Fl. *cum commentariis*. Lugduni, 1597.; Lucanus: *De bello civili apud Pharsaliam*. Coloniae, Agrippinae, 1560.; Philo Judeus: *Lucubrationes omnes*. Basileae, 1554. Öt kötetnek a kiadási éve nincs jelölve a katalógusban.

A kevés számú nyelvtudományi mű között találhatók latin, görög, finn, magyar nyelvtankönyvek, szlavisztikai, kazáni-tatár nyelvtanulmányok. Beszerezték a tanári könyvtár számára a 19. század jeles nyelvészeinek — Simonyi Zsigmond, Szamota István, Szinnyei József — tanulmányait is. A katalógusnak ebbe a csoportjába vett fel Hám Sándor két értékes könyvészeti munkát is: Récei Viktor: *A kassai püspöki könyvtár codexeinek és incunabulumainak jegyzéke*. Bp. 1891. és Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*. Bp. 1879.

A szépirodalmi műveket nem sorolta külön csoportba a katalógus összeállítója: szépirodalom, irodalomelmélet, retorika, poetika, elemző tanulmányok, emlékkönyvek együtt jelennek meg. A szépirodalmi, főleg a világirodalmi művek gyűjteménye híven tükrözi a korabeli gimnáziumi oktatás célját: a klasszikus irodalmi műveltség kialakítását. Bár a piaristák gondot fordítottak a természettudományi tantárgyak oktatására is. A görög és római alkotók művein kívül a világirodalomból Dante, Milton, Tasso és Shakespeare művei szerepelnek a katalógusban. Ennek megfelelően az irodalmi tanulmányok nagy része is ezekkel a szerzőkkel foglalkozik.

A magyar irodalomból Arany János, Bajza, Bessenyei, Eötvös Károly, Erdélyi József, Jókai, Kisfaludy Károly és Sándor, Kölcsey, Petőfi, Pázmány, Tánácsics, Tompa, Virág Benedek, Vörösmarty műveit szerezték be a tanári könyvtár számára. Nem derül ki a katalógusból, hogy a leltári szám nélkül szereplő „*Jókai összes műve*. Bp. 1898.” az 1894 – 1898-ban megjelent 100 kötetes ún. nemzeti kiadás teljes sorozatát jelenti-e, vagy csupán csak egyetlen kötetet.

A könyvtár és így a katalógus szám szerint legtekintélyesebb csoportja a harmadik: a történelem, jogtudomány, nemzetgazdaságtan és statisztika csoportja. 424 mű került bele a következő megoszlás szerint: történelem 340, jogtudomány 37, statisztika 26, nemzetgazdaságtan 21 kötet. Mindezekből 312 mű magyar, 42 német, 66 latin, 3 francia és egy angol nyelvű. Közülük 382 kötet 19. századi kiadású, 36 kötet 18. századi, 2 kötet 17. századi és 4 mű megjelenési éve nincs jelölve. A szakcsoport felsorolt témakörei közül a legkevesebb, 21 kötet a nemzetgazdaságtani. Nem mondható, hogy nagy fontossággal bíró művek lettek volna ezek a könyvek. Volt közöttük országos és világkiállítási katalógus, ipar- és kereskedelem-történet, a vámkérdéssel, a tulajdon kialakulásával és formáival, a pénzzel és pénzintézetekkel, vasúti politikával, az európai manufaktúrákkal foglalkozó kiadvány. Statisztikai mű összesen 26 kötet volt a könyvtárban. Ezek egy része a Budapesti Statisztikai Hivatal kiadványa — az 1871 – 1880-as évekbeli elemi iskolákról, népszámlálásról, építkezésekről, jövedelemadókról, más részük az Országos Statisztikai Hivatal kiadásában megjelent *Hivatalos statisztikai közlemények 1869 – 74.*, később *Magyar statisztikai közlemények 1896 – 97.*, statisztikai évkönyvek, az 1870-es népszámlálás eredményeit közlétező tanulmányok voltak.

A mindössze 37 kötet jogi szakirodalom a jogtudomány különböző területeivel foglalkozott: egyházjog, bányajog, tulajdonjog, polgári és büntetőjog, illetve átfogó jellegű törvénytárak is tartoztak ide, pl. a *Corpus Juris* (1751), Werbőczy István *Hármaskönyve* (1864-es kiadás). A jogtudomány csoportjába sorolta be a szerző az önálló kiadványként megjelent országgyűlési törvényeket, bizottsági jegyzőkönyveket. A nemzetgazdaságtan, statisztika, jog témakörök állománya nem tanúskodik arról, hogy tervszerű, átgondolt gyarapításra törekedtek volna a könyvtárosok. Inkább úgy tűnik, hogy alkalmasszerűen kerültek ezek a művek a könyvtár gyűjteményébe.

Ennek éppen az ellenkezője mondható el a 340 kötetnyi történelmi témájú könyvanyagáról, amely legjelentősebb része a harmadik szakcsoportnak. A történettudomány és segédtudományai témakörét elég tágan értelmezték a gyarapításnál. A tényleges történelmi tanulmányokon — az ország- és városmonográfiákon, heraldikai, művelődéstörténeti, biográfiai, numizmatikai, régészeti műveken — kívül, ebben a szakcsoportban kaptak helyet az iskolatörténetek, művészettörténeti, zenetörténeti, színháztörténeti, hadtörténeti művek is. Ez a koncepció a történettudomány és a segédtudományok kapcsolatáról eléggé elterjedt volt a századforduló idején, sőt később is. Egyik reprezentánsa ennek

Bartoniek Emma 1929-ben megjelent fontos könyvművészeti műve, a *Magyar történeti forráskiadványok* is. A tanári könyvtár katalógusában Brózik K.: *Középkori ázsiai utazók*. Rubriwuis: *Utam Tatárországban*. II. Marco Polo könyve. Bp. 1881. című művét a történettudományba, másokat, pl. Falk Zs.: *Amerikai útijegyzetek*. Bp. 1895., Hoványi: *Olasz út*. Bécs, 1851. a természettudományok csoportjába soroltak be, valószínűleg megfelelő indokok alapján. A nagy gondossággal gyűjtött történettudományi művek között a 19. századi magyar történészek — Fraknoi (Frankl) Vilmos, Grünwald Béla, Hunfalvy János, Pauler Gyula, Pesty Frigyes, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán és mások jelentős tanulmányköteteit is megtaláljuk. Ezt a szakcsoportot gazdagította Szinnyei József: *Hazai és külföldi folyóiratok repertórium*a (Bp. 1874.) című munkája is.

A katalógus negyedik szakcsoportjába a mennyiségteni és természettudományi művek kerültek: 209 kötetből 9 mennyiségteni és 200 természettudományi. Legnagyobb részük, 140 kötet magyar, 50 kötet német, 16 latin, 2 francia és egy olasz nyelvű. Többségük, 191 kötet az 1800-as évek könyvterméséből való. Az 1700-as években jelent meg 8 kötet, 1 db 1600 előtt (Zvingeri: *Hippokrates*. Basileae, 1579.), 9 kötetnek a kiadási éve nincs jelölve.

A csoportban elég kevésnek tűnik a kilenc mennyiségteni mű. Bár a természettudományok egyes területeit sem képviselte sokkal több könyv, de besorolt ide az összeállító könyvtáros olyan műveket is (pl. néprajzi, fényképészeti), amelyeket ma már nem a természettudományok között tartunk számon. Az egyes tudományterületek — fizika, kémia, biológia, csillagászat, ásványtan, geológia — összefoglaló jellegű műveit is beszerezték a könyvtár számára.

A 19. század méltán neves tudósainak, íróinak alkotásai (Hermann Ottó állattani művei: *Az északi madárhegyek tájáról*. Bp. 1893., *Magyarország pókfaunája*. Bp. 1876–9., Flammarion: *Népszerű csillagászat*. Bp. 1882., Orbán Balázs: *A székelyföld leírása tört., régészeti, természetrajzi és népismer. szempontból*. Pest, 1868–73., Diószegi–Fazekas: *Magyar fűvészkönyv*. Debreczen. 1807.) a gimnázium tanárainak rendelkezésére álltak. A természettudományi művek között kapott helyet néhány orvostudományi (pl. anatómiai, orvostörténeti — Zvingeri Th.: *Hippokrates*. Basileae, 1579.), meteorológiai, mezőgazdasági, térképészeti munka, sőt útleírások, földrajzi művek is. Két jelentős könyvészeti munkát sorolt ide Hám Sándor: Szinnyei József: *Hazai és külföldi folyóiratok repertórium*a. Természettudomány, matematika. Bp. 1876. és Szinnyei J.: *Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete*. Bp. 1878.

Az ötödik csoportban — folyóiratok és füzetes kiadványok — összesen 203 tételt regisztrált a szerző. Ezek közül 145 magyar, 19 német nyelvű folyóirat, 39 tétel sorozat vagy önálló kötet volt. A folyóiratok között megtaláljuk a legrangosabb akadémiai kiadványokat. A filozófia és történettudomány területéről A philosophiai és történettudományi osztály közlönyét (1860–4.), az *Archeologi-*

ai Közleményeket (1861 –), az *Értekezések a történettudományok köréből* (1867., 1876 – 82., 1882 –) füzetait. A matematika és természettudományok területéről a *Mathematikai és Természettudományi Közleményeket* (1863 –), az *Értekezések a Matematika Tudomány Köréből* (1885 –), az *Értekezések a Természettudományok Köréből* (1873 –) példányait. De természetesen nemcsak akadémiai időszaki kiadványok voltak a könyvtárban. Összességében: 11 féle irodalom és nyelvtudományi, 10 féle történelem és társadalomtudományi, 14 féle matematikai és természettudományi, 10 féle általános jellegű (pl. *Magyar Néplap*, *Családi Lapok* stb.), 7 féle hittudományi és hitoktatási (pl. *Katholikus Szemle*, *Religio és Nevelés*) és 7 féle pedagógiai (pl. *Magyar Pedagógia*, *Egyetemes Közoktatásügyi Szemle*) folyóirat járt a könyvtárba.

A periodikus kiadványok nyilvántartása, illetve a katalógusba való felvételük nem volt egységes. Egyes esetekben egy év szerepel egy leltári szám alatt (pl. 1089. *Akademia. Értekezések a Természettudományok Köréből*. Bp. 1891.), más esetekben több évnyi (pl. 793. *Akademia. Értekezések a Természettudományok Köréből*. Bp. 1873 – 80.) A sorozatokkal ugyanez volt a szerzői eljárás (pl. 627, *Akademia. Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Bp. 1876 – 82. és 1252. *Akademia. Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Bp. 1894.).

A sorozatok között sok hasznos és érdekes kiadványra bukkanhatunk. A könyvtár állományába tartoztak többek között a *Magyar történelmi emlékek. Írók*. Bp. 1857 – 1896., a *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*. Bp. 1874 – 82., a Szent István Társulat kiadásában megjelent *Pázmány-füzetek*. Pest, 1855 – 7., *Az osztrák – magyar monarchia írásban és képen*. Bp. 1887 – 1897. Az eredetileg 21 kötetes vállalkozásból 7 kötet (valószínűleg a Magyarországgal foglalkozók) leírását tartalmazza a katalógus. Egyedi művek is kerültek ebbe a csoportba is, így a *Műrégészeti kalauz*. Pest, 1866.; *Tanulmányok Aquinoi st. Tamás bölcsészetről*. Bp. 1885.

A katalógus hatodik csoportjában találhatóak a szótárak és enciklopédiák, összesen 53 tétel, ami valószínűleg nem azonos a kötetszámmal, hiszen csak egy példát említve: a Szent István Társulat által kiadott *Egyetemes magyar encyklopaedia*. Pest, 1859 – 76. egy tételként szerepel ugyan, de nem egykötetes.

A következő típusú kézikönyvek kerültek ebbe a csoportba: két- és többnyelvű szótárak 17 tétel, egynyelvű szótárak (nyelvtörténeti, szinonimaszótár) 11 tétel, lexikonok, enciklopédiák 25 tétel. Az egynyelvű szótárak és a lexikonok közül 20 magyar, 15 német és egy latin nyelvű volt. Megjelenési évüket tekintve többségük 19. századi, 47 tétel, egy lexikon és egy görög – német kéziszótar 17. századi és négy tételnél jelöletlen a kiadás éve. Az egynyelvű szótárak között megtalálhatók Czuczor – Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1862 – 74.; Szarvas G. – Simonyi Zs.: *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Bp. 1889., 1890 – 1., 1891 – 3., német szinonimaszótár — Sander D.: *Wörterbuch deutscher Synonymen*. Hamburg, 1882. — , Homérosz két eposzához készült

szótár — Elischer—Fröhlich: *Szótár Homeros két eposzához*. Bp. 1875., 1888. A két- és többnyelvű szótárak latin—magyar (magyar—latin), német—magyar (magyar—német), görög—magyar, görög—német kézis�ótárak voltak, illetve Páriz—Pápay Latin—görög—magyar—német és magyar—latin—német szótára is megvolt, ez utóbbit megjelenési hely és év nélkül vette fel a szerző. A lexikonok egy része szakmai kézikönyv volt: kémiai—technikai, tudományos műszótár, fizikai, földrajzi, egyházi—teológiai, ókor—régészeti témájú.

Az általános lexikonok közül a könyvtár állományába tartozott a *Pallas nagy lexikona*, a *Konversations lexikon* (Meyer), a Somogyi Ede szerkesztésében megjelent *Magyar lexikon* (Bp. 1879—85.), az *Egyetemes magyar encyklopédia*. (Szent István Társulat kiadása, Pest, 1859—76.), a *Közhasznu esmeretek tára* (Pest, 1831—4.) és az *Ujabbkori ismeretek tára* (Pest, 1850—8.).

A hetedik — életrajzok — fejezet mindössze 45 kötet könyvet tartalmaz. Egy kivételével (Ranolder J.: *Elisabeth, Herzogin von Baiern, erste Königin von Ungarn*. Wien, 1854.) valamennyi magyar nyelvű és 19. századi kiadású mű. Vannak közöttük emlékbeszédek (*Emlékbeszédek az akad. elhunyt tagjai fölött*. Bp. 1891—2.), életrajzok (Fraknoi V.: *A magyar egyháztörténet nagy alakjai*. Bp. 1890.), írók életének és munkásságának feldolgozásai (Lewes Gy.: *Göthe élete*. Bp. 1877., Váli B.: *Vas Gereben — Radákovits József élete és munkái*. Bp. 1883.), történelmi életrajzok (Szilágyi S.: *Magyar történeti életrajzok*. Bp. 1895—7.), egyházi művek (Csaplár B.: *Kegeletes emlékezés a kegyes tanítórend néhány boldogultjára*. Bp. 1879.).

A katalógus nyolcadik csoportját a 42 tételyi vegyes mű alkotja. 30 magyar, 8 német, 1 francia, 1 olasz és 2 latin nyelvű mű található itt. Többségükben, 38 kötet, 19. századi, 3 kötet 18. századi kiadás, egy kötetnél nincs jelölve a megjelenés éve. Igazán vegyes tartalmú művek ezek, amelyeket nehéz lett volna besorolni az előző szakcsoportok bármelyikébe. Néhányat említve: Farkas E.: *Házi tükör*. Pest, 1869.; Gallik G.: *Útmutatás a tápszerek, edények stb. házcikkek orvos-rendőri vizsgálatára*. Bp. és S.—A.—Újhely, 1879.; Gebaur Iz.: *Volapük*. Pécs, 1887. Ez utóbbi szerepeltetése ugyan elképzelhető lenne a nyelvtudomány csoportjában, hiszen az első mesterségesen létrehozott nemzetközi nyelvről szól.

A könyvtári gyűjteményt térképek, képek, atlaszok és egyéb földrajzi segédesszközök egészítették ki. Ezeket hét csoportba sorolta a szerző (a kilencediktől a tizenötödikig). Az utolsó, a XVI. csoport a legújabb szerzeményeket, összesen 104 kötetet tartalmaz. E művek közül 92 magyar, 11 német és 1 latin nyelvű. Csaknem valamennyi 19. századi kiadású mű — 100 kötet —, 1 db 16. századi (*Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae*. Wiennae, 1561.), 3 műnek nem közli a megjelenési évét. A könyvek tartalmukat tekintve rendkívül sokfélék. Az új szerzemények között található többek között Szabó K. — Hellebrant Á.: *Régi magyar könyvtár* című értékes bibliográfiájának három kötete (Bp. 1885., 1896., 1898.), a *Pallas nagy lexikonának* 17. és

18. pótkötetei, természettudományi — kémia, csillagászat, meteorológia, biológia stb. — művek.) Érdekességként építészeti művekkel is gazdagodott a könyvtár állománya (Holtzinger: *Handbuch der Architektur. Die Baustyele.* II. Stuttgart, 1899.; Lübke: *Geschichte der Architektur.* I–II. Leipzig, 1884.) Beszerezték a könyvtár számára *Az osztrák–magyar monarchia írásban és képen.* Bp. 1887–98. című nagyszabású könyvkiadói vállalkozás újabb 16 kötetét.

A szépirodalomból Szász Károly, Gabányi Árpád, Váradi Antal, Endrei Zsolt, Somló Sándor történelmi drámáival, Dante *A paradicsom* (Szász Károly fordításában) és Jókai összes műveiből a 81–100. kötettel gyarapodott a tanári könyvtár, amely kötetek a későbbiek során nyilvánvalóan bekerültek a megfelelő szakcsoportokba.

A könyvtár további sorsa

A katalógus összességében 1685 mű leírását közölte. Összeállításával és közreadásával Hám Sándor igen értékes dokumentumot hagyott az utókorra, pontos képet adva egy gimnáziumi tanári könyvtár gyűjteményéről. Annál is inkább, mivel a nyomtatott katalógus folytatására a későbbiek során nem került sor. A századforduló utáni értesítők csak az évenkénti gyarapodást regisztrálták, egyre szűkszavúbban. Leginkább csak a kötetek száma és értéke szerint, a szerző–cím adatok közlése lassan elmaradt.

Az 1915/16. tanévtől kezdődően a tanév végi állományösszesítést adták közre (kötetszám, érték) először csak az iskola fontosabb eseményei között. Az 1933/34. tanévtől az iskolai statisztikai kimutatások bővülésével a tanári és az intézetben lévő más (ifjúsági, önképzőkori, diáksegélyező egyesületi) könyvtárak adatait a statisztikában is hozták.

A két világháborút, illetve az azokat követő nehéz éveket az egész intézet, és így a tanári könyvtár is nagyon megsínylette. Az első világháborúban katonákat, főleg enyhébb sebesülteket vagy lábadozókat szállásoltak el a gimnázium épületében. Az 1919/20-as értesítő summásan ennyit közölt: „1918 novemberében hagyta el a katonaság az épületet. Az épület négy év alatt olyan állapotba jutott, hogy egyelőre csak néhány osztály költözhetett vissza, az összes osztályokat az 1919–20. tanév elején lehetett elhelyezni.”¹²

A könyvtárról ezt követően néhány évig nem is közöltek semmit az értesítők. Az 1924/25. tanévre kiadott évkönyvben olvashatjuk:

„Tekintettel intézetünk nagymérvű kiadásaira és a könyvtáraknak még mindig igen magas állására, a jelen tanévben könyvtárunk gyarapítására csekély összeget fordítottunk. Előfizettünk az Akadémia kiadványaira, az Állattani, Botanikai, Földtani közlönyökre, a

¹² *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgimnázium értesítője.* Közzéteszi KÖVESI Lajos. Veszprém, 1920. Egyházmegyei kny. 15.

Katholikus Nevelés, Kelet Népe, Magyar Nyelv, Magyar Művelődés, a Természettudományi Közlöny című folyóiratokra.”¹³

A lassú, de folyamatos gyarapodással 1943/44-re 9109 db-ra emelkedett a kötettség a tanári könyvtár állományában. (Ennek értéke akkor 24 901 pengő volt.)

Sajnos a második világháborúban igen nagy károk érték a gimnáziumot.

„Tetőzetéről a légnyomás majdnem teljesen leszedte a cserepeket, a lécezés egy részét pedig a beszállásolt átvonuló hadifoglyok szaggatták le és használták tüzelésre, akárcsak a tanári könyvtár szekrényeinek polcait s a könyvek egy részét, sőt még a bútorokat sem kímélték. . . ” „A háború következtében a könyvtáraknak mintegy 40%-a elpusztult, kb. 6 ezer kötet. Az idei tanévben (1946/47.) a gyarapodás kismérvű. A tanári könyvtár érdemleges rendezésére még nem került sor, hiányoznak a szükséges könyvvállványok. Az ifjúsági könyvtár jegyzéke elkészült ugyan, de még nincs a könyvtárnak végleges helye s ugyancsak hiányoznak a könyves polcok.”¹⁴

A háborús pusztulások előtt a gimnáziumban működő könyvtárak adatai 1943/44-ben a következők voltak:

tanári könyvtár	9109 db	24 901 pengő
ifjúsági könyvtár	3375 db	7169 pengő
ifj. segélyező könyvtár	2412 db	7732 pengő
önképzőkori könyvtár	664 db	2969

1947/48-ban:

tanári könyvtár	6970 db	30 000 Ft értékben
ifjúsági könyvtár	1128 db	5300 Ft értékben
diáksegélyező könyvtár	986 db	6000 Ft értékben
önképzőkori könyvtár	470 db	5000 Ft

A tanári könyvtár további sorsáról a fennmaradt, kevés számú anyag tájékoztat. 1948. június 18-án megtörtént a gimnázium államosítása. Egy későbbi (1950. május 4-én keltezett) pótlólagos jegyzőkönyv¹⁵ említi, hogy „az iskolában talált leltárban szereplő könyveknek azt a részét, amely kizárólag egyházi célt szolgál, gondos mérlegelés alapján . . . a volt iskolafenntartónak adják át.” Ez, a jegyzőkönyvhöz csatolt melléklet szerint 446 kötet és füzet folyóirat és 851 kötet könyv volt. A piarista rendnek visszajuttatott könyveket Nyers Lajos tanár vette át. Ezzel lezárult a veszprémi piarista gimnázium és tanári könyvtára 1711 – 1948 közötti időszakának története.

¹³ *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló r. kath. főgimnázium értesítője.* Közzéteszi PUSCH Ödön. Veszprém, 1925. Pósa E. ny. 27.

¹⁴ *A veszprémi kegyesrendi róm. kat. ált. fiúiskola évkönyve az 1946–47. iskolai évről.* Közzéteszi NYERS Lajos. Veszprém, 1947. Egyházmegyei kny. 23.

¹⁵ Államosítási jegyzőkönyv. Veszprém Megyei Levéltár 301/1949–50.

KOLOZS, FRAU BARNABÁS

Die Bibliothek der Professoren des Veszprémer Piaristengymnasiums*(1711–1948)*

Die Verfasserin gibt einen Überblick der Geschichte der Bibliothek, hauptsächlich die der Bibliothek der Professoren des Gymnasiums, welches von den 1711 zu Veszprém angesiedelten Jesuiten begründet wurde. Zur Geschichte der Sammlung benützte sie an erster Stelle die in den Schuljahrbüchern erschienenen Quellen. Zur Analyse des Stocks der Bibliothek lag ihr ein gedruckter Katalog zugrunde, der um die Jahrhundertwende erschien. Auf Grund dieses Katalogs analysiert sie ausführlich das Material der Bibliothek, ihre Verteilung nach Sprachen und Fächern und ihre Dimensionen. Über dem Schicksal der Sammlung im 20. Jahrhundert gaben die in den Schuljahrbüchern erschienenen Mitteilungen ein wichtiges Quellenmaterial. Während des zweiten Weltkrieges ging ungefähr 40% der Sammlung verloren: die Professorenbibliothek, bestand im Jahre 1944 aus mehr als 9 Tausend Bänden, daraus blieben nur 851 Bücher und 446 Zeitschriften im Besitze des Ordens.

LAKATOS ÉVA

Tallózás a „magyar különszámok” birodalmában

Az a törekvés, hogy a külföld valamiféle rendszeres tájékoztatást kapjon hazánkról, szinte egyidős a magyar sajtó történetével. Elég az 1781-ben Pozsonyban megindított *Ungrisches Magazin*, vagy az öt évvel későbbi *Merkur von Ungarn* (1786–1787) példáira utalnunk.¹ E tájékoztató törekvést a következő másfél évszázad során a német nyelvű olvasóhoz való kötődés jellemezte, s utóbb tartalmilag több irányban is kibontakozott. A múlt évszázad második felében még erősen irodalmi jellege volt. Ám a Hunfalvy Pál szerkesztette *Literarische Berichte aus Ungarn* (1877–1880) az első négy évfolyam után átalakult, s a Heinrich Gusztáv által jegyzett *Ungarische Revue* (1881–1895) figyelme már kiterjedt a gazdasági és társadalmi kérdésekre is.² Még inkább jellemző ez a táguló érdeklődés az ugyancsak Heinrich Gusztáv által, Münchenben és Lipcsében közzétett *Ungarische Rundschau* (1912–1927) évfolyamaira, amelyek immár kultúránk egészéről kívántak képet adni.³

A trianoni békekötés után e feladatkört a berlini Magyar Intézet szellemi műhelyében készült *Ungarische Jahrbücher* (1921–1943) vette át, Gragger József és Farkas Gyula szerkesztésében: alapos, referáló lappá alakítva a vállalkozást, amely nemcsak „Kismagyarország”, hanem az „utódállamok” tudományos eredményeiről is hírt adott; s a maga módján előkészítette a nemzetközi hungarológia kialakulását.⁴

Az új századba lépve művelődéspolitikánk ki kívánt lépni az addigi egyoldalú német kötődésből. Egymás után jelentkeztek azok a törekvések, amelyek Európára más nyelvterületeivel kerestek kapcsolatokat.

Elsőként 1903-ban *Hungary* címmel egy angol nyelvű szemle jelent meg Golonya Jenő kezdeményezésére, amely hazánk ismertetését és népszerűsíté-

¹ L. *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 192–194., 198–203.

² *Ungarische Revue* = Magyarország és a Nagy Világ 1881. jan. 2., 17.

³ *Ungarische Rundschau* = Huszadik Század 1912. 25. köt. jan.–jún., 423–424.

⁴ A lap keletkezéséről l. PUSZTAI-POPOVITS József: *A pécsi egyetem tiszteletbeli tanára létesítette a berlini Magyar Intézetet 26 évvel ezelőtt... nyilatkozik Farkas Gyula* = Pécsi Napló 1943. 52. évf. 84. sz. ápr. 14., 4. – A lap fogadtatásához l. HALÁSZ Gábor: *Az Ungarische Jahrbücher margójára* = Magyar Szemle 1927. szept./dec. 1. köt. 101–104., SCHÜNEMANN Konrád válasza; uo. 320/a.–320/b.

sét vallotta feladatának.⁵ A szerkesztő erejéből azonban csak néhány számra telt. Ezt követően 1916-ban J. J. Dempsey, az ír származású, s évek óta nálunk élő egyetemi nyelvtanár indított *The Hungarian Review* címmel referálapot.⁶ Sajnos rövidesen ez is kifulladt. E rövid életű vállalkozások kiteljesedésére csak 1936-ban kerül sor. Balogh József nemzetközi hírvű tudós szemléje, a *Hungarian Quarterly* kisebb-nagyobb megszakítások és névváltozások után napjainkban is megjelenik.⁷

Az első magyar érdekű francia nyelvű szemle, a *La Hongrie* 1905-ben Párisban hagyta el a sajtót.⁸ (Az előzőekhez hasonlóan ez is csak néhány számot ért meg.) Am ennek a kezdeményezésnek már 1908-ban létrejött hazai folytatása, a *Revue de Hongrie* (1908–1931), amely a *Hungarian Quarterly* hez hasonlóan igényesen, tudós munkatársak bevonásával vállalkozott a francia olvasó tájékoztatására.⁹ Utóbb *Nouvelle Revue de Hongrie* címmel 1944-ig élt tovább.¹⁰ Testvérlapja, az *Olasz Szemle* csak 1942-ben jelentkezett, s mindössze két évig létezett.¹¹

Az itt felvázolt törekvések művelődéstörténetünk meghatározó fórumai voltak, hiszen nemcsak hazai eredményeinket közvetítették Európába, — részt vettek a kulturális folyamatok ellenkező irányú előmozdításában: az európai kultúra értékeinek hazai megismertetésében és elfogadtatásában is. E sokrétű és még csak nagy vonalaiban feltárt kapcsolattörténeti szerep bemutatása nem tartozik feladatkörünkbe. Csupán jelzésszerűen kívántuk felvillantani — egyfajta viszonyítási pontként, hogy háttérével fel tudjuk hívni a figyelmet a sajtótörténet egy elhanyagolt és szinte teljes egészében ismeretlen szeletére, amely indítékaiban ugyanazokhoz a törekvésekhez kapcsolódik, mint amelyek a nagymúltú szemlékben megtestesültek. Azokra a rendszerint külföldön kiadott lapszámokra gondolunk, amelyek esetenként vállalkoztak arra, hogy képet adjanak a magyar kultúra egy-egy szeletéről, illetve a politika, a gazdaság vagy a művészetek történeti és aktuális kérdéseiről. E különszámok teljesen esetlegesnek látszanak, látszólag egy-egy szerkesztő személyéhez és ismeretségi köréhez kapcsolódnak. Végső soron azonban soha sem függetlenek a nagypolitika, a világtörténelem folyamataitól. Azokhoz a pillanatokhoz kötődnek, amikor

⁵ Korabeli hírek megjelenéséről; *Magyar Grafikus* 1903. dec. 5. 6. sz. 3., — *Az Újság* 1904. jún. 21., 16., — *Vasárnapi Újság* 1903. dec. 13., 836.

⁶ *The Hungarian Review* = Magyar Figyelő 1916. 6. évf. 2. köt. 395.

⁷ *The Hungarian Quarterly* = Magyar Hírlap 1936. máj. 20., 4. — A folyóirat szerkesztőjével Kádebó Lóránt hosszabb interjú készített (Petőfi Irodalmi Múzeum, Hangtár).

⁸ *La Hongrie* = Élet (Bp.) márc. 12., 191.

⁹ KÓSZEGI László: *Revue de Hongrie* = Religió 1909. okt. 24., 542–543., -yi: *Magyar kultúrkrónika* = Pásztortűz (Kolozsvár) 1932. febr. 21., 35.

¹⁰ BAJOMI LÁZÁR Endre: *Nouvelle Revue de Hongrie. Emlékezés egy régi karácsonyi számra* = Magyar Nemzet 1979. dec. 24., 14.

¹¹ *Olasz Szemle* = Ellenzék (Kolozsvár) 1942. márc. 3., 2. — Erdélyi Helikon 1943. 545–546.

a külföld figyelve Magyarországra fordul, vagy amikor a magyar művelődés-politika irányítói kezdeményezik a külföld valamiféle „célzott” tájékoztatását.

Gyűjtésünk az elmúlt kilencven év különszámaiból válogat. (Teljességre törekvő felmérésük túlmutatna e keretek lehetőségein.) E helyütt csupán azt tűztük ki célul, hogy a birtokunkba jutott adatok és dokumentumok alapján felhívjuk a figyelmet a sajtótermékek e csoportjára. A téma feldolgozatlanágát jelzi, hogy a bemutatott magyar számok jelentős részéről csupán másodlagos forrásból — kisebb-nagyobb hírlapi ismertetésekből — szereztünk tudomást, s csak kis részüket sikerült közvetlenül is kézbevenni. (Ez utóbbi esetben — s ha erre csak külföldön adódott lehetőség — külön is felhívjuk a figyelmet.)

Gyűjtésünk első adata (amelynek elsőségébe természetesen a véletlen is bejátszik) 1909-ből való. Egy vidéki hetilap jelenti be, hogy a Münchenben megjelenő, „világelterjedtségnek örvendő” *Moderne Kunst* üzleti vállalkozásba kezdett: húsvétra egy önálló számot tervez, amely Magyarországot kívánná bemutatni. A szereplésnek azonban ára van: csak az kap helyet benne, aki a közleménynek egy-egy oldalért 280 koronát lefizet. . . ¹² Hogy a vállalkozás létrejött-e — nem tudjuk. A *Moderne Kunst* tervezett számát több könyvtárban is kerestük, de nem jártunk eredménnyel.

Hogy az ilyen különszámok megjelentetése pénzbe került, azt a következő adatunk is alátámasztja. Egy 1912-ből származó híradás arról ír, hogy a párizsi *Assiette au Beurre* című élclap július 14-i száma velünk, magyarokkal foglalkozik, címe: *Magyars et Slaves*. Két nyelven: franciául és szlovákul jelent meg — természetesen megrendelésre és propaganda célokkal. A megrendelő ugyanis a magyarságot, a magyar bel- és külpolitikát szerette volna lejáratni. A hazai beszámoló kisebb leírásokat is ad a lap rajzairól és szövegeiről. Íme néhány közülük:

„1. A címként egy vadállati arcú, karmoskezű díszmagyart ábrázol, aki a következőket szónokolja:

— Az ellenzék programja: betöröm a pofáját, belérúgok, megeszem a máját, a szívét, kitepem a beleit, hogy a cigányaim hegedűire húrokat csináljak belőle, Isten segítsen ebben a munkámban!

2. Bem tábornok szelleme a csatasíkon megszólít egy lengyelcsákós csontvázat, mondván: „Lássátok fiaim, amikor azt hittük, hogy Magyarország szabadságáért harcolunk, bilincset segítettünk kovácsolni szláv testvéreink számára!”¹³

A következő két magyar szám már nem ilyen harapós. Mindkettő szelíd és jóindulatú: az esperanto indítékai alapján törekedtek a magyar irodalom megismertetésére s a nemzetek közötti közeledés előmozdítására. Az *Esperanta Finnlando* Helsinkiben kiadott 1922. decemberi számát Balkányi Pál állította össze — Petőfi Sándor, Ady Endre, Móricz Zsigmond és Karinthy Frigyes írásaival. A magyarsággal nyíltan szimpatizáló képzőművészeti kiállításához kap-

¹² *Bácsmege és a „Moderne Kunst” = Zombor és Vidéke 1909. febr. 28., 2.*

¹³ *Egy francia élclap magyarellenes száma = Az Est 1912. júl. 26., 2.*

csolódott, s címlapját Kunffy Lajos ott kiállított festményének a reprodukciója díszíti.

A Budapesten kiadott *Hungaria* című folyóirat 1923-ban tett közzé hasonló különszámot, Szentkereszty Zsigmond szerkesztésében. Alcímében ugyan antológiának nevezi magát, de anyaga előzőleg számonként jelent meg: január és szeptember között. A rendelkezésre álló 136 oldalon a szerkesztő gyakorlatilag az egész korabeli magyar irodalom keresztmetszetét adja Ady Endrétől Babits Mihályon és Szomory Dezsőn át Tersánszky Józsi Jenőig. (Mindkét kiadvány kézbevehető: az első az osztrák nemzeti könyvtárban az esperanto gyűjtemény 700.026-B. Esp. jelzetén; a második az OSZK könyvtárába soroltan.)

Magyar számnak tekinthető a Fiumében közreadott és Antonio Vidmar szerkesztette *Delta* című olasz folyóirat 1923. évi legelső száma is, amelynek tartalmát szinte teljes egészében a magyar irodalom ismertetése tölti ki: Rákosi Jenő Petőfi-tanulmánya, Babits Mihály és Szép Ernő egy-egy költeménye, Szomory Dezső elbeszélése, s beszámolók a hazai irodalmi és színházi eseményekről s azok olasz vonatkozásairól. (*A Delta e szép kezdeményezését sajnos csak hírből ismerjük.*)¹⁴

Az előzőkhöz hasonló tartalmi jegyek alapján soroljuk vizsgálódásaink körébe a Kassák Lajos szerkesztette és Bécsben kiadott *MA* 1923. március 15-i füzetét, amelynek alcíme, *Deutsche Sonderheft* csak a közlemények nyelvét jelöli: összeállítója túlnyomórészt a magyar szerzők: Kassák Lajos, Meggyes László, Gáspár Endre, Reiter Róbert, Déry Tibor alkotásaiból válogatott.

„Igazi” magyar számnak számíthat viszont a *MA* berlini testvérlapja, a Herwarth Walden szerkesztette *Der Sturm* 1924. márciusi füzeté, amely a magyar avantgárd: Kassák Lajos, Kállay Ernő, Moholy-Nagy László, Kudlák Lajos, Reiter Róbert, Bernáth Aurél, Tamás Aladár, Nádass József, Glauber Henrik, Mattis-Teutsch János és Scheiber Hugó képei, metszetei, versei és cikkei bemutatására vállalkozott. Az összeállítás a német szerkesztő szép gesztusa, hiszen a *Der Sturm* 1916 óta szorosán együttműködött a *MA* szerkesztőivel és munkatársaival. (Mindkét lap facsimilében is hozzáférhető.)

A nemzetköziség az egymás érdekeinek kölcsönös megbecsülése jegyében született a magyar avantgárd másodvonalát tömörítő *Magyar Írás* című folyóirat francia nyelvű száma. A Raith Tivadar, Strém István, Ember Ervin, Sükösd Ferenc, Mittai László, Illyés Gyula írásait és Bor Pál rajzát felvonultató kiadvány érdekessége, hogy megjelenítésére a párisi testvérlap, a *Partisans* vállalkozott. Az 1926 júniusában megjelent füzet címlapja mindkét folyóirat címét feltünteti.

A közeledés és a barátság szelleme hatja át a Brassóban kiadott *Klingsor* szász irodalmi folyóirat magyar számát (1926. június) is. Szerkesztője, Heinrich Zillich ekkor még távol állt a jobboldali német eszmék hatásától, s jó szívvel

¹⁴ *Fiumei olasz lap a magyar irodalomról* = Pesti Napló 1923. márc. 20., 3.

közölte Áprily Lajos, Gyallay Domokos, Reményik Sándor és több más, Erdélyben élő magyar író műveit A gesztus nem maradt válasz nélkül. A Kolozsváron megjelenő *Pásztortűz* 1926. július 4-én „Erdélyi szász szám”-ot állított össze — Heinrich Zillich, Karl Bernhard, Adolf Meschendörfer műveinek fordításával és Hans Wühr tanulmányával a negyzebeeni Bruckenthal-múzeumról. (A *Magyar Írás és a Klingsor* számai megtalálhatók az OSZK állományában.)

A hagyományos lengyel — magyar barátság égisze alatt jött létre 1927-ben a varsói *Ilustracja* című képes hetilap 28-i száma, amely teljes terjedelmében Magyarországnak volt szentelve. A Belitska Sándor varsói nagykövet által bevezetett anyag azonban már nem irodalom központú. Csekonics Iván a magyar — lengyel gazdasági érintkezéseket, Divéki Adorján a magyar — lengyel történelmi kapcsolatokat tekintette át. Ybl Ervin és Schöpflin Aladár tanulmányai a magyar művészet és irodalom helyzetéről már csak a második vonalban jutottak szóhoz.¹⁵

Ugyancsak 1927-ben tette közzé a Prágában megjelenő nagy múltú német napilap, a *Bohemia* az *Ungarn und die Tschechoslowakei* című karácsonyi mellékletét; amely 70 oldalas terjedelmével ténylegesen egy testes kiadványként is felfogható, s amely az általunk ismert kapcsolattörténeti összeállítások élvonalába kívánkozik. Megjelenéséhez az az évben megkötött csehszlovák — magyar kereskedelmi szerződés adta az indítékot. Mélyebbre tekintve azonban a közeledés mögött a kölcsönös gazdasági érdekek ésszerű felismerése és kibontakoztatásának szándéka állt. A monarchián belül kialakult és Trianonnal megszakadt együttműködési formákról a szerkesztés nem kívánt lemondani, éppen ellenkezőleg: újraélesztésükre törekedett. A különszám parádés szerzői gárdát mondhatott magáénak — Apponyi Alberttől, Andrássy Gyulán át Bethlen Istvánig — s hasonló szintű partnerekkel a másik oldalon. Írásaik nemcsak a közös politika kereteit vázolták, hanem az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem részletkérdéseiről (pl. a textilipar vagy a malomipar kapcsolatai) is tárgyyszerű képet igyekeztek adni. — Az összeállítás az urbanisztika és a turisztika leírásával, kínálataival zárul. (A *Bohemia* e különszáma az osztrák nemzeti könyvtárban hozzáférhető. Jelzete: 394.190-C-D. Per.)

A húszas évek végén — feltehetően a gazdasági világválság hatására — e kapcsolattörténeti különszámok tartalmában egyre határozottabban jutottak kifejezésre a gazdasági vonatkozások. Ez tapasztalható az olaszországi *Economia Nazionale* háromszázötven oldalas 1930. júliusi kötetében is. Összeállítói egyértelműen csak Magyarország gazdaságáról kívántak beszámolni. Hírlapi „előzetese” félig-meddig szenzációként számol be arról, hogy Maria Gray főszerkesztő Budapestre küldte Secondo Bianco és Aldo Lissoni munkatársait, akik a kiadványt a helyszínen fogják elkészíteni.¹⁶

¹⁵ Egy lengyel hetilap magyar száma = Magyarság 1927. júl. 21., 14.

¹⁶ Az „*Economia Nazionale*” külön száma Magyarországról = Magyar Hírlap 1930. 40. évf. júl. 30., 171. sz. 8.

Nem központi jelentőségű kezdeményezés, de talán mégis érdemes megemlítenünk egy német tűzoltó-szaklap magyar összeállítását. A *Die Zentrale* 1929. augusztusi számának címlapja magyar nemzeti színű keretben jelent meg, s teljes terjedelmében a szakma magyarországi híreivel foglalkozott. A vállalkozás két város: Lipcse és Győr tűzoltó testületeinek az együttműködése alapján jött létre.¹⁷

A béke utolsó éveiben megjelent különszámok azt mutatják, hogy ez idő tájt a Magyarország iránti érdeklődés elsősorban azokban az országokban ébredt fel, amelyektől a háborús események utóbb elváltak bennünket.

Ez történt például 1938-ban, a fényképezés feltalálója, Louis Daguerre centenáriumán is. Ebből az alkalomból a Magyarországi Kárpátgyesület Fotószakosztálya nagyszabású kiállítást rendezett, amely egyben az ország legjobb fotósainak a szemléje is volt. A párizsi *Photo Illustrations* úgy viszonzta az egyesületnek ezt a gesztusát, hogy magyar különszámot adott ki a kiállított művekből: Vadas Ernő, Zinner Erzsébet, Kinszki Imre, Kálmán Kata, Szabó Lajos s a többiek képeivel, és Rosner Károly bevezető tanulmányával.¹⁸

Ugyanebben az évben adott ki különszámot Magyarországról a legismertebb párizsi napilap, a *Le Figaro* is. Az összeállítást Jacques Lacretelle akadémikus vezette be, s gazdag tartalmában számos magyar közéleti személyiség is megszólalt. Így Teleki Pál *Európa és Magyarország* címmel írt tanulmányt, Bornemisza Géza a francia – magyar kereskedelmi kapcsolatokkal, Marschall Ferenc pedig a két ország mezőgazdaságával foglalkozott. A zárófejezetben Hankiss János a magyar irodalomról, Ybl Ervin pedig a képzőművészetről adott körképet.¹⁹

Egy évvel később, 1939-ben Maximilian Jaeger, Svájc budapesti nagykövete kezdeményezett különszámot a 90. évfolyamában járó berni *Der Bund* című napilapban, illetve annak heti irodalmi mellékletében, a *Der kleine Bundban* (Dec. 3., 49. sz. Eredetije az Österreichische Nationalbibliothekben). Jaeger bevezetője viszonzásnak szánja ezt a gesztust. Jóleső meglepéssel szól benne a *Pester Lloyd* Svájccal kapcsolatos tájékoztatásáról, a Tell Vilmos történetét megelevenítő szabadtéri játékokról a Margitszigeten, s a svájci szerzők: Keller, Meyer, Spitteler darabjainak magyarországi bemutatóiról. Az elegáns kivitelű füzetben Schöpflin Aladár, Kárpáti Aurél és Németh Antal foglalja össze a magyar irodalom, a dráma és a színjátszás utolsó két évtizedének eredményeit. Az összeállítást Herczeg Ferenc, Móricz Zsigmond, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső műveinek fordításai zárják. (A Svájc és Magyarország között megélén-

¹⁷ *Magyar felírással, nemzeti színű keretben jelent meg a világ egyik legnagyobb szaklapja Lipcsében* = Dunántúli Hírlap 1929. aug. 9., 3.

¹⁸ *Francia fényképezési folyóirat magyar különszáma* = Nemzeti Újság 1938. 20. évf. jan. 16. 12. sz. 15. = Fotóélet 1938. 8. évf. 2. sz. febr. 1., 47.

¹⁹ *Magyar számot adott ki a Le Figaro* = Prágai Magyar Hírlap 1938. ápr. 23., 5.

külő kapcsolatok háttérében ekkor már egyre növekvő szerepet játszottak az 1938 – 1939-ben kihirdetett zsidótörvények következményei is. Az országból távozó tehetősebb rétegek egy része közismerten e semleges országban keresett menedéket.)

A törekeny béke egyik utolsó kezdeményezése a német egyházművészet tekintélyes folyóiratának, a *Christliche Kunst*nak a magyar száma, amely egyben önálló létének utolsó megnyilvánulása: Göringék papírrendelete értelmében már csak egy másik lapba beolvadva folytathatja megjelenését. E búcsúszámot Jajczay János műtörténész tanulmánya vezeti be, s a továbbiakban a lap Molnár C. Pál, Aba-Novák Vilmos, Kontuly Béla, Pátzay Pál, Árkay Bertalan és Sztchlo Lili művészetét reprodukálja és kommentálja.²⁰

A harmincas évek végén egyetlen ellenséges hangú megnyilvánulásról tudunk. 1937-ben a *Volk in Osten* című szász folyóirat *Ungarn* címmel adott ki különszámot, amelyben agresszív, „újnémet” fensőbbéggel mondott bírálatot Magyarországról, és élesen támadta a magyarságot. Akár a közeledő világháború előjeleként is felfogható.²¹

A különszámok következő csoportja azzal az időszakkal függ össze, amikor az országvezetés már elkötelezte magát az ún. tengelyhatalmakkal. Új érdekviszonyok és „barátságok” keletkeztek, amelyeket a központilag irányított propaganda-gépezet igyekezett élőként bemutatni, miközben a területi revízió ígéretének kábulatában az ország fokozatosan az Európa más részén már megkezdett háború közvetett, majd közvetlen támogatójává vált.

Ezeknek a változásoknak az árnyékában jelent meg 1940-ben a szófiai *Kulturen Pregled* című folyóirat októberi száma. Látszólag ez is kulturális alapon indul — Ivan Dimitrov, budapesti nagykövet bevezetőjével. Ám a hangsúly ezúttal már a dobrudzsai és erdélyi „sorsközösségre” esik. A közlemények között akad ugyan irodalmi vonatkozású, de a szerzők többsége a bolgár – magyar gazdasági s főleg politikai kapcsolatok jelenéről és jövőjéről cikkezik.²²

Ez idő tájt erősödnek fel — szinte már kizárólag politikai motívumok alapján — a magyar és olasz közeledés hivatalos kezdeményezései is. 1940. december 29-én a milánói *L'Illustrazione Italiana* jelentetett meg magyar számot — ezúttal már Horthy Miklós kormányzó arcképével a címlapon. A legismertebb és legelterjedtebb olasz hetilap alaposan kilakkozott képanyaggal mutatta be a magyar városok és falvak, s kiemelt hangsúllyal: a hadsereg életét. A szám bevezetőjében Csáky István gróf, külügyminiszter írta *Magyarország helye ez új Európában* címmel.²³ — Megjegyezzük: az *L'Illustrazione Italiana* nak ez már

²⁰ *Christliche Kunst magyar száma* = Nemzeti Újság 1937. dec. 30. 296. sz. 12.

²¹ *Volk im Osten című szász folyóirat Ungarn címmel különszámot adott ki* = Magyar Kisebbség (Lugos) 1937. 431.

²² *Bolgár folyóirat Magyarországról* = Pesti Hírlap 1940. okt. 17. 237. sz. 6.

²³ *Csáky István gróf vezércikke az Illustrazione Italiana magyar számában* = Új Magyarország 1940. dec. 29. 296. sz. 5–6.

a második magyar száma: három és fél évvel korábban, az olasz uralkodópár budapesti látogatása alkalmából is 60 oldalas füzettel emlékezett meg a két nemzet közeledéséről — fedőlapján a katonai díszszemlére lovagoló Vittorio Emmanuele király és császár, valamint Horthy Miklós kormányzó képével.²⁴

Ezt a szellemiséget visszhangozza a magyar egyetemisták és főiskolások lapja, a *Fiatalok* olasz különszáma is. Ez idő tájt alakult ki az egymással „sorsközösséget” vállaló lapok között az a gyakorlat, hogy egymás országairól különszámokat jelentessenek meg. A *Fiatalok* olasz összeállítása már csupán válasz egy olaszországi partner, a *Libro e Moschetto* korábban megjelent magyar számára. A *Fiatalok* e füzetéről csak hírből tudunk, ám e híradásból is nyilvánvaló, hogy ez is a hivatalos politika szócsöve volt: közleményei a magyarság kultúrfölnényéről cikkeztek — és vezető szerepéről a Duna-medence jövőjében. . .²⁵

E sajátos „cserével” egyidejűleg tették közzé a Fiumében megjelenő *Termini* című folyóirat magyar–olasz különszámát, amely előnyére különbözik az előzőektől. Az album alakú füzet összeállítóit nem politikai indítékok motiválták, „csupán” a két nép kulturális közeledését kívánták előmozdítani. Szándékukat nem kísérte hangos deklaráció. Ám a kölcsönösen felvonultatott szerzők névsora önmagáért beszél. Áprily Lajos, Babits Mihály, Illyés Gyula, József Attila, Kassák Lajos stb. versei, elbeszélései szerves természetességgel társulnak Bontempelli, D’Annunzio, Marinetti, Papini, Pirandello és mások írásaihoz. (A közlések közül külön kiemeljük Gáldi László írását, amely a Kosztolányi Dezsővel folytatott utolsó interjú szövegét rögzíti.) A füzetet közel száz olasz és magyar képzőművészeti alkotás reprodukciója gazdagítja. (Szép, bekötött példánya az Országos Széchényi Könyvtárban is kézbevehető.)

A különszámok nemzetközi cseréjébe illeszkedik két korabeli katonaujság is. A *Koti ja Kasarmi* (*Otthon és Kaszárnya*) című finn hetilap egyik számát 1942-ben — így a híradás — magyar nyelven jelentette meg.²⁶ A válasz nem sokáig váratott magára, a Budapesten kiadott *Magyar Katonaujság* hamarosan finn összeállítást juttatott el az orosz fronton harcoló északi rokonoknak. (1942. március 7-i példánya az OSZK állományában.)

E csereforgalom része lehetett a Magyar Nemzeti Diákszövetség *Hungaria* című különszáma is, amelyről egy 1943-beli hírlapi közleményből értesültünk.²⁷ Bizonyára a finn válasz sem maradt el, de ennek eddig még nem tudtunk a nyomára bukkanni.

²⁴ *Az Illustrazione Italiana* = Nemzeti Újság 1937. máj. 29., 9.

²⁵ *Megjelent a Fiatalok olasz különszáma* = Esti Magyarország 1942. márc. 5., 4.

²⁶ „Ha egyszer elindul Észak fia...” A „Koti ja kasarmi” című finn újság magyar kiadását küldte katonáinknak = 8 Órai Újság 1942. febr. 4. 26. sz. 2.

²⁷ *Finn nyelvű lapot adtak ki a főiskolai hallgatók* = 8 Órai Újság 1943. márc. 13. 59. sz. 2.

A német nyelvű magyar számok elsősorban a birodalmi hadsereg által megszállt területeken jelentek meg. Elsőként az egyik legjelentősebb délkelet-európai napilap, a Jugoszlávia lerohanását követően megindított belgrádi *Donauzeitung* adott ki az 1942. május 31-i számához rendkívüli mellékletet. A nyilvánvaló propagandacélzattal összeállított kiadvány német alapossággal készült. Gazdag és tárgyyszerűen megírt képet ad országunk iparáról, kereskedelméről és mezőgazdaságáról. S még az olyan részletkérdésekre is kiterjed a figyelmem, mint a hitelgazdálkodás, a bortermelés, a lótenyésztés, vagy a gyógyvizek hasznosítása.²⁸ Egy évvel később, 1943 februárjában a *Prager Illustrierte Wochenschau* különszámáról olvashatunk.²⁹ Ez az összeállítás azonban erősen aktuálpolitikai. Az ismert, hortobágyi csikósokat és népviseletbe öltözött lányokat bemutató felvételek mellett tartalma túlnyomórészt a honvédség keleti harcairól és a leventekiképzésről tudósít.

A háborús idők legfigyelemreméltóbb magyar száma a magyarországi német népcsoport Budapesten kiadott folyóiratának, a *Südostdeutsche Rundschau* nak 1943. áprilisi füzete volt. Természetesen ez is a kor terméke. Cikkei és beszámolóinak jelentős része a német – magyar sorsközösségről, a Szovjetunió elleni háborúról és a zsidókérdés, valamint a hadigazdálkodás „megoldásairól” szól. Ugyanakkor azonban nem tagadható, hogy a kiadvány kulturális része sokszínű és érdekes. Könyv- és folyóiratszemléje megbízható körképet ad a kor sajtójáról és könyvkiadásáról. Arany János, Ady Endre, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József és Sinka István verseinek fordításai elismerést érdemelnek. A számot a magyar tájfestészet fejlődését bemutató tanulmány és kitűnő reprodukciók zárják. (Eredetije az OSZK állományában.)

Az 1945 után bekövetkezett népi demokratikus időszakból csupán egyetlen magyar szám akadt kezünkbe. A budapesti Külügyminisztérium Kulturális Osztálya jelentette meg *Krónika* című, rendszertelen időközökben közzétett folyóiratában. E lap 1948. október – novemberi összeállítása egy fajta összefoglalót kívánt nyújtani az új kormányzat művelődési politikájáról és annak eredményeiről. E tájékoztatás keretén belül kerül sor a magyar sajtó, a színművészet, a film, a zene, az 1945 óta megjelent bélyegek és a politikai karikatúra új jelenségeinek a bemutatására. A különszám angolul, franciául, lengyelül, románul, szerbül és oroszul is megjelent.

Az 1956-os forradalom európai visszhangja sokkal nagyobb volt annál, mint ahogy az jelenlegi köztudatunkban él. A népfelkelés pusztá ténye csattanós érvet jelentett azok számára, akik liberális elkötelezettséggel támadták a szocializmus keleti, erőszakra épülő gyakorlatát. E nagyrészt egykori baloldali ér-

²⁸ A belgrádi „*Donauzeitung*” különszáma Magyarországról = Nemzeti Újság 1942. 24. évf. 128. sz. jún. 9. 4.

²⁹ Magyar különszámot adott ki a *Prager Illustrierte Wochenschau* = Reggeli Magyarország 1943. febr. 24. 44. sz. 6.

telmiségek az 50-es évek elején a Congrès pour la Liberté de la Culture szervezetbe tömörültek, s kitűnő sajtókapcsolatokkal rendelkeztek. A harmincas évek vége óta Párizsban élő Fejtő Ferenc, aki e „congrès” egyik legtekintélyesebb képviselőjének számított, 1956 során mindent megtett annak érdekében, hogy a nyugati közvélemény hitelesen tájékozódjon a „magyar eseményekről”. E tájékoztatás legjelentősebb emléke Jean Paul Sartre folyóiratának, a *Les Temps Modernes*-nek több mint ezer oldalas összevont, 1956. november – 1957. januári száma. E terjedelmes — akár kézikönyvnek is beillő — gyűjtemény elsősorban gazdag dokumentációja miatt érdemel figyelmet; amely cikkekben, riportokban és irodalmi alkotások hosszú sorában mutatja be a forradalmat megelőző társadalmi folyamatokat: Nagy Imre reformpolitikáját s benne az írók „lázasát”. (Eredetije az osztrák nemzeti könyvtárban.)

A „congrès” és Fejtő Ferenc kezdeményezéseihez kapcsolódik az *Irodalmi Újság* utolsó — az írók forradalmi szerepét megrázó módon dokumentáló — november 2-i számának a nemzetközi közzététele, amely az általunk vizsgált jelenségnek egy egészen különleges változataként fogható fel. Különlegessége abban rejlik, hogy közzétévői a forradalom jelképét látták benne, lefordították a legkülönbözőbb nyelvekre, s az előbb említett „kongresszus” folyóiratainak mellékleteként küldték szét a nagyvilágba. Elsőnek a Párizsban megjelenő *Preuves* 1957. januári száma tette közzé, utóbb a spanyol *Quadernos* és az olasz *Il Tempo Presente* is megjelentette, de igen valószínű, hogy az angol *Encounter* és a német *Der Monat* is vállalta angol, illetve német bemutatását. (E különszámok: a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Déry-hagyatékban.)

Az 1956-os forradalom utóvédharcaihoz sorolható a Firenzében kiadott *Il Ponte: Ungheria* címmel kiadott 1960. április – májusi száma. Összeállítója Mézáros István filozófus volt, aki ez idő tájt a „congrès” támogatásával működő Magyar Írók Szövetsége Külföldön titkáráként működött. Ez a vállalkozás annyiban különbözik a *Les Temps Modernes* összeállításától, hogy nem a politika dominál benne. Tartalmában a szépirodalom áll előtérben — s az 1956-ot megelőző és előkészítő alkotások mellett századunk más, békésebb törekvései is teret kapnak. (Eredetije az osztrák nemzeti könyvtárban.)

A hatvanas évek politikai konszolidációja kedvezett a Magyarország iránti nemzetközi érdeklődés felerősödésének. A „gulyáskommunizmus” országa előnyösen különbözött a szovjet blokk többi tagjától, s művelődéspolitikájának viszonylagos liberalizálódása is elismerést keltett. A nyitás egyik első jele volt 1963 júliusában – augusztusában a nagy múltú párizsi *Europe* című folyóirat magyar száma. A több mint háromszáz oldalas összeállítás reprezentatív módon adott képet az országról: kezdve múltunk, történelmünk sajátos vonásaival, s végezve a kortárs irodalom antológiaszerű felvonultatásával. Közbul kisebb esszék és tanulmányok mutatták be a magyar zene, Bartók Béla, a színház és képzőművészet hazai értékeit. A tanulmányok szerzői között az egykori hivatalos politika képviselői is jelen voltak, ami arra mutat, hogy a szám ugyan

párizsi kezdeményezésre, de jelentős mértékben hazai összeállítók ízlése szerint készült.

E körülményért a nyugati emigráció erősen bírálta az egyébként baloldali elkötelezettségű *Europe*-öt, s hamarosan elkészítette a saját felfogását tükröző „ellenantológiát”, amely a Congrès pour le Liberté et de la Culture köreihez közel álló s Maurice Nadeau szerkesztette *Les Lettres Nouvelles* 1964. szeptemberi–októberi füzeteként jelent meg. Ez a szám, amelynek szellemi iránya Fejtő Ferenc felfogására vall, s fordításainak nagy részét Gara László készítette, nem közöl egyetlen aktuálpolitikai tanulmányt sem. Kizárólag a művekre épít, s természetesen azokra az írókra, akiket a szerkesztő szerint nem a politikai légmozgások emeltek magasba.

Öt évvel később, 1969 szeptemberében a brüsszeli *Marginales* adott ki a *Les Lettres Nouvelles*-hez hasonló antológiaszámot. A *Visages de Hongrie* címmel közzétett válogatás védnökségét a két ország PEN klubja, személy szerint Sötér István és David Carver vállalta. Szerzői gárdájuk évtizedek múltán is megállja a helyét: irodalmunk legjobbjaiként Illyés Gyula, Füst Milán, Zelk Zoltán, Vas István, Rónay György, Örkény István, Weöres Sándor műveit mutatták be a nyugati olvasóknak. (A három francia nyelvű különszám a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának állományában.)

A különkiadások e francia sorába illeszkedik 1970-ben a *L'Esprit* és 1972-ben az *Action Poétique* magyar száma. Ez utóbbi Kassák Lajos *MA* című folyóiratáról mutatott be történelmi keresztmetszetet, s a szerkesztő írásai mellett Barta Sándor, Déry Tibor, Illyés Gyula verseiből és Moholy-Nagy László filmvázlatából is ízelítőt adott, de kitekintett József Attila munkásságára is.³⁰

A világnyelvek termékei közé ékelődik a horvát Matica kezdeményezése, amely a Splitben szerkesztett *Mogućnosti* 1965. 4–5. számában tisztelgett a magyar kultúra előtt. Ebben is az irodalmi művek dominálnak, de a Miroslav Krleža irányítása alatt dolgozó szerkesztők figyelme kiterjedt a magyar zenére és képzőművészetre is — mindenekelőtt Kodály Zoltán és Csontváry Kosztka Tivadar munkásságára. S külön tanulmány méltatja benne a délszláv írókat fordító Csuka Zoltán életpályáját és irodalmi közvetítő szerepét.

A hatvanas évek második felében a tengerentúlon is feltámadt az érdeklődés — elsősorban irodalmunk iránt, legalább is ezt látszik alátámasztani két vaskos egyetemi kiadvány. Elsőként 1966 tavaszán a New Jersey-beli Fairleigh Dickinson egyetem (Teaneck) folyóirata, a *The Literary Review* jelentkezett válogatásával, amely az élő magyar irodalom szinte minden jelentős alkotóját megszólaltatja, s ezen belül arányosan igyekezett képviseltetni a különböző műfajokat: költészetet, prózát és drámát is.

³⁰ RÓZSA T. Endre: *Az Action Poétique magyar száma* = *Élet és Irodalom* 1972. júl. 1. 27. sz. 6. — A további különszámok a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárában vehetők kézbe.

Az Illinois államban, Evanstonban, a Northwestern University által közreadott *Tri Quarterly* 1967 tavaszi száma ugyan nem „tisztán magyar”, a *Hagyomány és újítás a kelet európai irodalmakban* címet viseli, de a bemutatott fordítások jelentős része: Déry Tibor, Háy Gyula, József Attila, Nagy László, Weöres Sándor alkotásai — a magyar irodalmat dicsérik. E kiadványok összeállítói mindkét esetben hazánk fiai. A *The Literary Review* szerkesztője Tábori Pál, a *Tri-Quarterly*-é Gömöri György volt.

Az ő indítékaikhoz hasonló szándékok állnak a svéd *Horizont* és a holland *Kentering* című folyóiratok magyar számai mögött is. A Stolckholmban megjelenő *Horizont* 1967 március – áprilisi összeállítását Thinsz Géza, a hágai *Kenteringét* (1975. február) pedig Dedinszky Erika és Bodnár Szilvia végezte. Thinsz Géza válogatása „konzervatívabb”: a háború előtt induló nagyok — Németh László, Füst Milán, Illyés Gyula művei dominálnak benne. Dedinszky Erika modernebb. Elsősorban a kortársak: Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Nagy László, Kormos István, Rába György stb. műveiből válogat.

A német különszámok nem tekinthetők oly mértékig úttörőnek, mint az imént ismertetettek, hiszen ezen a nyelvterületen meglehetősen gazdag a magyar irodalom fordítása; különösen a hatvanas években, amikor a kiadók már egy-egy életmű rendszeres megjelentetésétől sem riadtak vissza. Ez már a nem antológiaszerű bemutatkozások ideje. A bécsi *Literatur und Kritik* 1969. júniusi száma inkább kivételnek számít, s közreadása egyfajta irodalompolitikai gesztus. Az Österreichische Gesellschaft für Literatur tette közzé a bécsi Collegium Hungaricumban közösen rendezett irodalmi estek ösztönzésére. A számot Barbara Frischmuth megnyitója vezeti be, amely előszóban is elhangzott a két ország PEN Clubja által rendezett felolvasó ülésen. A kis antológia értékeit Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János, Vas István, Juhász Ferenc, Somlyó György költeményei és Lengyel József elbeszélése jegyzi.

Az általunk ismert későbbi magyar számok német-földön már nem az irodalomhoz, hanem az olvasók szélesebb, az idegenforgalom iránt érdeklődők köréhez kötődnek. Közismert, hogy a hatvanas és hetvenes években a két Németország állampolgárai legkönnyebben hazánkban: a Balaton mellett és fővárosunkban találkoztak. Ezzel függ össze, hogy az Európa szerte ismert *Merian* — amely eleve különszámokra specializálta magát, havonta mutatva be egy-egy várost vagy vidéket — egymás után két magyarországi összeállítást is kihozott. Az első, 1968 októberében a fővárost, a másik egy évvel később augusztusban az ország különféle tájegységeit mutatta be. Természetesen a maga sajátos szempontjai, illetve igényei szerint. E különszámokban elsősorban az idegenforgalmi látnivalók, a puszta és a cigányzene s a színes népi szöttesek jutottak szóhoz. Ám a kultúra és az irodalom sem maradt ki belőlük. Összeállításai az Ausztriában élt Sebestyén György mértéktartását dicsérik.

Magyarország megismertetéséből a *Merian* konkurenciájának számító és szintén gazdagon illusztrált *GEO* magazin sem kívánt lemaradni. Különszámá-

nak kelte 1989. augusztus. Ez az időszak többé-kevésbé már a rendszerváltást előlegezi. Irodalmi mellékletében ennek megfelelően az ellenzék s a posztmodern képviselői: Eörsi István, Dalos György, Esterházy Péter, Megyesi Gusztáv, Spiró György szerepelnek. Ám nem érdektelenek a különszám riportjai sem: a hamburgi munkatársak Maléter Juditot, Vásárhelyi Miklóst és Farkas Vladimirt szólaltatták meg, mint az elmúlt évtizedek sajátos koronatanúit.³¹

Leírásunk végére érve, alá szeretnénk húzni: további kutatómunkával bizonyára folytatni lehetne még — térben és időben is — az időszaki kiadványok e sajátos termékeinek felderítését. A több mint negyven cím azonban így is meglepően magas szám, és alkalmas arra, hogy befejezésül néhány általános következtetést is levonjunk.

A megismert tartalmi jegyek alapján viszonylag egyértelműen kialakítható e kiadványok tipológiája. Ezen belül két egymástól alapvetően különböző típus különül el egymástól: az egyik a magyarsággal szemben baráti, a másik ellenséges szándékot képvisel. Az általunk bemutatottak többsége az elsőbe tartozik.

E két alapvető kategórián belül további két típus válik el egymástól, az egyik magán-, a másik állami kezdeményezésként jellemezhető. A magánkezdeményezést azonban meglehetősen tágan kell értelmeznünk. A legtöbb esetben nem egyetlen személy, hanem az ún. civil társadalom valamely egyesülete vagy csoportosulása áll mögötte, mint pl. a húszas évek elejének esperanto és avantgárd kiadványai esetében. Az állami támogatású vállalkozások viszont eléggé határozottan felismerhetők. Bár meg kell jegyeznünk, hogy a két típus között nem húzható egyértelmű határvonal. Vannak esetek, amikor egyes gazdasági alapon induló és államilag támogatott kezdeményezésekben, mint például a prágai *Bohemia* magyar számában (1927) szerencsésen találkozunk a köz- és magánérdekek, s ez a kiadvány tisztos színvonalában is kifejezésre jut.

Egyik érdekes vonása e különféle indítású különszámoknak, hogy a mögötük rejlő szándékok nem mindig jelentkeztek a maguk nyíltságában. A közeledés gesztusait rendszerint a kultúra s ezen belül is elsősorban az irodalom és képzőművészet közvetíti.

Végül is mit lássunk a sajtótörténet e különleges termékeiben: pusztá kuriózumokat? — avagy érdemleges történelmi forrásokat? Megítélésünk szerint e különszámok — megjelenésük minden szokatlansága ellenére — igen fontos források. Ha gondolatban végigfutunk a megismert címeken, azonnal kitűnik, hogy egyfajta kaleidoszkópként működnek. Sokszínű sorjázásukból hiteles ismereteket meríthetünk az évszázad történelméről és szűkebben tekintve: országunk közállapotairól — a Monarchiától a rendszerváltásig. Az a körülmény, hogy e számok többnyire valamiféle változáshoz kötődnek, azt eredményezi, hogy akarva-akaratlan szinte mindig a sorsfordulóinkról tudósítanak. S

³¹ CSALA Károly: *A GEO magazin különszáma: Budapest = Népszabadság* 1989. 205. sz. aug. 31. 9.

Bern • Sonntag

3. Dezember

1939

Redaktion

Dr. Arnold H. Schwieger

Jahrgang 20

Nummer 49

Druck und Verlag
Fritz Fuchs-Jentl A.-G.

Der kleine Bund

Literarische Beilage des «Bund»

Dichtung und Theater in Ungarn

Ungarn und die Schweiz

Eine der freudigsten Ueberraschungen, die dem schweizerischen Reisenden in Ungarn zuteil wird, ist das besondere Interesse für die Schweiz, dem er hier überall begegnet. Mochte ihn die Ueberlegung zunächst bedenklich gestimmt haben, daß das Ungarische für ihn eine Sprache mit sieben Stegeln bedeute, so wird er in Budapest erleichtert feststellen, daß es sich hier auch ohne Kenntnis der Landessprache aufs angenehmste leben läßt. Gerade der Umstand, daß seine Muttersprache von Fremden nicht verstanden wird, veranlaßt den kulturell strebsamen Ungarn, sich Sprachkenntnisse anzueignen. So wird es dem Reisenden wahrlich leicht gemacht, sich hier zurechtzufinden.

Eine der bedeutendsten Tageszeitungen des Königreichs, der «Pester Lloyd», erscheint bekanntlich in deutscher Sprache. In der ungarischen Gesellschaft und in Fremdenverkehrskreisen wird deutsch, französisch, englisch und auch italienisch fast allgemein gesprochen.

Nun wird es den Schweizer besonders freuen, zu sehen, wie sehr sein kleines Land in Ungarn kulturell in den Vordergrund tritt. Die tägliche Lektüre der Zeitung bestätigt ihm die diesbezüglichen persönlichen Erfahrungen, die er im direkten Verkehr mit der Bevölkerung hal machen können. Er wird keine Nummer aus der Hand legen, in der nicht in irgendeinem Belange von der Schweiz die Rede war. Das mag seine Erklärung finden in den großen Sympathien, die die freireichliche Schweiz in Ungarn von jeher genießt, in dem Interesse, das hier unsern Institutionen entgegengebracht wird als den vorbildlichen Lebensformen, die es einem kleinen Land inmitten großer mächtiger Nachbarn ermöglichen haben, selbständig, unabhängig und kulturell beispielgebend seine Existenz und seinen geachteten Platz in der Familie der Völker zu behaupten.

Unter diesen Umständen wird es begreiflich, warum hier dem schweizerischen Künstler und dem schweizerischen Redner im Konzertsaal und am Vortragspult besonderes Gehör geschenkt zu werden pflegt, warum unsere großen Sängerschöre in Budapest vielbeachtete und erfolgreiche Konzerte geben konnten, warum unsere Aldorfer Tellspieler die Freilichtbühne auf der Margaretheninsel letzten Sommer beherrscht haben, und warum nicht nur Keller, Meyer und Spitteler zu den in Ungarn meistgelesenen fremden Autoren gehören, sondern neuerdings auch das ungarische Nationaltheater dem zeitgenössischen schweizerischen Drama seine Tore öffnet.

Dr. MAXIMILIAN JAEGER
Schweizerischer Gesandter in Ungarn

Zwanzig Jahre ungarische Literatur

Von Aladár Schöpflin

Der verlorene Krieg, die in sich zusammenstürzende Revolution, die leidenschaftliche Reaktion der Gegenrevolution, die unerbittliche Zerstückelung des Landes und alles, was in Kultur, Wirtschaft und Gesellschaft sich mit diesen erschütternden Ereignissen verband, brachte auch in die ungarische Literatur eine gewisse Zäsur. Die taumelnde Unorientiertheit, die Unmöglichkeit des Verstehens der neuen Lage, das Umkippen der Begriffe, die die Macht von Naturgesetzen erlangt hatten, gesellschaftliche Verwirrung und Verwirrung der Gedanken und Herzen: dies alles zeigte, daß die ganze Nation den Boden unter sich erschüttert fühlte.

Natürlich hat auf diesen neuen Seelenzustand zu allererst und am stärksten die Lyrik reagiert. Die älteren Dichter, die Träger der großen literarischen Polemik, versuchten vorläufig dort fortzusetzen, wo sie bei der Revolution von 1918—1919 aufgehört hatten; doch gewollt und ungewollt drangen in ihre Gedichte die neuen Erlebnisse ein. Bei den Jungen, die während des Weltkrieges aufgewachsen waren, zeigten sich diese Erregungen gesteigert. Sie wollten etwas ganz Neues und suchten dafür auch neue Formen. Sie wurden von der expressionistischen Strömung mitgerissen, die bei den ausländischen Literatoren Aufmunterung gewann. Sie verwarfen die überlieferten Formen, denn sie glaubten, daß sich ihre innere Temperatur nur durch freie Verse ausdrücken lasse. Diese Strömung erfaßte eine Zeitlang auch die Älteren, die bis jetzt die Meister der traditionellen Formen, des gereimten, metrischen Verses waren. Andererseits fand das große nationale Unglück: seinen Niederschlag in einer lauten Irredenta-Poesie, die den Protest gegen die Zerstückelung des Landes und der Nation auszudrücken versuchte. Eigentümlicherweise hat diese Richtung, obgleich die ganze öffentliche Meinung hinter ihr stand, sehr wenig Wertvolles hervorgebracht und ist bald vom Schicksal der Tagesaktualitäten ereilt worden. Sie war in der literarischen Entwicklung nicht mehr als eine Episode.

Sobald die Lage der Nation sich gefestigt hatte, das große Fieber sank und die Atmosphäre sich reinigte, fanden auch die Dichter wieder ihren alten Weg. Der Kult des freien Verses hörte fast vollkommen auf, die Dichter kehrten zu überlieferten Formen zurück, höchstens ihre lockerere Handhabung erinnerte an ein einziges Ketzerium. Ein Teil dieser Dichter zog sich hinter die Bastien des Privatlebens zurück und versuchte den Seelenkampf des Privatmanns mit sich selbst und sein Ringen mit der Welt auszudrücken, ein anderer Teil wandte sich dem wirtschaftlich und kulturell vernachlässigten Dorfe zu. Einige

Irodalmi Ujság

ÁRA: 10 PÉNZ

VII. ÉVFOLYAN, 41. SZÁM

A MAGYAR IRÓK LAPJA

1956. NOVEMBER 2.

La gazette littéraire

ORGANE DES ÉCRIVAINS HONGROIS

2 NOVEMBRE 1956

Numéro unique paru pendant
l'insurrection hongroise

PIERRE HORAY

Les lettres nouvelles

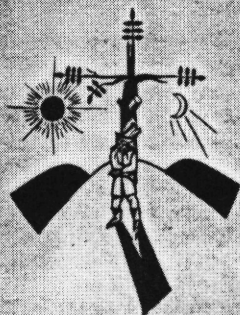
Septembre - Octobre 1964

Numéro spécial

ÉCRIVAINS
HONGROIS
d'aujourd'hui

JULLIARD

**Hungary
Number**

The

IX:3

Literary

Review

In Spite of All

A Brief Survey of Contemporary Hungarian Literature
PAUL TABORI

Stories

ISTVÁN CSURKA
TIBOR DÉRY
ENDRE FEJES
FERENC KARINTHY
IVÁN MÁNDY

GÉZA OTTLIK
ISTVÁN ÖRKÉNY
LÁSZLÓ Cs. SZABÓ
ÁRON TAMÁSI
SZABOLCS VAJAY

Poetry

LÁSZLÓ BENJÁMIN
GYÖRGY FALUDY
MILÁN FÜST
GYULA ILLYÉS
FERENC JUHÁSZ
LAJOS KASSÁK
GÉZA KEPÉS

ZOLTÁN KESZTHELYI
ÁGNES NEMES NAGY
JÁNOS PILINSZKY
LÖRINC SZABÓ
ISTVÁN VAS
SÁNDOR WEÖRES
ZOLTÁN ZELK

Plays

GYULA HÁY

MAGDA SZABÓ

LÁSZLÓ NÉMETH

QUARTERLY / \$1.50 / SPRING, 1966

minthogy többségük nem hazánkban készült, egyben azt is kifejezésre juttatják, hogyan látta bennük a külföld történelmünk e fordulópontjait.

A magyar számok ugyanakkor egyfajta kettős tükörként is működtek. Nemcsak azt mutatják: hogyan, mikor és mit láttattak meg országunk gazdaságából, politikájából és kultúrájából a külföld közvéleményt formáló erői. Jócskán felfedik azt is az utókor előtt — miután összeállítóik között bőven akadtak hazai közreműködők — mikor, mit és hogyan akartunk mi magunkról a külfölddel közölni.

Az elmondottak alapján, úgy véljük, okkal állíthatjuk, hogy a magyar számok a legfigyelemreméltóbb történelmi forrásaink közé tartoznak. Jelentőségük bizonyos szempontból még a folyamatosan megjelenő napi sajtónál is kiemelkedőbb, mert a maguk egyszerűségében élesen vetik fel azokat az új motívumokat, amelyek a történelmi csomópontokat alakítják, s így módon sűrítetten exponálják korunk történelmi és kulturális kérdéseit.

LAKATOS, ÉVA

En glanant dans le domaine des numéros speciaux des revues consacrées a la Hongrie

L'étude donne une vue d'ensemble des revues — parues pour la plupart à l'étranger — qui ont fait paraître, pour des occasions diverses, des „numéros hongrois”. Ces numéros d'occasion étaient destinés à donner un tableau sur la culture hongroise ou bien sur les questions actuelles de la vie politique et économique du pays. Ils ont été publiés surtout à des occasions quand l'attention de l'étranger se tournait vers la Hongrie, ou quand la politique culturelle hongroise a fait état d'informer l'étranger. Parmi ces „numéros hongrois” il y avait des publications de propagande et des publications ayant une mentalité hostile, mais la plupart d'elles cherchaient à faire connaître les événements de Hongrie d'une manière objective, de plus, elles étaient imbues d'un esprit amical. Tels étaient p. ex. les numéros spéciaux publiés après la révolution hongroise de 1956, comme p. ex. le numéro de janvier 1957 de la revue *Les Temps Modernes* de Sartre, ayant plus de mille pages, ou la publication internationale du dernier numéro (2 novembre 1956) de la revue *Irodalmi Ujság (Journal Littéraire)*, publié de l'initiative de Ferenc Fejtő et beaucoup d'autres. L'auteur constate que ces numéros spéciaux sont des sources négligées, mais très importantes de l'histoire de la presse.

KÖZLEMÉNYEK

(Keserű Bálintnak)

Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években. Az alább közölt levelek, melyek jelenleg a tübingeni egyetem levéltárában találhatóak, ¹ egy érdekes per kapcsán kerültek elő. A per ² 1622-ben folyt Eberhard Wild nyomdász és könyvkereskedő ellen, melynek során az egyetemi hatóságok lefoglalták a Wild üzletében levő ingóságokat, köztük a már kiadott és kiadásra váró példányokat, üzleti könyveit és a levelezését. Vajon mi történhetett? Wild 1619-ben kezdte el működtetni a nyomdáját Tübingenben, s három évvel később már összeírás készült a könyveiről a nyomozás során. Az ügyet egy, a strassburgi egyetemről a tübingeni teológiai karra érkezett feljelentés indította el, melyben az ottani hatóságok panaszt tesznek amiatt, hogy Tübingenből szektás könyvek szivárognak be oda. Rövid vizsgálat után a nyomok Wildhez és a nyomdájához vezettek. A nyomozást két, a lutheránus orthodoxiához számító teológiai professzor tartotta kézben, Lukas Osiander és Theodor Thumm. ³ Az egyetemen szigorúan szabályozták az olvasnivalók körét. Az egyetemi statutumban külön szakasz foglalkozott a nyomdászokkal és könyvkereskedőkkel. A rendeletek eredete még a 16. század utolsó negyedében kereshető, amikor a teológiai karnak a kálvinizmussal kellett felvennie a harcot. Egy-egy frankfurti könyvvásár után végigkutatták a könyvkereskedéseket, eretnek művek után nyomozva. A hallgatónak pedig vásárlás előtt be kellett mutatniuk minden könyvet az illető professzornak. ⁴ Ezek alapján sorra folytak a kihallgatások, s egyre több adat kerül elő arról, hogy kik tartoztak Wild vásárlóköréhez. ⁵ A helyzet egyre kínosabb lett, hiszen nem is kevesen éppen az egyetem tanárai és hallgatói voltak azok, akik nemcsak tiltott könyveket vásároltak, hanem ők látták el a nyomdászt kéziratokkal,

¹ A két levél jelzete: Universitätsarchiv Tübingen 8/1, 39, Stück 15. és 16.

² A per történetéről sokan írtak már, de részletes, a dokumentumokat is magába foglaló tanulmány még nem jelent meg. L. Ulrich BUBENHEIMER: *Von Heterodoxie zur Kryptoheterodoxie. Die nachreformatrische Ketzerbekämpfung im Herzogtum Württemberg und ihre Wirkung im Spiegel des Prozesses gegen Eberhard Wild im Jahre 1622/23.* in: *Die Stiftskirche in Herrenberg 1293–1993.* kiad. Roman JANSSEN és Harald MÜLLER-BAUR. Herrenberg, 1993. 307–341. Ugyanitt részletes bibliográfia is található az eddigi megjelent Wild-irodalomról. (A továbbiakban BUBENHEIMER.)

³ Ők ketten heves vitákat is megjelentettek, nyilvánvalóan a nyomdai botrányra összefüggésben: Theodor THUMM, *Impietas Wigeliana.* Tübingen, Johann Alexander Cellius, 1622; Lukas OSIANDER, *Theologisches Bedencken/ Vnd Christliche Treuhertzige Erinnerunggenandes Wahres Christentumb/ ... anzusehen vnd zuachten seye.* Tübingen, 1624.

⁴ Hans WIDMANN: *Tübingen als Verlagsstadt.* Tübingen, 1971. 91.

⁵ A legújabban megjelent Wild-üggyel foglalkozó tanulmány Wild vásárlóinak a szociális rétegzettségét vizsgálja, s arra a kérdésre irányítja a figyelmet, hogy milyen körből kerülnek ki a heterodox érdeklődésűek. L. Dieter FAUTH: *Verbotene Bildung in Tübingen zur Zeit der Hochorthodoxie. Eine sozialgeschichtliche Studie zum Zensurfall des Buchhändlers und Druckers Eberhard Wild (1622/23).* in: *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 53. (1994) 125–141.

írták az előszókat vagy irányították titokban a kiadást. A legnevesebb köztük Christoph Besold, a jogi kar dékánja volt, aki azonban tekintélyénél fogva védeltséget élvezett a württembergi hercegi udvarnál, s így nem került nagyobb bajba. Wildnek még a házkutatás előtt sikerült elmenekülnie, előbb Stuttgartba, majd Rottenburgba, közben figyelmeztette néhány barátját a fönnforgó veszélyre. Végül két idézés után mégis megjelent az egyetemi hatóságok előtt 1622. április 12-én. Rögtön letartóztatták, majd a kihallgatások után a következő ítéletet hozták: a könyvek elkobzása, 200 gulden büntetés, a nyomda és üzlet bezárása, valamint 14 napi börtön. Emellett kikötötték, hogy vagyoneklobzás terhe mellett nem követhet el újabb ilyen „bünteteket”.

Kik voltak azok a szerzők, s milyen eretnek könyvekről lehetett szó, melyek ilyen büntetést vontak maguk után? Az egyik első jelentés szerint, melyet az egyetem a konzisztóriumnak küldött 1622. március 24-én, Wild „nemcsak nagyszámú más helyen nyomtatott schwenckfeldianus és weigeliánus könyvet tartott rejtkehelyen, hanem maga is adott ki ilyeneket a saját nyomdájában, s mely művek zsúfolva vannak az igaz vallástól – az Ágostai Hitvallástól – messze eltérő tévedésekkel.”⁶ Ulrich Bubenheimer⁷ tíz csoportot különít el a kb. 300 címet felsoroló peranyagban. Csak a legfontosabbakat megemlítve, a legnagyobb részt, mintegy 40%-ot, Caspar Schwenckfeld és követőinek az írásai teszik ki (Sebastian Franck, Johannes Bunderlin). Egy további misztikus–spiritualista hagyományt Valentin Weigel írásai reprezentálnak. Ide sorolja a szerző még Theophrastus Paracelsust is. A harmadik helyen Johann Arndt áll. Őt a német misztika olyan szerzői követik, mint Johannes Tauler, Pseudo-Tauler, Eckhardt mester. Nem maradtak ki a katolikus irodalom képviselői (Diego de Estello, Luis de Granada), az ún. apokaliptikus és prognosztikus irodalom, s a rózsakeresztes iratok sem.

A könyveket nemcsak Tübingenben terjesztették Wild és megbízói, hanem a periratokban adatok vannak arra, hogy német területeken (Frankfurt am Main, Augsburg, Nürnberg, Rostock) kívüli vidékekre is juttattak belőlük: Alsó- és Felső-Ausztriába és Magyarországra.

A között két levél éppen ebből a szempontból fontos számunkra. Eberhard Wildhöz címeződtek tíz hónappal a per megindulása előtt. Az első levél szerzője Theodor Ömich lelkész, aki Wild egyik nővérét vette feleségül. Ömich a szászországi Zölligből származott. 1617. május 24-én Csepregen avatták fel, majd több, Sopron környéki kis faluban (Csáva, Németkeresztúr, Gálos, Medgyes) teljesített szolgálatot.⁸ 1631-ben Mária mennybemeneteléről írott műve Tübingenben jelent meg. Sógorával, Wilddel, levelezést folytatott, s ez az egy levél, melyet itt közlünk, a per kapcsán maradhathott fenn. Ebből arról értesülünk, hogy Wild látja el őt könyvekkel illetve katalógussal, melyből nemcsak ő, hanem mások is rendelnek.

A másik levél írója Erhard Artner. „Nincs még család Sopronban, mely újkori viszonylatban régiségre vetekedhetnék e családdal, és nincs még család Sopronban, mely három évszázadon keresztül úgy virágzott volna és Sopron közelében állandóan és megszokottság nélkül olyan jelentős szerepet játszott volna, mint e család egymás után következő leszármazottai.”⁹ A 15. században telepedtek le Sopronban. A szóban forgó Erhard Artnernek (1582–1649) az anyja korán meghalt, majd az apja újránősült. Miután az apa is meghalt 1590 körül, özvegye Bucher Jánoshoz ment feleségül, aki egészen a polgármesteri székig vitte. „II. Erhardról tudjuk, hogy 1600-ban Tübingában tanult, ahol 20 tallér ösztöndíjat élvezett a várostól. Orvosnak készült, mert egy 1608-ból származó iratban medicinae studiosus-nak mondják, azonban nincs adatunk arra nézve, hogy e tanulmányait befejezte volna. Ellenben tudjuk róla, hogy Haubenreich György városjegyző halála után 1610-ben ő lett a város jegyzője. 1618. március 19. és május 28. között Lackner Kristóf polgármesterrel együtt a pozsonyi országgyűlésen vett részt. Erre az időre esik, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem kinevezte a soproni harmincad vámhivatalnál ellenőrnek. Az 1623. évi

⁶ Ulrich BUBENHEIMER: *Christen und wahre Christen. Verwehrte Spuren nebenkirchlicher Frömmigkeit in Herrenberg zwischen Reformation und Pietismus.* in: Die Stiftskirche in Herrenberg 1293–1993, kiad. Roman JANSSEN és Harald MÜLLER-BAUR. Herrenberg, 1993. 105. (A továbbiakban BUBENHEIMER Christen.)

⁷ BUBENHEIMER 334–336.

⁸ PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története.* Sopron, 1924. 20.

⁹ HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848. I–II.* Bp. 1982. 30. (A továbbiakban HÁZI.)

tisztújításkor megválasztották belső tanácsosnak. Ettől kezdve 67 éves korában – 1649-ben – bekövetkezett haláláig testvérével Wolfganggal együtt, Lackner Kristóf polgármester mellett ők voltak Sopron legjelentősebb polgárai. Felváltva viselték a polgármesteri és a városbírói tisztséget, vagyis Sopron sorsának alakulásáért elsősorban ők voltak felelősek.¹⁰ Erhard Artnernek három disputációja is napvilágot látott Tübingenben.¹¹ Egyébként Wolfgang legidősebb fia – Wilhelm – a második (Lackner után) Sopronban, aki jogi doktori címet szerez, s az ő disszertációja is Tübingenben jelenik meg 1624-ben.¹² Artner, mint leveléből kiderül, még Tübingenben ismerte meg Wildet néhány évvel 1621 előtt.

Feltétlenül meg kell említenünk még egy nevet a levelekhez kapcsolódóan: Lackner Kristófét. Ő 1604-ben alapította a Nemes Tudósok Társaságát¹³ Sopronban, melynek minden tanult ember illetve nemes tagja lehetett. A belépőktől egy-egy könyvet kértek, hogy növeljék a társaság könyvtárát, de a könyvtár a tagok hagyatékából is gyarapodott. 1626-ban éppen Erhard Artneret bízták meg a könyvek rendbehozatalával, és a katalógus elkészítésével.¹⁴ Fontos adalék lehet a tübingeni kapcsolatokhoz az a tény, hogy Lackner Kristóf két műve is a Wild-nyomdában jelent meg 1625-ben,¹⁵ s az aforizmagyűjteményének a sajtó alá rendezője nem más volt, mint Christoph Besold. Lackner Kristóf leveleskönyvében több levél maradt fenn az 1620-as évekből, melyek Besoldhoz és Wildhez íródtak, s még kiadásra várnak.¹⁶

Mindenképpen nagyon izgalmas tény, hogy az Eberhard Wild által nyomtatott illetve terjesztett művekből Magyarországra is jutottak példányok, s hogy az itteni (soproni) szellemi közösség érdeklődést mutatott a korabeli szerzők által szektásnak és rajongónak bélyegzett irodalom iránt. Pedig nem volt könnyű ide eljuttatni ezeket a könyveket, hiszen ki kellett játszani egyrészt a lutheránus orthodoxia, másrészt az egyre szigorúbbá váló katolikus császári ellenőrzés éberségét.¹⁷ Ömich és Artner neve is megtalálható Wildnek abban az üzleti könyvében, melyben a nyomdász a vásárlóit és az általuk megrendelt könyveket tünteti fel.¹⁸ A levelek irányították arra a figyelmet, hogy meg kellene vizsgálni közelebről, vajon mennyire követhetők nyomon az említett szerzők és műveik a 17. századi nyugat-magyarországi

¹⁰ HÁZI 35.

¹¹ RMK III. 5712. *De cura sive curatione*. Tübingen, 1605. – *De testamentis ordinandis*. Tübingen, 1605. – *De bonorum possessionibus*. Tübingen, 1605.

¹² RMK III. 1366. Artner (Guilielmus). *Dissertatio Politico-Juridica De Regno Hvgariae, eiusque Jure: Quam Deo Ter. Opt. Max. Adivvante, Praesidente Nobilissimo & Clarissimo IC. Dn. CHRISTOPHORO BESOLDO, Inclytæ Universitatis Tvbingensis Antecessore celeberrimo, & p. t. Rectore Magnifico, Patrono & Preceptore Suo, aeterna summi honoris observantia prosequendo: In Auditorio Jurisconsultorum Ad diem . . . Julij. Publice excutiendam et ventilandam Proponit GUILIELMUS ARTNER Oedenburgensis. Tvbingæ, Typis exscribat Theodorivs Werlin, Anno 1624.*

¹³ Valószínűleg Ömich is kapcsolatban állt a társasággal, mert rá hagyta a szőlőjét. L. KOVÁCS József László: *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*. Sopron, 1972. 48. (A továbbiakban KOVÁCS.)

¹⁴ KOVÁCS 49–51.

¹⁵ 1. RMK III. 1389. Lackner (Christophorus). *Galea Martis, hoc est Bona Militia pro Publica salute epitomice A CHRISTOPHORO LACKNERO, J. U. D. & Com. Pal. conscripta*. Tubingæ, Typis Eberhardi Wildii. Anno M. DC. XXV. 8r. 2. RMK III. 1390. Lackner (Christophoro). *Aphorismi Politici Pro Principe, Republica, Pace, Bello, Oeconomia. Et Bonis moribus, Ex Horologio Principum, In Decadas distributi, Authore CHRISTOPHORO LACKNERO, J. U. D. & Com. Pal. conscripta*. Tubingæ, Typis Eberhardi Wildii. Anno M. DC. XXV.

¹⁶ Lackner leveleskönyve a Soproni Evangélikus Egyház Levéltárában található.

¹⁷ Például a tübingeni teológiai kar figyelmeztette az alsó-ausztriai lutheránus rendeket arra, hogy hozzájuk is kerültek ezekből a veszedelmes iratokból, megemlítve Johann Valentin Andreae munkáit is.

¹⁸ Fauth egy cikkében Ömichről és Artnerrel is helyes adatokat közöl, amikor a foglalkozásuk szerint besorolja őket, de nemzetiségüket tekintve mindegyiket osztráknak tartja. L. DIETER FAUTH: *Dissidentismus und Familiengeschichte*. in: *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 13. (1994) 131. (A továbbiakban FAUTH.)

könyvjegyzékeken.¹⁹ Már a Karner Károly által kiadott két soproni inventárium is sokat ígért, mert Sebastian Franck, Valentin Weigel és Johann Arndt több művel is szerepelnek rajtuk.²⁰ A most megjelent Adattári kötetet,²¹ mely Sopron és környékének könyves kultúráját fogja át a 16–17. században, érdekes ebből a szempontból végignézni. Szerencsére fennmaradt, és így benne található, az Erhard Artner hagyatékáról készült jegyzék. Az 1651-ből származó katalógusban — „Catalogus Librorum der Frau Erhard Artners seel(igen)” — 237 címet találunk, melyek egy evangélikus értelmiségi könyvtárról adnak képet.²² A levelekben említett könyvek szempontjából a következők az érdekes tételek:

63. Predigen Joh(annis) Taulerj 40.²³

172. Confessio Tauleriana 80.

Mindkét mű szerepel a Wild-listán²⁴ is, de Donat szerint ma már nem találhatóak a Wild által kiadott példányok. A korabeli forrásokban történik rájuk utalás, így a peranyagban is említik pl. a Confessiot, egy Theodor Thummtól származó feljegyzésen ez áll: „Kurtze Vertzaichnuß Wigelianischer Irrthumb, ußer seiner Postill, guldinem griff, und vermainter antiquissima Confessione Tauleriana gezogen” (Rövid jegyzéke a weigeliánus tévedéseknek, kivonatolva a Postillából, a Der güldene Griffből és a bizonyos Confessióból).

Valószínűleg a kettő egyike lehet az a traktátus, melyet Artner a levelében megköszön Wildnek („mit vbersendung deß alten fürtrefflichen Theologii Joannis Tauleri see(ligen) Tractat!”), s ez feltehetően azonos azzal, amit Ömich is megkapott („Vor die vberschickte trätetlein sage Ich dem Herrn Schwager grossen danck”).

74. Hauspostill Weigelij 40.²⁵

Ez az Artner által kért és meg is kapott mű, mely Wild listáján is szerepel. Azt is tudjuk, hogy többen megvásárolták Wildtől ezt a könyvet, így Wilhelm Bidembach is, aki jogász és tanácsstag volt a württembergi hercegi udvarnál. Hogy miért volt fontos az ilyesfajta postilla? Erre is egy Wild-vásárló adott választ,

¹⁹ Kifejezetten a korabeli soproni könyveskultúrával foglalkozó disszertáció készült el nemrégiben, mely azonban teljesen figyelmen kívül hagyja az ilyenfajta irodalom jelenlétét a könyvjegyzékeken. Johann Arndtot (akit egyébként pietistának nevez!) említi egyedül a szerző, megállapítva, hogy a protestáns teológusok között az ötödik helyet foglalja el a hagyatéki leltárakban való előfordulása szerint. L. GRÜLL Tibor: *Könyvtárak és olvasmányok a XVI–XVII. századi Sopronban*. Doktori disszertáció, Szeged, 1992.

²⁰ KARNER Károly: *Két soproni polgár könyvtára a 17. század harmadik negyedében* = MKsz 1977. 111–133.

²¹ Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1. *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*. Kiad. GRÜLL Tibor, KEVEHÁZI Katalin, KOVÁCS József László, MONOK István, ÖTVÖS Péter, G. SZENDE Katalin. Szeged, 1994. (A továbbiakban ADATTÁR 18/1.)

²² ADATTÁR 18/1. 170–176.

²³ Két kiadása is ismert ezekből az évekből: 1. *Johannis Thavleri Predigten Auf alle Sonn- vnd Feyertage*. Gedruckt in verlegung Daniels vnd Davids Dubriis vnd Clement Schleichens Buchhändlern in Franckfurt am Main 1621. 2. *Postilla Johannis Tauleri*. Gedruckt zu Hamburg durch Hans Mosen. In Verlegung Michael Herings Anno M. DC. XXI.

²⁴ Sajnos a per forrásait még nem tették közzé, jelenleg több kutatócsoport is dolgozik a kiadásán. Így azt sem lehet pontosan tudni, hogy milyen művek szerepelnek a Wild-jegyzéken, eddig a kb. 300 címből mintegy harmincat próbált Dietrich DONAT azonosítani. L. *Eberhard Wild, ein Drucker mystisch-spiritualistischer Werke zu Beginn des 17. Jahrhunderts*. in: Slawische Barockliteratur I. Kiad. Dimitrij TSCHIZESKIJ München, 1970. 100–105.

²⁵ Valentin WEIGEL: *Kirchen oder Hauspostill*. Neustadt, Johann Knuber (Magdeburg, Johann Francke) 1617.

aki ezt írta 1621-ben: mindenki gyakorolhassa az istentiszteletet ott, ahol akarja, nálam is van ilyen, ahol a gyermekeimnek felolvasok Tauler és Werner Postilláiból.²⁶

81. drey vnterschiedliche Tractatlein Theophrasti 40.²⁷

Theophrastus Paracelsus egy művéről van szó. Mint láttuk, a paracelsicák nagy számban forogtak a Wild által terjesztettek között. Erről is tudnak a korabeli források. Halléban a Franckesche Stifungen könyvtárában található egy könyv, melyben különféle rózsakeresztes írások vannak összegyűjtve.²⁸ A kolligátum nyocadik tagja a „Gespräch dreyer Personen/ von der wenig Jahren . . . geoffenbarten Fraternitet deß Rosen Creutzes. 1621” (Három személy beszélgetése a néhány évvel ezelőtt kinyilatkozott rózsakeresztes testvériségről), s ebben hárman vitatkoznak a rózsakeresztesek létéről és céljaikról. A könyv végén Tyrosophus (aki feltehetőleg a testvériség tagja) egy katalógust ad át a hitetlenkedő politikusnak, amelyben hasznos könyveket ajánl olvasásra és megtérésre. Az érdekesség az ebben, hogy az általa ajánlottak majd mindegyike szerepel a Wild-jegyzéken is, sőt a szerző még a formátumokat is megjelöli. Itt bukkan föl a Paracelsus-mű is: „Theophrasti Paracelsi drey vnterschiedliche Commentar oder Tractat, etc. 40”.

89. Andere Relation auß den Parnasso Boccalinj 40.²⁹

Trajanus Boccalinus művei szorosan hozzátartoznak a rózsakeresztes mozgalomhoz. A két leghíresebb iratukkal – a Famaval és a Confessioval együtt – mintegy előszóként jelent meg Boccalinus egy röpirata: „Allgemeine Reformation der gantzen Welt” (Az egész világ általános reformációja) 1614-ben. Később ez a röpirat bekerült a fent említett Relatioba is, mely egyébként 200 szatirikus értekezést tartalmaz erkölcsi, politikai és irodalmi kérdésekről, s melynek az első németre fordítója az éppen megemlített Weigel-Postilla vásárló Wilhelm Bidembach.³⁰

Feltétlenül említést érdemel még az Artner-féle jegyzéken nem, de a levelében szereplő két könyv, a *Menippus*³¹ és az *Antimenippus*.³² A *Menippus* t sokan Johann Valentin Andreae legmerészebb művének tartják, egyház- és teológiakritikája miatt. Andreae kiáll a vallási tolerancia mellett, s kijelenti, hogy minden vallásban található jó emberek. A könyvet a megjelenése után betiltották a hatóságok, s a retorikaprofesszor Caspar Bucer tartott egy nyilvános előadást ellene az egyetemen, melyet hamarosan nyomtatásba is adtak *Antimenippus* címen. Andreae és köre sem hagyta annyiban, s 1618-ban csekély változtatásokkal újra kijött a *Menippus*.³³ Mindkét mű jelen volt Wild listáján is, valószínűleg mire Artner megrendelte, már kimerült a készlet, vagy közbejött a per.

²⁶ BUBENHEIMER Christen 108.

²⁷ *Drey vnterschiedene Tractatlein Philippi Theophrasti Paracelsi ab Hohenheim/ Als 1. Commentatio vber die Epistolam Iudae. 2. Sermones in Antichristum 3. Vber die Wort: Sursum corda. Franckfurt am Mayn bey Lucas Jennis zu finden. Im Jahr 1619.*

²⁸ A könyv jelzete: 61H14.

²⁹ *Relation auß Parnasso. Oder Politische und Moralishe discours, wie dieselbe von allerley welthändeln darinnen ergehen. Erstlich Italianisch beschrieben von Trajano Boccalini h. n. 1617.*

³⁰ *Johann Valentin Andreae 1586–1986. Die Manifeste der Rosenkreuzerbruderschaft. Katalog einer Ausstellung in der Bibliotheca Philosophica Hermetica. kiad. Carlos GILLY. Amsterdam, 1986. 51–53. (A továbbiakban GILLY.)*

³¹ (Johann Valentin Andreae): *Menippus sive dialogorum satyricorum centuria inanitatum nostrativum specvlvm*. In *Grammaticorum gratiam castigatum. Cosmopoli (Strassburg), Lazarus Zetzners Erben, 1618.*

³² Caspar BUCHER: *Antimenippus sive oratio: atrocissimorum et virulentissimorum maledictorum & calumnarium...* Anno S. M. DC. XVII. Tübingen, Johann Alexander CELLIUS, 1617.

³³ GILLY 107–109.

Egyébként a könyvjegyzéken szerepelnek még az okkult irodalom képviselői (Johannes Agricola, Leonhardus Lamnius, Johannes Baptista de Porta), fellelhető a korai kegyességi irodalom nagy alakja Johann Arndt, illetve sok asztronómiával foglalkozó mű is megtalálható, melyek közül nem egy ritkaságnak számított már a korban is.

A mai kutatás azt igyekszik körvonalazni, hogy a hivatalos egyházi formák, a befogadott normák mellett létezett egy másfajta vallásgyakorlat is. Ez külső jegyeiben nem mondott ellent az előbbinek (vagyis a résztvevői ugyanúgy eljártak a templomba például), de titokban vagy a kevésbé ellenőrizhető baráti-családi körbe visszahúzódva kis gyülekezetek működtek, melyek éppen az olyanfajta irodalomra támaszkodtak, melyet Eberhard Wild s persze más nyomdászok is kiadtak. S mert nehezen ellenőrizhetőek vagy titkosak voltak ezek az összejövetelek (konventikulumok), a forrásokban is kevés nyomuk maradt. Az ilyen periratok, levelezések, esetleg a tiltott irodalom előszavaiban található utalások, könyvjegyzékek segítségével lehet pontosabb képet rajzolni erről a „földalatti” világról. A magyar forrásokban igen kevés információ van ilyen jellegű tevékenységre, viszont a külföldön fellelhetők között jónéhány utal magyarországi levelezőpartnerekre, vagy az oda küldött könyvekre. Ezért fontos a fenti könyvjegyzék és a két levél, mert azt mutatják, hogy létezett kapcsolat a korabeli szellemi mozgalmak egyik legjelentősebbikével, mégha ez a szál olyannyira vékony is volt, és nem jelentett közvetlen kapcsolódást a rózsakeresztesekhez.

Természetesen nem szabad és nem is lehet túlértékelni a fenti források jelentőségét, hiszen arról nincs tudomásunk, hogy ilyen kis körök működtek volna a 17. századi Sopronban, viszont bizonyítékok arra, hogy igény létezett egy másfajta vallásosságra, mint amit a korabeli egyház nyújtani tudott.

Dokumentumok

1. Sopron, 1621. július 6.

Theodor Ömich megyesi lelkész Eberhard Wildnek Tübingenbe

Szolgálatait ajánlja. 14 nappal ezelőtt megkapta a levelét, melyben arról értesült, hogy neki és családjának jól megy a sora. Az elmúlt télen 13 hetet töltött Sopronban, mert a háború miatt nem volt biztonság, minthogy Csepreget, mely a magyarok kezén volt, megtámadták és elpusztították. Akik a templomba menekültek, nagyobb részüket lekaszabolták, másik részük bent égett. Hogy a gyülekezeteit ellása, minden vasárnap először Medgyesen, majd Ruszton végzett istentiszteletet. Amikor egyszer nem voltak kíséretében a Ruszton székelő szász lovagok, akkor a soproni magyarok kirabolták, s mindenét elvették. Később visszaadták. Sopron bizonyos feltételek mellett megadta magát a császárnak. Bethlenről az a hír járja, Érsekújvárról irt a magyaroknak, hogy négy héten belül meg fog jelenni nagy segítséggel. Az idősebb mostohafia meghalt, de a fiatalabb életben van, s gróf Nádasdy udvarában magyart tanul. A sógor úr küldje el az egyetem protokolljának a másolatát a mostohafia miatt. Köszöni a traktátust. A könyvekre vonatkozólag nem tanácsolja a sógor úrnak azt, amit tenni akar. A katalógust nem tudta lemásolni, kéri a sógor urat, hogy az ő költségére másoltassa le, s küldje el neki, így azok is meg tudják nézni, akik könyvet akarnak vásárolni. Herberger Postilláját elvették tőle, a sógor úr szerezze meg neki ugyanolyan kötésben, mint az elveszett volt. Üdvözlí a sógor urat és a családját.

Dem Ehrenvesten vnd Wolgeachten Herrn Eberhardt Wild, Burger vndt Buchführer in Tübingen, meinem insonders gunstigen vnd vielgeliebten Herren Schwager zuverantworten

Gottes gnad vndt segen, Nebenst entbietung meiner geistlichen vndt schwägerlichen Ambts- vndt Vnterdienste, auch wünschung Zeitlicher vnd ewiger wolfahrt, auch in diesen bösen schwürigen vndt Trübseligen Zeitten eines gutten Frieds hievor.

Ehrenvester vnd Wolgeachter Herr Schwager³⁴ ewer an Mich gethanes vnd von Brieffszeichern, als dazumal botten vberlieffertes schreiben, habe Ich vor 14 tagen von dato an zu recht empfangen, daraus mitt freüden, sambt meiner hausfrau,³⁵ verstanden, wie der Herr Schwager sambt weib³⁶ vnd Kindt, meinen vielgeliebten Schwägern vnd Schwägerinnen,³⁷ in gutter gesundheit, vnd gedeilichen wolstand sich befinde. Dafür Ich vnd meine hausfrau sambt euch sonderlichen dem lieben getreüen Gott lob vnd danck, wie schuldig vndt billich, von grund vnsers hertzens, sagen, vndt ferner lhn, vmb seine Göttliche gnad, Ihme zu leben vndt seliglich zusterben, anrufen. Mich, vndt mein weib belangende, sind wir Gott lob vndt danck, was die gesundheit anlangende, in zimlichen wolstandt. Gott helffe vns allerseits weiter Vmb Christi willen. Sonsten aber ist vnser zustand in malis terminis, wegen des vnruhigen Kriegswesen, da wir nicht können zu haus sein vndt vnser stuck brodts mitt frieden in vnsern bewohnungen essen, welches wir denn Gott, vndt seinem göttlichen allerbesten willen vndt wolgefallen heimstellen, vndt die Vätterliche Ruthen, vndt gnedige heimsuchung erkennen, vndt also des Herrn, von vns wolverdienten, Zorn tragen, Gott erbarme sich vnser, vndt lindere oder mindere sochen seinen grim, vndt straff. Im vergangenen Winter hab Ich 13 wochen zu Edenburg,³⁸ von dannen aus Ich mein nechstes abgegangenes schreiben, oder missive an den Herrn Schwager, hab datiret, müssen mitt meinem weib zehren, weil wegen des Vngerischen, vndt deutschen Keiserischen Kriegsvolk wir nicht sicher sein gewest, wie denn dazumal Schapring,³⁹ eine Stadt, aber offen nach Vngerischem gebrauch, ist vberfallen, geplündert vndt verheeret worden, vndt als die einwohner sich in die gröste Kirchen salviret, daraus auch sich zum hefftigsten gewehret, sind sie meistentheils alle nidergehawet worden, die andern oben im thurm sambt dem Ewangelischen Prediger,⁴⁰ der ein gelehrter Gottseliger Herr, auch da schon alles an Ihm gebrennet, mitt anruffung des allerheiligsten Nahmens IESU vnsers Herrn vnd heilandts seinen geist aufgeben, sind alzumal verbrunnen, ohne eines kleinen Kindes, welches Gott wunderbarlich durch den schutz seiner heiligen Engel erhalten. Denn als das feuer vberhand genohmen, sind etzliche Personen, vielleicht wegen der grossen hitze vom thurm, auff den sonst niemand kommen konte, weil man sich hefftigerab werete, ohne grosse leibesgefahr, herab gesprungen, vndt also bald sind sie todt blieben wegen der hohen sprünge. Vnter denen springt eine Mutter vom Thurm herab sambt ihrem Kind, das sie am Arm hatte, die Mutter bleibt todt, am kind spuret man auch kein mahl, oder sonsten eine beule, das kind wird zum gedechtnus auffgezogen.⁴¹

³⁴ Eberhard Wild (1581. 3. 6.–1635. november előtt), könyvkötő, könyvkereskedő és nyomdász Tübingenben. Eberhard Wild családjához és rokonságához l. FAUTH 165–177.

³⁵ Magdalena Wild.

³⁶ Anna Wild, szül. Sturm, egy lelkészlány Upfingenből, Wilddel 1607-ben házasodtak össze.

³⁷ Wild 1622-ben életben lévő gyerekei: Johann Eberhard, Annamaria, Andreas, Esther.

³⁸ Ödenburg, Sopron.

³⁹ Schapring, Csepreg.

⁴⁰ Zvonarics Imre (Sárvár, 1570 k. – Csepreg, 1620), csepregi evangélikus lelkész, majd esperes. Ő fordította magyarra Matthias Hafenreffer tübingeni orthodox teológus „Loci theologici, certo methodo ac ratione in tres libros tributi” (Jena 1601) című művét. Az 1614-ben kiadott munkát Nádasdy Pálnak ajánlotta.

⁴¹ Az Ömich által leírt támadás 1621. január 6-án történt. Csepreg, mely az evangélikus Nádasdy Pál birtokában volt, 1619-ben meghódolt Bethlen Gábornak. A fehérhegyi csata után II. Ferdinánd Col-laltora és Esterházy Miklósrá bízta, hogy a várost megbüntessék. Három napig fosztogatták a császári csapatok, s 1200 embert öltek meg. L. PAYR Sándor: *Az evangélikus Csepreg pusztulása* = Protestáns Szemle 1898. 209. Fennmaradt egy – ugyanabból az évből származó – históriás ének (Csepreg városának lengyelek és horvátok miatt való siralmas romlásáról. Históriás ének 1621-ből), mely Csepreg

Aber gnung hievon, Nachmals haben die Sächsischen Reüter, welche mitt 2 Corneten zu Rust⁴² ihr Quartier gehabt meiner begeret, den Gottesdienst alda zuverrichten, welches denn auff erlaubnus meiner Obrigkeit, als der Herrn von Edenburgk, die dazumal noch auff der Vngern seiten. Ich auffgenommen, doch meine Pfarkinder nichts destoweniger mitt lehren vndt predigen, auch Sacrament reichen, wiewol nicht ohne grosse müh, versorget denn Ich alle Sontage zu erst meinen Pfarkindern, zu Möttwisch,⁴³ am Vngerschen See⁴⁴ gelegen vnter Edenburger jurisdiction, nachmals den Reütern zu Rust, welches ort oder Marckt eine halbmeilweges davon, den Gottesdienst verrichtet, davon Ich ohne Gottes belohnung, welcher alles reichlich hie oder dort im ewigen leben belohnet, wenig, oder gar nichts gehabt, als plünderung vndt beraubung, denn die Vngern einmal von Edenburg, da Ich keine geleitsleüte von Reütern oder Musquetirern bey mir hatte, Mich angefallen, beraubet, geplündert vndt vbel geschlagen, auch Ros vndt wagen hinweg genohmen, welches doch, ohne Kleidung vndt geld, widerumb von Ihnen ist zu ruck zu Edenburg von Ihrem heübtman gegeben worden.

Itzo sind wir vor den Vngern nicht sicher, Denn nachdem Edenburgk sich Keiserlicher Majestet⁴⁵ mitt gewissen conditionen, auffgegebene gnungsame versicherungen, auch decreta von Ihr Keis(erlicher) Maj(estet) selbst vnterschrieben, sonderlich die reine augspurgische confession, vndt ihre vralte privilegia belangend, ergeben,⁴⁶ auch die Vngern davon gewichen, rauben, plündern vndt streiffen die Vngern auff allen orten, das niemand fast aus der stad darff, wie sie denn vor wenig tagen l Rathsherrn zu Edenburg sambt einem Jüngling vor dem Stadthor gefenglich hinweg nach Pape⁴⁷ geführet, vndt l burger der sich zur wehr gestellet, erschossen haben. Ich mus aber mich Gott befehlen, vndt wegen meines tragenden Ambts täglich leib vndt leben wagen, so wol auff dem dorff, da wir nicht wissen, wie lang wir sicher, als vnterwegens, da Ich bisweilen nach Edenburg reisse. Budian, ein vngerischer Herr wil sich nicht ergeben Kei(erlicher) Maj(estet) strecket sich ie lenger ie mehr, wiewol das Keis(erliche) Kriegsvolck, alberait auff seinem boden, vndt alles verheeret, so dürffen sie wegen der Vngern, die vberal in wälden herum sich tag vndt nacht aufhalten, mit wenigen Personen nicht aus dem läger, vndt der feind strecket sich, wo nicht hülf kömbt, dürffte es vermuthlich vbel zugehen. Von dem

feldülásáról szól. A két ábrázolás rendkívül hasonló, mintha mindegyik szerzője személyesen vett volna részt benne. Példa rá egy részlet az énekből:

„52. hallatlan csuda itten történt vala, Magas toronyban egy jó anya vala, Kinek kis fia keblében vala, Magas toronyból alá ugrott vala.	53. Noha az anya mindjárt megholt vala, De a kis gyermek épen marad vala, Az ÚrIstennek csudálatos gondja, Emlékezetre eleven megtartja.”
---	--

in: *Egyháztörténeti Emlékek*. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. kiad: PAYR Sándor. Sopron, 1910. 174–185.

⁴² Rust, Ruszt, ma Ausztria.

⁴³ Möttwisch – Mörbisch, Medgyes.

⁴⁴ Neusiedler See, Fertő-tó.

⁴⁵ II. Ferdinánd (1578–1637), 1619 óta császár.

⁴⁶ Ez az időszak nagyon nehéz volt Sopron életében. 1619. november 20-án megnyitották a kapukat Bethlennek, aki a városban hagyta 1200 katonáját. Majdnem minden nap átvonultak rajta a magyar és a török csapatok, fosztogatták a házakat, kirabolták a polgárokat. Ferdinánd amnesztiarendelete után a város visszatért császári hűségre.

⁴⁷ Pape, Pápa.

Bethlehem Gabor⁴⁸ ist die sage, das er denen von Newheusel⁴⁹ sol zugeschrieben haben, welche Festung Obrister general Buquoy⁵⁰ belagert, Ihnen innerhalb 4 Wochen mitt grosser hülf selbst persönlich zuerscheinen, Gott behütte vns vor dem erbeind Christlichen nahmens, dem Turcken, vnd derselbe Gott sein ein mittell.

Anlangende meiner Kinder Erbschaft, von denen der grösser im vergangenen Jahr gestorben, der Jungere Stieffsohn⁵¹ aber ist noch am leben bei dem Graffen Nadasdi⁵² an seinem hoff, da er Vngerisch lernet, beger Ich vor meine Person nichts davon, der Herr Schwager wolle nur ein vidimirte abschrift aus dem originall protocoll der Vniversitet auff meine vncosten, als eine beilage, Mir vberschicken wegen meines Stieffsohn, bin Ich schon zufrieden. Er wird, so er etwas zufodern, es künfftig schon finden.

Vor die vberschickte tractetlein sage Ich dem Herrn Schwager grossen danck, wolte sie auch gerne bezalen, wenn ich die taxa nur wüste. Weil Ich demnach in meiner armuth vnd in diesen vnfriedlichen Zeiten, dem Herrn vndt seinen Kindern nichts zuschicken habe, bitt Ich der Herr Schwager wolle eingeschlossenen ducaten meinewegen seinen, vndt seines Bruders⁵³ Kindern zum gedechnus meiner vndt meiner hausfrawen, als ihrer Baß, austheilen, vndt dismal vor gutt nehmen.

Weil auch des Herrn Schwagers Bruder, Georg, mein günstiger H(err) Schwager mir schreibet, das sein sohn Joan-Friederich auff künfftigen promotions tag, Jacobi, gradum Magisterij an sich nehmen wird, vberschicke Ich Ihme zu solcher seiner promotion auch l ducaten, mitt freundlicher bitt, der Herr Schwager wolle Ihm meinewegen gratuliren, vndt Ihn zu den studijs severioribus treulich anmahnen, so mich Gott leben lest vndt mich segnete, kan vielleicht Ihm mitt promotion vndt andern auch etwas succurriren. Er wird als ein Junger studiosus, Mich pro gratiarum actione & styli exercitio ohne meine masgebung, Mich ia, als seinen Schwager, mitt einem Briefflein würdigen, dazu Ihn der Herr Schwager vnbeschweret adhortiren wolle.

Anlangende das der Herr Schwager sich mitt büchern herab wolte machen, rathe Ich itzo nicht, in der bösen vnfriedlichen Zeit. So aber der Herr Schwager sich ins künfftig herab mitt büchern begeben, da Ich zuvor von vielen könte Ihme einen auszug, was sie vor bücher begerten, hinauff schicken, so nur Gott frieden bescherete, were es Mir vndt meiner hausfraw hertzlich lieb, denn Ich den Herrn gern sehen vndt mich mitt Ihm erfrewen wolte.

Den catalogum anlangende habe Ich Ihn in dieser Zeit nichtabschreiben können, auch keinen schreiber vberkommen, schicke Ich Ihn derwegen dem H(errn) Schwager wider mitt bitt, so es dem Herrn Schwager beliebt, er wolle Ihn oben lassen abschreiben, vndt mir Ihn vberschicken, damit sich die jenigen, so bücher zukauffen in willens, darinnen ersehen künten.

Heerbergers Postill⁵⁴ habe Ich von einem gutten Herrn entlehnet gehabt, ist mir aber von Kriegsleuten hinweg genommen worden, vndt sol Ich eine andere in voriger form zu wege bringen. Wenn der Bott sie kan fortbringen, bitt Ich der H(err) Schwager wolle sie Mir neben dern tax vberschicken, wil alsobald das geld dafür hinauff schicken, Sie soll aber in bretter mitt weissem leder vberzogen, mitt clausuren vndt roth auff dem schnitt, wie die verlorne, sein. So der Herr Schwager sonsten kleine tractetlein eingebunden hette,

48 Bethlen Gábor (1580–1629), 1613 óta Erdély fejedelme.

49 Neuhäusel, Érsekújvár, ma a szlovák Nove Zamky.

50 Karl Bonaventura von Buquoy (1571–1621), a császári csapatok parancsoka. 1621. július 10-én esett el Érsekújvárnál a Bethlen elleni csatában.

51 Ömich felesége legalább két mostohafiút hozott a házasságba.

52 Nádasdy Pál gróf (? , 1596 után–?, 1633. október 15.), evangélikus imádságíró. 1604-től Vas vármegye főispánja, 1622-től a dunántúli részek országos főkapitánya.

53 Georg Wild (1567–1624), könyvkötő és vívómester Tübingenben.

54 Valerius HERBERGER: *Evangelische Hertz*. Postilla. Leipzig, 1613.

sonderlich was der gewesene Jesuit von Newburg in polemics geschrieben, so viel der Bott kan fortbringen, schicke Mirs der Herr Schwager, doch mitt der condition, das Herr Schwager Mich berichtet, wil thewer sie sein, wil solches zu Wien dem Miller, was sie kosten, erlegen, oder bei andern botten hinauff schicken.

Mein hausfraw, nebenst Ihrem grus, bittet den Herrn, als ihren Bruder, er wolle ihr die freundschaft erzeigen, vnd vnbeschweret 1 stüekl Engelseidt grun zu einem furhang kauffen, denn hier von solchen vnd dergleichen waren nichts zubekommen. Wil solches danckbarlich, was der Herr auslegt, restituiren. Weil auch der Herr Schwager ihr alles guttes wündschet, sonderlich einen Christlichen sin, nehme Ich vnd sie solches mitt danck an, wündschen dem Herrn vndt den seinigen eben dis.

Meines weibes vorigen scharffen, iedoch, wie Ich verhoff, aufrichtigen Christlichen gemüts, wie solches der Herr Schwager auch zum besten wird wissen, verwundert mich dessen nicht wenig, sintemal Ich an Ihr nichts anders spüre vndt befinde, als einer Tugendhaften frommen Matron, vndt Ehegatten sich gebühren wil nach ausweisung Gottes worts. die schwartze Kuh sie tretten, vielleicht in ihrem hauscreütz, welches sie in der frembde ausgestanden, ist sie mehr als zu viel geleütert, vndt abgekeret worden, Gott helfe Vns allen weiter, amen.

Hiemitt befehle Ich den Herrn Schwager, seine hausfraw, als meine in ehrengübhr vielgeliebte Fraw Schwägerin, sambt seinen lieben Kindern, meinen auch lieben Schwägern vndt Schwägerinnen, dem lieben Almechtigen Gott, vndt der gnade des Allerhöchsten, die sey mitt vns in ewigkeitt, Amen.

Itzo nichts mehr, denn sey der Herr Schwager, seine hausfraw, vndt Kinder von Mir vndt meiner hausfrawen zu 10000mal gegrüset, vndt Gott befehlen. Gegeben zu Edenburg, da I(ch) eben in meinem gemüeten Zimmer mich ein stund oder 2 auffenthie(It), den 6 Julij neuen Calenders, A(nn)o CHRIST(I) 162(1).

D(es) H(ern) S(chwager) dienstwill(iger)

Theodorus Ömichius Pfarrer

zu Möttwisch am Vngerischen See mp.

Sopron, 1621. július 6.

Erhard Artner soproni tanácstag Eberhard Wildnek Tübingenbe

Szolgálatait ajánlja. Néhány éve Tübingenben kezdődött ez a kapcsolat, amely nem szakadt meg, hanem Johann Tauler traktátusának az elküldésével megújult, melyet megköszön. Úgy értesült az úr követétől, hogy az úr rövid idő múlva ide akar utazni. Reméli, hogy őt is meglátogatja, s néhány könyvet, különösen a Menippust és az Antimenippust, Weigel Postilláját, s másokat is magával hoz, melyeket nagy köszönettel meg fog fizetni. Medgyesen levő nővére szintén jó ürügy, hogy az utazásra vállalkozzon. Mivel ezek az idők veszélyesek, nővére a férjével itt töltötte a telet, de most megint visszatért. Barátsággal üdvözlöi őt és a családját.

Dem Ehrnuesten Auch fürnehmen Herrn Eberhardt Wilden Buchhandelsmann In Tübingen. Meinen lieben Herrn und gueten Freund.

Ehrnuester fornehmer sonders freundlicher lieber Herr Wild, demselben sein meine willige dienst vndt grues neben wünschung von Gott dem Allmechtigen alle glükhselige wollfart beuor.

Vnd habe dem Herrn mit disem meinem schreiben zue ersuchen nicht vmbgehen können noch sollen, nach dem derselbig, die schlechte kundschafft, so vor etlichen Jahren, alß ich zue Tübingen gewesen, angesponnen, gleich soll so viel vermöcht, daß dieselbig biß dato nicht erloschen, sondern mit vbersendung deß alten fürtreffichen Theologii Joannis Tauleri see(ligen) Tractatl, widerumb erneuert: dessen ich mich dan freundlichen betanken thue, wolte mehrers nicht wünschen, alß daß die gelegenheit were, solches widerumb zue vergelten: wie ich aber von Zeigern disen potten berichtet, so hab der Herr selber willens in kurzem eine Raiß hierab zue thuen. So es geschähe, bin ich der hoffnung, der Herr werde, wie ich dan auch hie mitt will gebetten haben, mich heimb suchen, vndt benebens Etliche Neue Tractatl von büchern, sonderlichen aber den Mennipum vnd

Antimenippum, Postillam Valentini Weigelii vnd waß etwan sonders zue bekumen, mit bringen, solle Ihme mit grossem Tankh bezalt werden. Deß Herrn seine Frau Schwestern, welche zue Mörwisch, diser Statt fürnemesten dorff aines Pfarherin ist, hoff ich, werde auch eine vrsach sein, daß der Herr desto lieber solche raiß auff sich nehmen werde, und weilen etlichermassen dise zeit vber feundes gefahr v(or)handen gewesen, hatt sie sich mit ihren Herrn⁵⁵ den winter vber bey diser Statt deß maisten thails auffgehalten. Nur aber haben sie sich wider hinauß in Ihre Pfarr gegeben.

Auff dißmall mehr nicht, alß der herr zum freundlichsten gegrüest neben bitt, er wolle vnbeschwert die h(erren) Puecher, Antonij Farenbühler, auch Isackh Andlern grüessen, vnd denen selben meine dienst offerirn. Im vbrigen vnß alle Gottlicher protection treulichen beuehrent. Oedenburg in Vnder Vngern den 6. Julij Styli vet(eris) anno 1621.

Deß Herrn dienstwilliger

Erhardus Artner

Syndicus daselbsten

NÉMETH NOÉMI – SCHAFFER ANDREA

Magyar volt I. Péter Hollandiából származó természetrajzi tárának első rendezője? I. Péter uralkodása idején két hosszabb külföldi úton vett részt. Az 1697–98-as nagy követjárás kalandos története Hollandiában és Angliában (a cár inkognitóban utazott), valamint a hollandiai és franciaországi utazás konkrét politikai célja 1716–17-ben közismert ugyan, ¹ mégsem felesleges utalni arra a tényre, hogy az említett országokban töltött idő egy részét a cár magán- és köztulajdonban lévő könyvtárak, múzeumok, csillagvizsgálók, botanikus kertek, anatómiai preparátumok, fegyverek és pénzek gyűjteményeinek a megtekintésére fordította. ² Mivel a tervezett cári művelődési reformok között szerepelt hasonló intézmények – könyvtár, múzeum, csillagvizsgáló – létrehozása Oroszországban, I. Pétert gyakran már az egyes gyűjtemények megtekintése idején foglalkoztatta a megvásárlás gondolata is. ³ A Szentpétervárott alapított Kunsztkamera – Oroszország első múzeuma ⁴ – anyagának gyarapítása érdekében kerülhetett sor teljes magángyűjtemények megszerzésére. A cár konkrét lépéseket ezzel kapcsolatban hollandiai

⁵⁵ Theodor Ömich.

¹ L. pl.: NIEDERHAUSER Emil: *I. Péter*. Bp. Akadémiai K., 1967. 171.

² Angliában a cár megtekintette pl. a greenwichi obszervatóriumot, a londoni Tower és a Royal Society múzeumát, az oxfordi Bodleiana gyűjteményét – ennek akkori katalógusát is megkapta ajándékba. L. LEVINSON – LESSING, V. F.: *Pervoe putésestvie Petra I. za granicu* = Kul'tura i iskusstvo petrovskogo vremeni. Naučnij red. G. N. KOMELOVA. Leningrad, Avrorá, 1977. 19–23. Franciaországban a cár felkereste az ottani tudós társaságot, a királyi gyűjtemény meglátogatásakor pedig 12 drága kötésbe burkolt és metszett illusztrációkkal díszített, Versailles-t ábrázoló, valamint XIV. Lajos hadjáratairól szóló kötetet kapott ajándékba. L. PEKARSKIJ, P. P.: *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom. T. I.* Sanktpeterburg, Obšestvennaâ pol'za, 1862. Hasonmás kiadás: Leipzig, 1972. 39–45.; LUPPOV, S. P.: *Kniga v Rossii v pervoj četverti XVIII. veka*. Leningrad, Nauka, 1973. 167.

³ LEVINSON – LESSING tanulmányában ugyan csak a nagy követjárás történetét dolgozza fel, minden egyes, a cár által meglátogatott gyűjtemény esetében utal azonban arra, ha a későbbiekben ezekkel kapcsolatban a megvásárlás igénye felmerült. L.: *i. m.* 5–34.

⁴ „A Kunsztkamera anyagát különféle intézetekben és a Nyári lakban 1714-től folyamatosan gyűjtötték. A csillagvizsgáló berendezések, földrajzi térképek, könyvritkaságok és kőzetminták mellett spirítuszba tett preparátumokat és más furcsaságokat találunk I. Péter cár gyűjteményéből. . . . A múzeum célját kezdetől fogva I. Péter szavai határozták meg: „Azt akarom – mondta –, hogy az emberek lássanak és bámuljanak.” A cár elrendelte, hogy „A Kunsztkamerába mindenkit, aki csak akar, be kell engedni, és meg kell neki mindent mutatni.” L. CSATHÓ István: *Leningrád*. Bp., Panoráma, 1985. 114. A történelmi vonatkozású okleveleket, kéziratokat is tartalmazó gyűjtemény országgon belüli területekről való gyarapítását a cár külön rendeletben írta elő. L. *Istoria SSSR v drevnejših vremín do konca XVIII. v.* Pod. red. B. A. RYBAKOVA. Moskva, Vysšaâ skola, 1983. 292.; PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 54.

útjai során tett: a nagy követjárás idején meglátogatott, főleg természettudományi vonatkozású magángyűjtemények egyikének-másikának a megszerzésével 1716–17-es újabb útja során próbálkozott.

A megvásárolt gyűjtemények között van egy olyan, amely számunkra különösen érdekes lehet: valószínű ugyanis, hogy az Oroszországba küldés előtti utolsó rendezésben (esetleg a gyűjtemény katalógusának elészítésében) egy Hollandiában orvosnak tanuló magyar egyetemi hallgató is részt vett. Kosáry Domokos a 18. századi magyar művelődéstörténetről szóló monográfiájában az orvostudomány akkori helyzetét taglalva említést tesz Bél Mátyás egyik orvosmunkatársáról, az iglói Maleter Jánosról, akinek életéről többek között a következőket írja: „... Jénában, majd Leydenben tanult, itt az I. Péter által megvásárolt természetrajzi gyűjteményt rendezte, ...”⁵ Szinnyei József életrajzi és bibliográfiai adattárának Maletterről szóló szócikke segít meghatározni azt is, mikor kerülhetett sor e feladat teljesítésére: „... 1714-ben a nyári félélvben a jénai egyetemre iratkozott be; onnét pedig Leidenbe ment, hol a nagy Péter csár által megvásárolt természetrajzi tárt rendezte, melyet aztán Szent-Pétervárra vittek. 1717-ben orvodoktorrá avatták és 1718-ban visszatért hazájába s Iglón telepedett le...”⁶

Mivel I. Péter 1716-ban járt másodikszor Hollandiában, nyilvánvaló, hogy az ekkor vásárolt gyűjtemények között kell keresnünk azt, amellyel Maleter is foglalkozhatott. A jegyzetekben már említett orosz forrásmunkák közül Pekarszkij monográfiájában olvashatunk arról, hogy ebben az évben a cár egy Albert Seba nevű amszterdami gyógyszerésznek a maga idejében igen híres természetrajzi gyűjteményét vette meg 15 000 holland forintért.⁷ A gyűjteményről készített katalógus orosz nyelvre fordított változatát szintén Pekarszkij közli,⁸ s ennek címéből az is kiderül, hogy maga a katalógus 1715-ben készült.⁹ A Seba-féle természetrajzi gyűjtemény tartalma a lehető legváltozatosabb: 400 spiritusszal teli üvegben halak, békák, teknősbékák, rákok, kígyók, szalamandrák, gekkók, pókok, skorpiók, más rovarok és férgek, tárlókban érc- és ásványminták,¹⁰ madár-, gyík- és kígyótojások, mag-, virág- és kifejlett növényminták.¹¹

A másik forrásnak, Levinson–Lessing tanulmányának jegyzetei eligazítással szolgálnak a gyűjtemény eredeti tulajdonosát illetően:¹² Seba 1697-ben szerezte gyógyszerész-végzettségét az amszterdami Collegium Medicumban, majd ezután feladatai közé tartozott a tengeri útra induló hajók gyógyszerrel való ellátása. Így állandó kapcsolatban állt a hajók kapitányaival és a tengerészekkel, akiknél újabb és újabb spirituszba tehető állatokat rendelt a világ minden tájáról gyűjteménye számára.

⁵ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. Akadémiai K., 1980. 161.

⁶ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VIII. kötet*. Bp. kiadja Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1902. 448. hasáb.

⁷ PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 53.

⁸ PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 558–561.

⁹ Az évszám bizonyíthatja azt, hogy az eladásról – megvásárlásról szóló megegyezés a cár és Seba között már korábban megszületett. A katalógus eredeti, holland nyelvű változata is eljutott a cárhoz, a „Notitiae van versckeyde uytnumtende Cabinette, met alle bedenkyke sorten van Rariteyten” címet viselő kézirat ugyanis megtalálható az I. Péter könyvtáráról készült jegyzékben. L. *Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravočnik*. Sost. E. I. Bobrova. Leningrad, BAN, 1978. 100. 835. tétel.

¹⁰ A leírás szerint az ércminták származási helyei között Kelet-India, Kína és a német területek mellett ott van Magyarország is. L. PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 559.

¹¹ A gyűjtemény megszerzésében még egy, az orvostudománnyal szintén kapcsolatban álló személynek volt nagyon fontos szerepe: I. Pétert második külföldi útjára háziorvosa, Robert Arescine kísérte el. A skót származású Arescine edinburgh-i, párizsi és utrechti orvosi tanulmányai és gyakorlata után kapott meghívást Oroszországba, ahol először A. D. Mensikov, majd a cár háziorvosa lett. Nyugat-európai levelezése által kiépített kapcsolatai révén folyamatosan hasznos tanácsokkal látta el a cárt a Kunszt-kamera gyarapítását illetően, majd 1716–17-ben Hollandiában a cár kísérőjeként az ő feladata volt az egyes természetrajzi gyűjtemények megvásárlásakor a pénzügyek: a kifizetés intézése. L. LEBEDEVA, I. N.: *Lejbmédik Petra I. Robert Areskin i ego biblioteka = Russkije biblioteki i ih čitatel'*. Pod red. B. B. PIOTROVSKOGO i S. P. LUPPOVA. Leningrad, Nauka, 1983. 99–102.

¹² LEVINSON–LESSING, V. F.: *i. m.* 32.

Maletter tehát Leidenben tanult, de nem zárhatjuk ki annak lehetőségét — bár erről a szűkös életrajzi adatok nem szólnak —, hogy éppen természettudományos érdeklődését és kíváncsiságát kielégítendő felkeresett híres amszterdami természetrajzi gyűjteményeket is hollandiai tartózkodása során.¹³ Az is elképzelhető, hogy Seba tudományos gyűjtő-körútjai alkalmával találkozott vele. Így az orvosnak kézzülő magyarországi egyetemi hallgató és az amszterdami gyógyszerész éppen a hasonló érdeklődésnek köszönhetően közösen végezhetette el Seba gyűjteményének feltárását. Mindezek azonban csak feltételezések. Úgy véljük, jogos és reális feltételezések, de megnyugtató és végleges tisztázásuk, bizonyításuk további kutatásokat igényel a téma kapcsán — hollandiai források segítségével.

HANGODI ÁGNES

Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez. A következőkben ismertetendő néhány adat, melyre az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a Kovachich Márton György hagyatékában található, *Merkur von Ungarn* címet viselő kézirat-kötetek egyikében¹ bukkantam, eddig ismeretlen részleteire vethet fényt az 1780-as évek pest-budai sajtótörténetének.² Először néhány olyan adatot ismertettek, melyek a Kovachich Márton György által *Sammlung kleiner Schriften, vermischten, grösstentheils das Königreich Ungarn und dessen Kronländer betreffenden Inhalts* címmel kiadni tervezett, 1787-ben meghirdetett kiadványsorozat történetéhez jelentenek adalékot, majd egy, a szakirodalomban eddig nem ismertett folyóiratkiadási vállalkozásról szóló, a kézirat lapjai között található nyomtatott híradás szövegét közlöm.

Kovachich Márton György 1786 és 1788 között adta ki a *Merkur von Ungarn* című folyóiratot.³ A kéziratot hagyaték részét képező, *Merkur von Ungarn* címet viselő kötetek⁴ részben a folyóirat füzeteinek előzetes cenzúrára benyújtott szövegeit tartalmazzák, részben megtalálhatóak bennük Kovachich más munkáinak, leveleinek, kérvényeinek fogalmazványai is.

A negyedik kötetben található Kovachich egy, a *Merkur von Ungarn* t követő periodika-kiadási tervezetének, az 1787-ben nyomtatásban is megjelent *Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften, vermischten, grösstentheils das Königreich Ungarn und dessen Kronländer betreffenden Inhalts, welche von einer Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur Heftweise zu 10 Bogen herausgegeben wird* című írásnak⁵ több kéziratot fogalmazványa (az első fogalmazvány még az *Ankündigung...* címet viselte) és több, a szöveg egyes részeihez készített vázlat. A meghirdetett *Sammlung*nak, melynek füzeteiben a legkülönbözőbb (honismereti, orvosi, ökonómiai, történeti stb.) témájú kisebb-nagyobb közlemények helyet

¹³ Maletternek a városban erre valóban megvolt a lehetősége: megnézhetette a híres Hortus Medicus, Amszterdam botanikus kertjét, olyan természetrajzi magángyűjteményeket, mint az anatómus Frederik Ruysché, a tudós Jacob de Wildeé vagy Nicolaes Witsené. L. LEVINSON-LESSING, V. F.: *i. m.* 10–15, 17–18.

¹ OSzK Kézirattára Fol. Germ. 5/4.

² Elemzésükhöz alább csak néhány lehetséges szempontot vetek fel.

³ A folyóiratot Kovachich eredetileg az egyetem által kiadandó tanügyi lapnak szánta — 1784-ből származó tervezete: OSzK Kézirattára Fol. Germ. 3., ismerteti: ZUBER Marianne: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig*. Bp. 1915.

⁴ OSzK Kézirattára Fol. Germ. 5.

⁵ Pest, 1787. 24 l. Gedruckt bei Mathias Trattner, k. priv. Buchdr. Rövid változata magyar nyelven megjelent a bécsi *Magyar Musa* (a *Magyar Kurír* melléklapja) 1787/56. számában (július 7. 452–455.). Szigorúan véve a *Sammlung* — az *Entwurf* sajtát megfogalmazása szerint — nem lett volna periodikus kiadvány, mert nem rendszeresen, hanem csak akkor jelentek volna meg füzetei, ha elegendő anyag összegyűlt (*Entwurf* 14).

kaptak volna, eddig egyetlen példánya sem került elő, ami arra enged következtetni, hogy a *Sammlung* megjelenésére egyáltalán nem került sor.⁶

A kéziratos fogalmazványok és a nyomtatásban megjelent változat egybevetésével nyomon követhető az írás megszületésének útja: az egyik változat megfogalmazását például az egyes bekezdések megszámozása, és egy vázlat alapján egy utólagos sorrend szerinti elrendezése követte.⁷ A kéziratos szövegváltozatok ugyanakkor tartalmaznak néhány olyan részletet és bejegyzést is, melyek a felhívás nyomtatott változatába nem kerültek be, s részben befejezetlen gondolat kísérleteknek, részben a szerző saját maga számára készített feljegyzéseinek tűnnek, de a kiadóként feltüntetett társaságra, illetve Kovachich elképzeléseire s (részben talán csak remélt) munkatársi körére nézve érdekes adalékot jelentenek. Megtaláljuk például egy tudós társaság szervezetének vázlatát.⁸

„Mitglieder .

Prokurator.

Präsident.

Sekretär und Redakteur.

[beszúrva:] Protokollar

Adjunkt des Sekrätars [sic] [áthúzva] und Expedient der auswärtigen Korrespondenzen

Detto ein anderer Expedient der inländischen Korrespondenzen.

Ehrenmitglieder der Gesellschaft.

Censoren der Akten.

Ordentliche Mitarbeiter

[beszúrva:] M. anwesende

} Konscribenten

} als ordentliche Mitglieder.

Mitglieder, abwesende.

Inländische Korrespondenten. [beszúrva:] Ausländische Korrespondenten.

Druckkorrektoren.

Schreiber.

Schatzmeister.

Kassirer.”

A társaság a következő osztályokra tagolódná:

„Klassen.

I. Theologische.

II. Juridische.

III. Medizinische.

IV. Naturgeschichte.

V. Bergwerkskundige.

VI. Mathematische.

VII. Physikalische.

VIII. Historische und diplomatische.

VIII. Oekonomische.

X. Archäologische oder antiquarische.

XI. Philologische.

XII. Aesthetische.

XIII. Litterargeschichte.”

⁶ Andrea SEIDLER : *Gelehrte Gesellschaften in Ungarn und deren Verbindung zum Zeitschriftenwesen im 18. Jahrhundert*. In: Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts. 5. Band 1988/89. Wien, 1989. 50.

⁷ Fol. Germ. 5/4. a fogalmazványok: 235–256. f., a vázlat: 256. f.

⁸ 239. f. Mellette a korábbi tudós társaságok vázlatos felsorolását találjuk, a hivatkozások tanúsága szerint részben WALLASZKY Pál *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria...* című műve (Pozsony–Lipce 1785) nyomán. Az „elődök” számbavétele a nyomtatott változatban is helyet kapott (*Entwurf* 2–6).

Néhány oldallal előbb pedig egy töredéknek maradt szövegrészben, egy kisméretű, a kötet oldalai közé helyezett lapon ⁹ a következőket olvassuk:

„... Sie [a társaság] hat sich zwar ihre Organisation bereits entworfen, sie wird aber dieselbe nicht eher unter sich förmlich einführen, als sich die meisten welche Lust und Fähigkeiten besitzen wegen den Beytritt erklärt haben werden, und sie zu erst alle Umstände genau erfähret, übersieht, erwägt, und sowohl den Entwurf ihrer Arbeiten als ihre innere Verfassung und Organisation geprüft, bestätigt und festgesetzt haben wird. . . .”

A társaságot, melyet az *Entwurf* ezen újabb kiadványsorozat iniciátoraként és leendő kiadójaként tüntet fel, azonosnak mondja a *Merkur von Ungarn* kiadó társasággal. A *Merkur von Ungarn* viszont Kovachich lényegében egyedül szerkesztette, bár terjesztésében, a közlendő adatok gyűjtésében néhányan segítettek neki, 1786 végétől legaktívabban Tertina Mihály, ekkor még papnövendék a pesti szemnáriumban, később tanár, költő.¹⁰ Szervezett társaság tevékenységéről azonban a *Merkur von Ungarn* szerkesztése kapcsán nem beszélhetünk, csak barátok, támogatók laza hálózatáról, s ez is csak a folyóirat első füzetének megjelenését követően alakult ki. Amikor Kovachich a *Merkur* megjelentetéséről hírt adó *Entwurf einer Litteraturzeitung* ...-ját kiadta, melyben egy társaság nevében beszél, ilyen társaság nem állt mögötte.¹¹ A *Merkur von Ungarn* kiadó társaság említése legfeljebb Kovachich szándékát, reményeit fejezhette ki. Ezek a remények a *Merkur* megjelenése során nem valósultak meg, szervezett

⁹ 236. f.

¹⁰ *Merkur von Ungarn* 1786. 95., V. WINDISCH Éva: *Adalékok az Ephemerides Bundenses történetéhez* = MKsz 1955. (a továbbiakban: V. WINDISCH 1955.) 312–315., WALDAFFEL József: *A hazai hírlap- és folyóirat-irodalom történetéhez* = MKsz 1930. 74.

¹¹ V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató*. (Kandidátusi értekezés, Bp. 1969.) 18. Kovachich levelezéséből az tűnik ki, hogy a szerkesztés munkájának érdemi részét egyedül végezte (V. WINDISCH Éva: *uo.* 18–19.; ZUBER: *i. m.* 62.). Ezt megerősítik azok a beadványszövegek is, melyekben szintén a saját munkájának nevezi a folyóiratot (Pl.: Fol. germ. 5/1. 568–573. f. 1786. december 5.: a Helytartótanácshoz; *uo.* 574. f. 1786. aug. 23.: Ófelségéhez). Még az is lehetséges, hogy a *Merkur* meghirdető írásban Kovachich csupán a kor divatjának hódolva szólt a vállalkozás mögött álló tudós társaságról, s mert „így kíván lapjának nagyobb tekintélyt kölcsönözni” (V. WINDISCH Évan kandid. ért. 18.), és ekkor még egyáltalán nem is állt szándékában ilyet — szervezett formában legalábbis — létrehozni. A kortársak egy része viszont valószínűleg hitelt adott Kovachich közléseinek és ő következetesen félretájékoztatta őket. L. pl. a bécsi *Magyar Musa* közleményét annak 1787/34. számában (ápr. 28. 270–271.): „Budán. A' múlt napokban meg-jelentenek a' Közönségnek szeme előtt, igen ékesen és jól találva képei, Gróf Nitzky Kristóf Úr ő Excellenzijának, ki már a' Váradi Traktusban K. Kommissárius, és Titt. Szerdahellyi Aloysius György Úré, ki a' Budai K. Fő-Gymnásium Direktora, és a' K. Litter. Kommissiónak Referens Assessora: Ezeknek, és több Fő-Méltóságoknak képeit ki adja edgymásután a Budai Tudos Magyar Társaság, melly a' múlt nyáron állott-fel a' K. Helytartó Tanács óltalma alatt, melly az egész Magyar Házában, és ahoz tartozó részekben egybe hívta a' Tudósokat a' Tudományra tartozó dolgoknak szorgalmatosabb írására, s naponként nevedik az irigység foga és tolla ellenis. Ezt az igyekezetet annyira kedvelte és jóvá hagyta ő Felsege, hogy a' Társaság Tagjaihoz valla Kegyelmenek jeléül, és a' Tudományoknak öregbedését a' Magyarok között akaró kegyelmes jó akarattyából kíván olyan rendeléseket tenni, hogy minden Magyar Országi Akadémiának, Gymnásiumnak és Oskolának honaponként járhasson ezen Társaságnak Magyar Merkúrius titulus alatt lévő tudos munkája ingyen a' Királyi Kegyelemből. Reménység vagyon, hogy az igyekezőknek számok szaporodván, a' munkának érdeme nevedvén, a' Királyi Kegyelem-is nevedik, és el-érheti idővel az a' Társaság-is, mit a' Prágai Tudósok' Társasága a' jó igyekezet által, mellyet a' minap a' Felsege Tsászár Közönséges Királyi Tudós Társasággá emelt: In publicam Regiam Scientiarum Academiám.” A közlemény valóság és valószínűségként feltüntetett óhajok keveréke. Kovachich 1786. decemberében a Helytartótanácsához folyamodott azért — a maga nevében —, hogy az ajánlja az iskolaigazgatók figyelmébe *Merkurj*át, melynek ingyenes példányait az ország számos oktatási intézményének (ezek listáját csatolta) megküldeni kívánta —

munkatársi kör, mely a kiadás anyagi terheit is viselni tudta volna, nem jött létre, s mivel a lap hivatalossá tételére irányuló erőfeszítései sem eredményeztek anyagi támogatást, 1788 közepére Kovachich vállalkozása csődbe jutott, 3000 forintnyi adósságot okozva neki.¹²

1787 tavaszán azonban, a kezdeti – és átmeneti – sikereken felbuzdulva, a *Merkur* további kiadását is tervezve, még egy újabb kiadvány megjelentetését vette tervebe Kovachich. Erről ad hírt az *Entwurf einer Sammlung*, ugyanannak a társaságnak a nevében, mely állítólag a *Merkur* is kiadja. A fent ismertett, a kinyomtatott változatba be nem került szöveghelyek azt bizonyítják, hogy Kovachich a *Sammlung* esetében semmi esetre sem csak közönségcalogatóként, a kiadvány komolyságát alátámasztandó, vagy pusztá toposzként emlegetett egy, a kiadás körül tevékenykedő társaságot, hanem részletekbe menően foglalkozott annak tervével, lehetséges szervezetével, felépítésével. A másodikként idézett szövegrész azonban arra is rámutat, mennyire ideiglenesek, mennyire csak ötletnek, elképzelésnek tarthatók az itt általa papírra vetett szervezeti keretek: a szövegrész általánossága, az állítólagos társaság részéről a változtatások iránt kinyilvánított nagy nyitottság éppen arról árulkodik, hogy a terv mögött nincsen igazán valószínűség, valószínűség még nem áll mögötte társaság. Kovachichra jellemző volt a bizonytalan alapon álló tervezetek részletekbe menő kidolgozása,¹³ így a társaság felépítésének részletes megrajzolása önmagában még nem jelenti, hogy rajta kívül állt a terv mögött még valaki. Az *Entwurf* szerzőjében azonban ekkor – 1787 tavaszán¹⁴ – kétségkívül megvolt a szándék egy társaság létrehozására. A társaság megszerveződésének egyik útja volt a nyilvánossághoz fordulás, ami a *Sammlung*ot illető felhívásban megtörtént: részvételre, írások beküldésére, belépésre szólította fel az ország minden tudósát. De az egyik fogalmazványpapíron megtaláljuk annak nyomát is, hogy Kovachich első lépésben egy szűkebb körhöz fordult, és mintegy 20 embert személyesen is megkeresett vagy megkeresni szándékozott, hogy a társaság és a *Sammlung* tervét illetően véleményüket kikérje és talán csatlakozásra is bírja őket¹⁵ (az alább következő szövegrészek éppúgy nem kerültek be a kinyomtatott szövegváltozatba, mint a társaság felépítésének részletes terve):

„Der Plan mit der Ankündigung wird der Einsicht und Prüfung folgender Männer unterbreitet.

Skerlecz Nic:¹⁶ Verhovacz.¹⁷

felajánlva, hogy ennek érdekében a Helytartótanács által kívánt hivatalos közleményeket is megjelenetet a lapban és a szétküldendő példányok postaköltségét is magára vállalja (Fol. germ. 5/1. 568–573. f.). A Helytartótanács ehhez hozzájárulását adta (uo. 573. f.). Nem az uralkodó rendelkezéséről volt tehát szó. S persze a nem létező társaság nem állhatott a Helytartótanács oltalma alatt 1786 óta, s uralkodói kegyben sem részesülhetett. – A beadványszövegek a *Magyar Musa* közleményével összhangban mutatják viszont Kovachich azon törekvését, hogy a *Merkur*, melynek kiadását csak kényszerűségből üzte magánvállalkozásként, valahogyan mégis hivatalos tanügyi lappá válhasson.

¹² V. WINDISCH kandid. ért. 24.

¹³ V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei* = Századok 1968. 90–144. (a továbbiakban: V. WINDISCH 1968.) 132–133.

¹⁴ Az *Entwurf* 1787. májusi dátummal jelent meg.

¹⁵ 256. f.

¹⁶ Skerlecz Miklós (1731–1799) zágrábi főispán, aki ekkor a hétszemélyes tábla alelnöke. A horvátországi, szlavóniai és dalmáciai iskolák főigazgatója (*Merkur von Ungarn* [MvU] 1786. 71, 809, 810.). Kovachich forráskiadási vállalkozásának, s az erre 1791-től szervezett Institutum diplomatico-historicum nevű intézménynek egyik legaktívabb és legkitartóbb támogatója és munkatársa. (V. WINDISCH 1968. 102., uó. kandid. ért. 17.) 1787-ben (7. füzet) a *Merkur* metszetet közölt Skerlecz arcképével.

¹⁷ Verhovác Miksa (1752–1827) zágrábi kanonok, 1787 őszétől püspök. 1784-től 1786-ig a zágrábi, 1786-tól 1787 októberéig a pesti papi szeminárium igazgatója és az egyetem hittani karának főfelügyelője (MvU 1786. 71, 809, 810., arcképe az 1787/9. számban, PAULER Tivadar: *A Budapesti Magyar Királyi Tu-*

Podmaniczky Baro.¹⁸ Horvath Phys.¹⁹
 Lakics.²⁰ Terstyanszky.²¹
 Vezza.²²
 Rátz.²³
 Koppi.²⁴

dományegyetem története. Bp. 1880. 215, 255, 324.). Az Institutum diplomatico-historicum aktív és bőkezű támogatója, legfőbb pártfogóinak egyike (V. WINDISCH 1968. 101., 117., uő. kandid. ért. 17.).

¹⁸ Valószínűleg Podmaniczky József-ről (1756–1823) van szó, aki ekkor a Helytartótanács tanácsosa. A későbbiekben Kovachich forrásgyűjtési és -kiadási munkálatainak aktív támogatója. (V. WINDISCH 17., FEÖLDI DOBY Antal: *A Podmaniczky család története*. Bp. 1892.)

¹⁹ Horváth Ker. János (1732–1799) volt jezsuita, bölcsészeti, matematikai és erműtani munkák szerzője, munkái által külföldön is híressé vált (PAULER: *i. m.* – Horváth Ivánként szerepel – 98., 99.), a *Merkur* megjelenésének idején a fizika tanára (MvU 1786. 67, 78, 317, 479, 488, 527, 531., 1787. 59, 222, 759.) a pesti egyetem mérnöki intézetében.

²⁰ LAKITS György Zsigmond (1739–1814) udvari tanácsos, nemzetközi híró egyházi munkák szerzője, az egyházog első világi tanára. Az egyetemi könyvtár (ahol 1774–1784-ig Kovachich is dolgozott) főfelügyelője, az egyetemmel együtt kerül Budára. 1780-ban nyugalmazták, de a jogi kar seniora marad. 1784-től a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja, majd – 1789-től – az egyetemi nyomda igazgatója és cenzor. Forrásgyűjtő tevékenységet is kifejt, közjogi témájú munkái is vannak. Kazinczy és Kovachich között ő a közvetítő, levelek továbbítója. (*Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi: VÁCZY János. Bp. 1890. I. k. 558.) (MvU 1786. 64, 528, 529, 530., 1787. 35, 57, 95, 661, 756, 1087.)

²¹ Tersztyánszky Dániel (1730–1800). Ekkor a Helytartótanács tanácsosa és a kamarai levéltár igazgatója (MvU 1786. 12. füzet 94.), így Kovachich legfőbb hivatali főnöke is. Korábban Bécsben az 1760-as és 1770-es években magyarországi tudósok társaságának megszervezésén munkálkodott, az *Allergnädigst Privilegierte Anzeigen...* (1771–1776) szerkesztője (SZELESTEI N. László: *Irodalom- és tudomány-szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790*. Bp. 1989. 92–100.). Részt vett a Ratio Educationis kidolgozásában, feltehetően tőle származnak a törvény azon passzusai, melyek az újságkollégiumok bevezetését írják elő az oktatásban (DEZSÉNYI Béla: *Die Anfänge des Zeitungswesens und Zeitungslesens in Ungarn. Nova Posoniensa 1721–1722*. = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 1971. 72–73.), és komoly erőfeszítéseket tett egy hivatalos tanügyi lap szerkesztésének megszervezésére (SZELESTEI N. László: *T. D. iskolai újság-tervezete* = MKsz 1976. 390–396.) Végrendeletében alapítványt tett az Institutum diplomatico-historicum javára.

²² VEZZA Gábor (?–1799), orvos. 1777 óta az egyetem orvosi karának igazgatója. A budai helyőrség törzsorvosa és Pest-, Pilis- és Solt-megyék tiszti főorvosa. 1785-től a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja, 1787 januárjától országos főorvos és az egyetem orvosi karának felügyelője. (MvU 1786. 64., PAULER: *i. m.* 140, 215, 310, 322, 389, 441.)

²³ RÁCZ Sámuel (1744–1807) orvosprofesszor. Reformátusnak született, de a jezsuiták nevelték. 1777-től rendkívüli tanárként tanít Budán, 1780-tól a bonctan, 1783-tól az élettan rendes tanára, többször, így 1785–86-ban is az orvosi kar dékánja. Magyar nyelven tartott egyetemi előadásokat. Magyar nyelvű orvostudományi művek szerzője. (PAULER 158.) A *Merkur von Ungarn* 1787/12. füzetében metszetet közöl róla. (MvU 1786. 66, 75.)

²⁴ KOPPI Károly (1744–1801) piarista szerzetes és tanár, történész, számos történeti munka szerzője, jelentős forrásgyűjteménnyel rendelkezett. 1784-től a pesti egyetemen a világtörténelem tanára,

Szvorényi.²⁵
 Dugonics.²⁶
 Horányi.²⁷
 Szerdahelyi.²⁸
 Toth.²⁹
 Spaics.³⁰
 File.³¹
 Haliczky.³²
 Magyary.³³

1788-ban a bölcsészkar dékánja. Kovachichot barátként és munkatársként támogatta forrásgyűjtő és forráskiadási munkálataiban. (V. WINDISCH Éva kandid. ért. 17., 58., 71–72.) (MvU 1786. 76., 82., 1787. 455.) Gyakran szerepelt szerzőként is, kisebb írásokkal a *Merkur*-ban.

²⁵ SZVORÉNYI Mihály (1750–1814) egyháztörténeti és egyházbizományi munkák szerzője. 1777-től tanfelügyelő és a teológia egyetemi rendkívüli tanára Budán. 1784-től 1786-ig a zágrábi, 1786-tól 1788-ig a pesti szemináriumban az egyháztörténet tanára, a pesti egyetemen pedig a teológia rendes tanára (MvU 1786 71, 502, 505, 808, 998, 1057.).

²⁶ DUGONITS András (1740–1818) piarista szerzetes, író, az *Etelka* és számos magyar nyelvű színmű szerzője, 1777-ben mint a matematika tanára kerül az egyetemmel Budára. Magyar nyelvű matematikai munkák szerzője. 1788-ban az egyetem rektora. (MvU 1786. 76, 80., 81., 527., 1035., 1787. 453, 759, 1787-ben (12. füzet) a *Merkur* metszetet közöl arcképével.)

²⁷ HORÁNYI Elek (1736–1809) piarista szerzetes és tanár. A magyarországi tudósok lexikonának (*Memoria Hungarorum*) szerzője. Számos külföldi tudós társaság tagja. 1778-tól a történelem tanára a piaristák pesti gimnáziumában. 1786-tól a *Memoria Hungarorum* kiegészítésén dolgozott. (MvU 1786. 82, 1042, életrajza és méltatása: 967–993.; 1787. 439.)

²⁸ SZERDAHELYI György Alajos (1740–1808), a rend feloszlataáig a jezsuita rend tagja. Ekkor a budai főgimnázium igazgatója és a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja. Az esztétika meghonosítója hazánkban, 1784-ig az esztétika és a világi szónoklattan tanára az egyetemen. (PAULER: *i. m.* 92., MvU 1786. 66, 80, 155, 527, 628, 643, 688., 1787. 224, 760., 1787/11. füzetében a *Merkur* metszetet közölte róla.)

²⁹ Valószínűleg TÓTH Farkas (1746–1826), volt jezsuita pap és tanár, ekkor a budai főgimnáziumban a humaniorák tanára (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. XIV. k. 367–368., MvU 1786. 155.).

³⁰ SPAICS István (1742–1804) jezsuita szerzetes volt a rend feloszlataáig. 1786-ban a humaniorák tanára a budai főgimnáziumban (MvU 1786. 82, 155., SZINNYEI XII. k. 1328–1329.).

³¹ FILE András (1736–1792), volt jezsuita pap és tanár, 1773-tól az egyetemi főgimnáziumban a humaniorák tanára, majd hitoktató. (MvU 1786. 83, 155, 319., 1787. 224.)

³² HALICZKY András (1753–1830). 1776-tól 1787-ig a humaniorák tanára a budai főgimnáziumban. 1787-től Trencsénben tanít. 1792-től a német nyelv és irodalom tanára a pesti egyetemen. (MvU 1786. 155., 1787. 987., SZINNYEI IV. k. 346–349.) 1797–1800-ig a *Neuer Courier aus Ungarn* című pesti lap szerkesztője. (KÓSA János: *A Neuer Kurier története* = MKSz 1941. 150–166., 163–166.)

³³ Valószínűleg MAGYARY László, 1786-ban a grammatika tanára a budai főgimnáziumban. (MvU 1786. 155.) Szerepel a neve a *Merkur* előfizetői között. (MvU 1786. 84–99.) 1792-ben a budai olvasóköri tagjai között találkozunk a nevével. (H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795*. Bp. 1967. 195.) 1792-ben felajánlja, hogy dolgozik Kovachich Institutuma számára (V. WINDISCH 1968. 118.).

Villich.³⁴

Pethő.³⁵

Olyan, többségükben ismert, tudós, vagy magas állású férfiakról van szó, akiknek vagy állandó tartózkodási helyük volt Pest-Buda, vagy legalábbis a terv megszületésének idején hivatali — többségében egyetemi, helytartótanácsi — teendőik folytán rendszeresen meg kellett fordulniuk ott.³⁶ Nyilván belőlük került volna ki Kovachich elképzelései szerint a társaság „jelenlévő tagjainak” nagy része. A Helytartótanács tanácsosainak (Podmaniczky, Tersztyánszky) és tanulmányi bizottsági tagjainak tervezett bevonása magyarázza talán azt, hogy Kovachich az „iratok cenzorait” is a társaság rendes tagjai között szerepelteti — mindez arra mutat, hogy a társaság működésének hivatalossá tétele is szerepelt tervei között. Szinte mindannyian kötődnek valamilyen formában az oktatáshoz. Az ismertebb, jelentős irodalmi munkásságot kifejtő tudósok többnyire egyetemi tanári, a kevésbé nagy nevűek budai főgimnáziumi tanári állásuk, többen helytartótanácsi tanulmányi bizottsági tagságuk révén. A névsorban szereplők túlnyomó része katolikus. A piarista tudósok éppúgy képviseltetve vannak köztük (Koppi, Horányi, Dugonits), mint az egykori jezsuiták (pl. Szerdahelyi, Horváth, File, Spaics). A hűsz személyből tizenheten szerepelnek a *Merkur von Ungarn* előfizetői között 1786-ban (csupán Spaics, File és Villich nem). Horányi Elek a *Merkur* terjesztésén is fáradozott: előfizetők gyűjtésére vállalkozott és külföldre igyekezett eljuttatni azt.³⁷ A felsorolt személyiségek egy részével Kovachich a pesti és budai szabadkőműves páholyokban is kapcsolatba kerülhetett (a budai „Az első ártatlansághoz” címzett páholyban Podmaniczky Józseffel és Skerlecz Miklóssal építhetett ki kapcsolatot,³⁸ s talán a szintén szabadkőműves Verhováczaival³⁹ is a szabadkőművesség fórumain került kapcsolatba).

Szerepelnek Kovachich névsorában azok (Skerlecz, Verhovác, Podmaniczky, Tersztyánszky, Koppi), akik néhány év múlva fő támogatói közé fognak tartozni forráskutatói munkájában. Korábbi, tudós társaság létrehozására irányuló szervezkedésekben Tersztyánszky Dánielen kívül, aki a hatvanas és hetvenes években Bécsből tett kísérletet tudományos társaság létrehozására,⁴⁰ csak Rác Sámuel és Horányi Elek neve szerepelt, akik 1779-ben a Hazafiúi Magyar Társaság alapító tagjai között voltak.⁴¹ Hármuk, Dugonits András, Tóth Farkas és ugyancsak Rác Sámuel neve szerepel majd a Révai Miklós által 1790–91

³⁴ Bizonyára azonos „Ant. Flor. Villich” (KÓSA János: *Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és az Ofner Zeitung*. Két budai hírlap története = MKSz 1942. In: 375–385, 376–377.) vagy „Willich” (KELÉNYI B. Ottó: *Buda és Pest hírlapirodalmának múltja* II. *Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* = A Sajtó 1927/5. sz. 1–10., 2.) jogtanulóval („der Rechte Kandidat”), aki Schickmayer Jakabbal közösen, több más meg nem nevezett társuk nevében is, 1786. aug. 4-én kérvényt nyújtott be a Helytartótanácsához az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* című újság elindításának engedélyezéséért. A lap kiadói ezután többnyire csak mint „Schickmayer társasága” szerepeltek a vonatkozó ügyiratokban (KÓSA 1942. *uo.*). Villich neve „egyébként teljesen ismeretlen” (KÓSA *uo.*).

³⁵ Pethő Jakab (1752–1819) 1786-ban a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja (MvU 1786. 65. és 436., SZINYEI X. k. 909., PAULER 399.) Az Institutum támogatói közé tartozott (V. WINDISCH 1968. 130.).

³⁶ Így ez a névsor Kovachich kapcsolatainak éppen ahhoz a részéhez szolgálhat adalékkul, melynek a levelezésben kevesebb nyoma maradt, mint a távol élőkkel fenntartott kapcsolatnak.

³⁷ V. WINDISCH kandid. ért. 18., ZUBER: *i. m.* 62.

³⁸ ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Bp. 1900. 262–263. szerint Kovachich 1784-től Skerlecz Miklóssal és Podmaniczky Józseffel együtt ehhez, illetve elődjéhez, *A hallgatóság*hoz címzett páholyhoz tartozott (*uo.* 271.). (Előtte a pesti Nagylelkűség páholyban tevékenykedett.) Vö. V. WINDISCH, kandid. ért. 16–17., 102. — A budai páholyba az Abafi által közölt névsor (*i. m.* 263.) szerint 1787 és 1789 között Haliczky András is belépett. Koppi Károly a pesti páholyban volt tag.

³⁹ ABAFI: *i. m.* 299., 328., V. WINDISCH 1968. 126.

⁴⁰ SZELESTEI 1989. 92–100.

⁴¹ *Uo.* 111–112.

folyamán létrehozni próbált tudós társaság reménybeli tagjai között.⁴² A budai olvasókabinet tagjai között szerepelnek majd 1792 elején Kovachich mellett Szerdahelyi, és a kevésbé illusztris nevek közül kettő: Tóth Farkas és Magyary (a Lesecabinet névsorában: Magyar) László.⁴³

Hogy Kovachich valóban megkérdezte-e ezeket az embereket a társaságalapításról és a *Sammlung* kiadásáról, vagy elállt ettől a tervétől, s hogy milyenek voltak az esetleg megkérdezettek reakciói, nem tudni, de tény, hogy a *Sammlung*ből még eddig egyetlen darab sem került elő. Kovachich 1787 végén még tervezte annak megjelentetését, és Kazinczytól például anyagot kért és kapott is a *Sammlung* számára,⁴⁴ de a vonatkozó levélben már „meine Sammlung”-ként említi.

A negyedik kötet lapjai között megtalálható egy *Ungrische historische Bibliothek* címmel tervezett, eddig ismeretlen, és ismeretlen sorsú folyóirat⁴⁵ 1788. július 7-i, pesti keltezésű, német nyelvű előfizetési felhívása is.⁴⁶ Kiadóként és főmunkatársként az egyetem két tanára, Koppi Károly és Werthes Frigyes Ágost⁴⁷ neveztetnek meg. A hirdetés szövege a következő:

Ankündigung.

Mit nächstem Jahr wird zu Pest unter dem Titel: Ungrische historische Bibliothek, eine periodische Schrift angefangen werden, die Vierteljährig herauskommen, und folgendes enthalten soll:

1. Lebensbeschreibungen berühmter und verdienstvoller Ungarn.
2. Beschreibungen merkwürdiger Gegenden, Oerter, Sitten, Gebräuche von Ungarn u. s. w.
3. Abhandlungen über historische Gegenstände, die Ungarn betreffen.
4. Bekanntmachung und Abdrücke wichtiger Handschriften, die hier und da in Ungarn zerstreut sind.
5. Auszüge aus grösseren Handschriften oder weniger bekannten weitläufigen gedruckten Werken.

⁴² Uo. 114–115., 148.

⁴³ H. BALÁZS Éva: *i. m.* 195.

⁴⁴ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi: VÁCZY János. Bp. 1890. I. k. 156–157.

⁴⁵ V. BUSA Margit sajtóbibliográfiája feltüntet ugyan egy közel azonos című kiadványt („Ungarische Historische Bibliothek”. Pest, 1789.) (I/1. kötet, 295.), de a következő megjegyzéssel látja el: „Könyvkereskedői katalógus. Folyóiratként eml. Mo. bibliogr. VI. 375. p.” A Magyarország bibliográfiája VI. kötetének (*Nyomda- és kiadástörténeti repertórium*. Bp. 1972.) hivatkozott helye a nyomda és kiadó feltüntetése nélkül megjelent nyomtatványok között feltünteteti ugyan ezt a címet, de egyedül V. BUSA Margit gyűjtésére hivatkozik. Az Andrea és Wolfram SEIDLER által készített kommentált bibliográfiában egyáltalán nem szerepel ez a cím. Andrea SEIDLER – Wolfram SEIDLER: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809*. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda. Wien, 1988.

⁴⁶ Fol. Germ. 5/4. 336. f.

⁴⁷ Werthes, Friedrich August Klemens (1748–1817) württembergi származású író és tanár. A stuttgarti egyetem tanára volt 1783-ig. 1783-ban Bécsben tartózkodott, majd II. József kinevezte a pesti egyetem esztétika tanárává, ahol – protestánsként – 1784-től Szerdahelyi György Alajos utódja az esztétika tanszéken. 1791 után visszatért hazájába, ahol királyi tanácsos lett és egy időben a württembergi hivatalos újság szerkesztője is. Számos színdarab, költemény, szépirodalmi és irodalomtörténeti értekezés szerzője. Wieland barátja, egy időben a *Teutscher Merkur* és élete során több más német szépirodalmi folyóirat munkatársa volt. 1790-ben egy magyar történeti témájú, a szigetvári ostromról szóló „történeti szomorújátékot” jelentetett meg Bécsben, s tervezte egy Hunyadi Mátyásról szóló darab megírását is. (A mű magyar nyelven Bárány Péter által „kidolgozott” változatának kéziratát közzétette és tanulmánnyal ellátta: GYÁRFÁS Ágnes, Miskolc, 1986. A szerzőség kérdéséről: 106–113.) (NYIRY Erzsébet: *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti éve, 1784–1791*. Bp. 1939.)

6. Urkunden, denen zugleich, wenn sie in ungrischer Sprache geschrieben sind, Uebersetzungen beygefügt werden sollen.

7. Nachahmungswürdige Beyspiele von Ungarn für andere Nationen, und von andern Nationen für Ungarn.

8. Fortlaufende Annalen, worinn merkwürdige von dieser Zeit an in Ungarn geschehene Vorfälle, Veränderungen, Erfindungen, neue Anstalten, und Verbesserungen, gelehrte Erscheinungen u. s. w. angezeigt werden sollen.

Beyträge, die in einen dieser Artikel einschlagen, werden in deutscher oder lateinischer Sprache angenommen. Die Hauptarbeiter und Herausgeber sind die an der ungrischen Universität angestellten Professoren Koppi und Werthes. Der Subscriptions-Preis beträgt, ohne Einschluss des Transports, für den ganzen Jahrgang einen Dukaten, der erst nach dem zweyten Vierteljahr zu bezahlen ist. Die Nahmen der Subscribenten werden dem Ende jedes Jahrgangs beygedruckt.

Pest, den 7. Julius, 1788.

Ez a folyóirat az első lett volna a hazai periodikák közül, mely a történeti témáknak és a forrásközlésnek már programjában ilyen nagy szerepet juttatott.

Ugyanakkor ez a folyóiratkiadási terv talán Kovachich terveinek soráról is elmondhat valamit. Az egyik szerkesztőként-kiadóként feltüntetett férfit, a történész Koppi Károly szerepel a fenti névsorban. Kovachichnak tehát szándékában állott őt a *Sammlung* kiadásáról és a társaságalkotási tervről megkérdezni, s esetleg azokba bevonni. Ez a tény, továbbá a *Sammlung* tervének és a Koppi neve alatt egy évvel később megjelent hirdetésnek az összevetése megerősíti V. Windisch Éva azon feltevését, hogy Koppinak nagy szerepe lehetett a Kovachich érdeklődési irányában, terveiben és tevékenységében 1788–89 során bekövetkezett hirtelen fordulatban.⁴⁸ A jozefinista szellemű, német nyelvű, elsősorban az oktatási intézmények adataival megtöltött *Merkur* szerkesztője és kiadója ugyanis 1789-től a magyar közjog történeti forrásainak feltárásával és kiadásával foglalkozik, életének ez válik fő célkitűzésévé, s kizárólag e célra szervez társaságot. 1787-ben még, mint láttuk, akadémiai jellegű, minden tudományágat felölelő tudós társaság tervét veti papírra, melynek kiadványában, a *Sammlungban* ennek megfelelően a legkülönbözőbb tudományterületekről származó munkák és adalékok helyet kapnának. A történelmi érdekű közléseknek a *Sammlungban* nem lett volna elsősege: a programban felsorolt tizenhat pont közül öt nevez meg történeti témákat. Igaz, a kisebb, vegyes közlemények hat pontja között négy nevez meg kimondottan történeti érdekű témát: történeti adatok helyesbítését, feliratok (külön pontban a római kori feliratok) ismertetését és frissen felfedezett régiségekről szóló beszámolókat vár a szerkesztő – természetesen, ha ezek az ország területén találtak, hazai vonatkozásúak. A programban felsorolt „értekezések” öt pontja közül viszont csak egy – igaz az első: „Historische Nachrichten von wichtigen oder merkwürdigen Vaterländischen Sachen” – történeti vonatkozású, amelyen azonban nem csak a „tulajdonképpeni történelmi” témákat érti a szerző, hanem ebben a pontban fogja össze a földrajzi, honismereti értekezéseket is.⁴⁹ Az *Ungrische historische Bibliothek* ezzel szemben, mint már címe is mutatja, elsősorban történeti érdekű folyóirat lett volna, a hirdetés több pontban is a forrásközlést jelölte meg feladatául.

1791-es nagyszabású tudományos társaság-tervezetében, a történeti források kiadására szervezendő Institutum diplomatico-historicumban már Kovachich is erre az egyetlen tudományterületre kívánja

⁴⁸ V. WINDISCH kandid. ért. 72. Koppiról tudjuk, hogy barátilag támogatta Kovachichot forrásgyűjtési és -kiadási munkájában, melyhez Kovachich már az 1789-es esztendő során hozzálátott. V. WINDISCH Éva feltételezi, hogy Wagner Károly mellett Koppi lehetett Kovachich „másik bizalmasa”, talán már az irányváltás éveiben, 1788–89-ben is, „ennek azonban, Koppi is Pesten élén, nem maradtak fenn nyomai.”

⁴⁹ Entwurf 10. Az értekezések további négy kategóriája: „2) Oekonomische Bemerkungen und Vorschläge. 3.) „Abhandlungen und Nachrichten aus der vaterländischen Naturgeschichte und allen drey Naturreichen”. 4) Medizinische und chirurgische Beobachtungen und besondere merkwürdige Fälle aus verschiedenen Zweigen der Arzneywissenschaft. 5) Beschreibungen mechanischer und Kunstwerke.”

koncentrálni az erőket. Arra az álláspontra helyezkedik, hogy valamennyi tudományterület művelése egy társaság számára túl nagy feladat, megvalósíthatatlan, mert az erők szétforgácsolódásához vezet.⁵⁰

Az ismerttetett forráshelyek arra is újabb adalékot szolgáltatnak, milyen sok ponton érintkezik a pest-budai folyóirat- és hírlapkiadási tervek és a megvalósult lapok története kezdeményezőik, kiadói és munkatársaik körét és programjukat tekintve, még ha különböző nyelvűek is és tematikai kiágyalásuk is eltér.⁵¹ A latin nyelvű újságról, az *Ephemerides Budenséről* (1790–1793) V. Windisch Éva kimutatta, hogy szoros kapcsolatban állt a *Merkur von Ungarn*nal, a két szerkesztő, Tertina Mihály és Kovachich Márton György együttműködése következtében, akik kölcsönösen besegítettek egymásnak a szerkesztésben, és hogy a témák eltérő súlyozása ellenére a tartalmat tekintve is folytonosság mutatható ki a két lap között.⁵² Azon személyek nagy része, akiket Kovachich a *Sammlung* kiadásának tervébe be akart vonni, előfizetője volt a *Merkurnak* és egyikük-másikuk időről időre segítséget is nyújtott Kovachichnak a *Merkur* körüli teendőiben. Ezen aktív segítők egyike, Horányi Elek 1784-ben nyújtott be a Helytartótanácsnál egy kérelmet egy latin nyelvű újság megjelenítése ügyében, az engedélyt meg is kapta, de a lap – feltehetően előfizetők hiányában – nem valósult meg.⁵³ Koppi Károly, aki szintén szerepel Kovachich névsorában, egy évvel a *Sammlung* terve után maga is megjelentetett egy folyóiratkiadási tervet. Ezen öt egymást követő (német és latin nyelvű) vállalkozás kezdeményezői, kiadói kapcsolatban álltak egymással, s részben – azon túl is, hogy időnként megszólaltak egymás lapjaiban és reagáltak egymás tudományos tevékenységére⁵⁴ – valamilyen szerepet is kaptak egymás vállalkozásaiban.⁵⁵ Tersztyánszky neve Kovachich névsorában, a *Merkur* egész története és Horányi lapkiadási terve azt a vékonyodó szálat jelzi, amely ezeket a vállalkozásokat a Ratio Educationis nyomán megszületett iskolai újság-tervekkel köti össze. A névsorban szereplő nevek közül kettő, Haliczky és Villich neve pedig a pesti és budai német nyelvű hírlapok történetében is szerepet játszik.⁵⁶

BÓDYNÉ MÁRKUS ROZÁLIA

Az első római katolikus könyv- és folyóiratszemle hazánkban: Irodalmi Szemle 1876–1893.
Hazánk első római katolikus könyv- és folyóiratszempléjét Egerben szerkesztette és adta ki Luga László.¹

⁵⁰ V. WINDISCH kandid. ért. 77.

⁵¹ V. WINDISCH 1955. 312.

⁵² *Uo.* 312–317.

⁵³ F. CSANAK Dóra: *A Ratio Educationis és az iskolai újságok* = MKsz 1975. 258–260., SZINYEI IV. k. 1071.

⁵⁴ WALDAPFEL: *i. m.*, V. WINDISCH kandid. ért. 20., *Uő.* 1955. 315.

⁵⁵ WALDAPFEL: *i. m.* 84. szerint talán Haliczky Andrásnak is volt valami szerepe az *Ephemerides Budenses* szerkesztésében. Szerzőként mindenesetre, Koppival és Kovachichsal egyetemben többször szerepel a lapban.

⁵⁶ Haliczky 1797-től a *Neuer Courier aus Ungarn* szerkesztője volt, Villich pedig az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* alapító szerkesztői közé tartozott. HALICZKY és SCHEDIUS Lajos szerkesztői munkája a *Neuer Kurier* profiljában változást hozott a korábbi, Moll Jeromos által szerkesztett évfolyamokhoz képest: „a belföldi hírek egyre többet foglalkoztak a szellemi élettel, az iskolázással és az egyetemmel, ami a szerkesztők érdeklődési köréből természetszerűleg következett” (KÓSA 1941. 164–165.). Érdekes kérdés, vajon az éppen 1787 elején induló budai német lap kezdetben megjelenő „Mannigfaltigkeiten” rovata, mely „felfedezésekről, találmányokról” is hírt adott, „történelmi, régiség-tani leírásokat” is tartalmazott, az iskolaügy iránt is érdeklődést mutatott, azonban a megjelenés első éve után elhalt (KELÉNYI: *i. m.* 6.), összefüggésbe hozható-e Villich nevével (ez a név talán a többi meg nem nevezett kiadó- és szerkesztőtárs körét is jelzi) – hiszen évekkel később, amikor Schickmayer már egyedüli kiadója volt a lapnak, tudománnyal kapcsolatos írások alig jelentek meg a lapban.

¹ LUGA László, a magyar katolikus könyv-, újság- és folyóiratkiadás méltatlanul elfeledett jelentékeny képviselője 1840. július 24-én született az Abaúj vármegyei Fony nevű faluban. Gimnáziumi ta-

Az orgánnum első száma 1876. január 1-jén jelent meg. Ezt megelőzően a szerkesztő 1875 decemberében mutatóváznyászmot tett közzé. Ebben megjelölte a lap célját, s közölte a leendő rovatok tervét.

„Jelen alakban, jövő 1876-i évi január 1-jétől Irodalmi Szemlét indítunk.

Teljesen fölöslegesnek tartjuk egy ily közlöny gyakorlati hasznát fejtegetni, és szükségességét indokolni ma, midőn a korszellem s ennek az irodalom és kritika fölötti hatalma ijesztő mérvben növekszik. Célját pedig alig fejezhetném ki rövidebben, mintha azt mondjuk: közlönyünk feladata leszen egyrészt a kath. irodalom iránti figyelmet felkelteni, s az azt megillető tiszteletet részére az ellenfélnél kivívni s fenntartani; másrészt az egyetemes irodalom általánosabb érdekű termékeiről tájékoztatást nyújtani.

E célt azáltal véljük elérni, ha az illető rovatokban:

1. Szemlét tartunk a kitünőbb hazai és külföldi újabb kath. irodalmi termékek fölött olyképpen, hogy a körülményekhez képest adván a mű tartalmának rövid kivonatát, tárgyilagossá bírálata és hozzászólása által a munka iránti érdekeltséget fokozzuk.

2. Nem mulasztjuk el az újabbak mellett a jelesebb, habár régi, de örökbecsű kath. munkák emlékét újra föleleveníteni.

3. Lehetőleg figyelemmel fogjuk kísérni a hazai és külföldi tudományos és klasszikus becsű munkákat, hogy azok irányát a kath. szellemhez mérve megvilágítsuk.

4. Fontosabb magyar irodalmi mozzanatok, egyesek vagy testületek irodalmi működése, működésük célja, iránya; hazai kath. könyvtáraink, szépirodalmunk stb.

Könyvészet cím alatt külön rovatban fogjuk felsorolni az időközben megjelent hazai és külföldi válogatott kath. munkákat.

Vegyes hírek alatt a tudományos és irodalmi világban történt nevezetesebb eseményeket fogjuk megemlíteni.

Érezzük a feladat nehézségét, melyre vállalkoztunk; de míg egyrészt bátorít a tudat, hogy célunk elérésére kitűnő munkaerőkkel szövetkeztünk, másrészt, hogy feladatunknak annál sikeresebben megfelelhessünk, a legjobb nevű külföldi kiadókkal léptünk összeköttetésbe.

A kath. irodalmi termékeknek minél nagyobb mérvben való terjesztése tekintetéből Hirdetések című rovatunk is leszen, hol a tér mennyiséghez képest aránylag sekély díjért tért nyitunk a szerző és kiadó uraknak, hogy már régebben kiadott vagy már általunk, egyszer ismertett munkáikat többször ajánlhassák. — Ugyan e rovat alatt tétethetnek közzé akár egészen, akár részben az előfizetés felhívások; itt hivatattik fel a közönség figyelmére a megjelenendő munkákra, miután az irodalmi rovatban csak a már megjelent művekről leszen szó.

Az irodalmat érdeklő minden kérdésre szerkesztőségünk azonnal válaszol. Az ismeretett vagy fölemlített munkák könyvtárusi úton leendő megrendelését, Szolcsányi Gyula egri könyvkereskedő útján, a legszívesebben és pontosan közvetíti.

A szerző és a kiadó urakat tehát tisztelettel kérjük, hogy kiadványaik egy példányát hozzánk beküldeni szíveskedjenek. Nem különben figyelmükbe ajánljuk lapunk hirdetési rovatát is.

Végre a t. c. közönséget kérjük, hogy a megindítandó Irodalmi Szemlének becses pártfogására méltatni szíveskedjék.

Az Irodalmi Szemle első száma 1876. jan. 1. én jelenik meg.”

nulmányait Kassán és Egerben végezte. 1856-ban felvették az Egri Papnevelő Intézetbe. 1862-ben szentelték áldozópappá. Ezt követően Egerszalókon, Diósgyőrben, Hevesen volt káplán. 1868-tól az Érseki Hivatalban teljesített szolgálatot. 1872. június 1-jétől 1897. október 1-jéig a helyi érseki líceumi kő- és könyvnyomda igazgatója volt. 1869-től 1893. június 29-ig az általa alapított és kiadott *Népűjság* illetve *Egri Népűjság* című lapot szerkesztette. Ez volt az ország első római katolikus hetilapja. Ennek volt utóda 1893. október 3-tól, az általa szerkesztőként elindított *Egri Híradó* című politikai és vegyes tartalmú lap. 1873 januárjától 1879-ig szerkesztette és adta ki az *Egri Népkönyvtár* című könyvsorozatot. 1872-től 1874-ig az *Egri Képes Naptár*at is szerkesztette. Szerkesztői és kiadói munkáján kívül számos cikket és könyvet írt; 1905. október 25-én hunyt el Egerben. (Vö.: SZECSKÓ Károly: *Széphalom 5. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*. Szerk. KOVÁTS Dániel. Sátoraljaújhegy, 1993. 301–313.)

Ezt követően közölte a szerkesztő az előfizetési feltételeket. Majd felsorolta 1875-ben Magyarországon napvilágot látott katolikus hírlapok adatait, s német nyelvű katolikus folyóiratokat is ajánlott. Taglalta a Szolcsányi Gyula egri könyvkereskedésében kapható imakönyveket, az érseki liceumi nyomdában kapható könyvek címeit. Propagálta az Egerben megjelenő *Népújás* című lapot, amelyről azt írta, hogy: „A Népújás a jobboldali ellenzék álláspontját foglalta el, s a legkedveltebb és legerjedtebb néplap.” A mutatószámában több hirdetést is közzétett a szerkesztő.

Az *Irodalmi Szemlé* ben, kiadásának éveit alatti, az alábbiak publikáltak: Andrassy Kálmán rk. pap, Budapest; Babik József rk. pap, Eger; Balits Antal teológiai tanár, Győr; Bartalos Gyula rk. pap, Eger; Bartók István gimnáziumi tanár, Jászberény; Böhm János teológiai tanár, Eger; Bukoveczky Sándor rk. pap, Vencsellő; Buza Sándor teológiai tanár, Szatmár; Concilia Emil szentszéki jegyző, Nagyszombat; Csekő Gábor esperes plébános, Kál; Csősz Imre kegyesrendi szerzetes, Denkó György teológiai tanár, Eger; Giesswein Sándor püspöki titkár, Győr; Fehér Gyula székesegyházi hitszónok, Eger; V. Horváth József cisztercita tanár, Huttkay Lipót káplán, Árokszállás; Kandra Kabos rk. pap, Eger; Karácsonyi János teológiai tanár, Nagyvárád; Karsch Lollion rk. pap, Derecske; Kazaly Imre rk. pap, Nagykáta; Kisfaludy Árpád Béla prépost, egyetemi tanár, Budapest; Kontra Vazul rk. pap, Gyöngyössolymos; Luga László, az Irodalmi Szemle szerkesztője, Michalek Manó liceumi könyvtáros, Eger; Munkay János esperes-plébános, Garamszőlős; Nagy Lajos kegyesrendi tanár, Nováll János püspök, Nagyvárád; Pály Ede rk. pap, Sárköz; Párvy Sándor segédpüspök, Eger; Rapaics Raimund egyetemi tanár, Budapest; Ridarcsik Imre udvari pap, Eger; Sebők László rk. pap, Gyöngyössolymos; Stefanovszky Sándor apát-kanonok, Eger; Schultz Károly tanítóképző intézeti igazgató, Pécs; Sullay István esperes-plébános, Bogács; Surányi János kanonok, Győr; Szinyei József, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárosa, Budapest; Szőke Sándor elemi iskolai tanító, Eger; Szolcsányi Gyula könyvkereskedő, Eger; Szőlőssy Károly polgári iskolai igazgató, Arad; Szmidá Viktor rk. pap, Kömlő; Timon Ákos egyetemi tanár, Budapest; Tóth Mike jezsuita szerzetes, Kalocsa; Zsasskovszky József főszékesegyházi organista, Eger; Zsendovics József kanonok, Eger; Vincze Alajos tanítóképző intézeti igazgató, Eger; Vochler Alajos esperes-plébános, Gyöngyössolymos.

A szerzők közül az *Irodalmi Szemle* alapításában nagy érdeme volt Párvy Sándornak, aki több cikket is írt a folyóiratba. Szmidá Viktor is ott volt a lap alapításánál. Ő álnéven mintegy száz cikket írt a lapba. Például Mindszenty Gedeon és Ihász Gábor életrajzát, az *Újabb vallásos költészetünkről* című sorozatot. Több papköltő versét is bírálta. Az ő munkája volt az *Egyházi Értekezések és Tudósítások*, a *Gondolatok a könyvtárról* című sorozatok. Zsasskovszky József Zsasskovszky Endre életútját dolgozza fel a folyóirat számára.

A folyóirat egyes számainak jó része a folyamatosan megjelent katolikus tárgyú munkák ismertetéséből, kritikáiból tevődött össze. Kiadásának időszakában a különféle vallásellenes irányzatok ellensúlyozására megszorították a hitvédelmi, apologetikai munkák. Nem véletlen, hogy az ismertetett könyvek jó része ilyen jellegű volt. Az 1876. augusztus 1-jei számban *Katolikus irodalmi művek a szabadkőművesekről* című összeállításban a szerkesztő francia és német nyelvű hitvédelmi munkák ismertetését adta közre. Például báró Ketteler Vilmos mainzi püspök (1811–1877) magyarul is megjelent *Lehet-e hívő keresztény szabadkőműves?* című könyvét. Az ismertetés szerzője megemlítette, hogy a témáról eddig csak egy magyar nyelvű munka jelent meg. Az 1877. május 1-jei számban ismertetette a lap Sullay István *Szabadság, egyenlőség, testvériség. Vagy: Mi a szabadkőművesség alapelve, célja, kiviteli eszközei, eredménye és veszélye az államra, egyházra?* című 1877-ben, Egerben megjelent könyvét. Az 1878. június 1-jei számban találhatjuk Stöckel Albert *Az anyagelvűség* című 1878-ban megjelent munkájának ismertetését, amelyet a budapesti növendék papság Egyházirodalmi Iskolájának munkaközössége fordított magyar nyelvre.

Az 1878. április 1-jei számban két apologetikus munka recenziója is napvilágot látott. Az egyik Sullay István *Szabadelvűség, szabadság és vallás, vagy: Mi az oka az állam és egyház közötti viszálynak* (Eger, 1879) és Bartók István *Vallásszabadság, vagy Egyház és állam* — szintén az említett évben Egerben megjelent könyve. Az 1881. október 1-jei szám egy újabb Sullay-munkát ismertetett, amelynek címe: *A kultúrharca és a római pápa tévmentessége, a lelkiismeret és az állam szempontjából*. Az 1891. június 1-jei számában jelent meg Prohászka Ottokár *Isten és világ, különös tekintettel a természettudományokra* című, 1890-ben Esztergomban kiadott könyvének ismertetése. Ez év szeptember 1-jén ismertetette a lap Duil-

he de Saint Projet francia kanonok *A keresztény hit természettudományos védelme* című kötetét, amely az említett évben jelent meg Temesváron, valamint Baksay József váci püspöki szentszéki jegyző *Communizmus és magántulajdon keresztény társadalmi szempontból* címen megjelent művét. 1893. december 1-jén Dudek János teológiai tanár *A keresztény vallás apológiája* című fenti évben megjelent művéről olvashatunk.

A szerkesztő rendszeresen recenzeálta az egyházi szerzők beszédeit, költeményeit, történelmi és egyházi munkáit. Ezek közül is csak a fontosabbnak ítélteteket emeljük ki. Ismertetésünket az egyházi beszédekkel kezdjük. Az 1877. február 1-jei számban ismertették Répássy János *Egyházi beszédek* és Vincze Alajos *Ünnepi egyházi beszédek* 1877-ben megjelent könyveit.

Az 1880. január 1-jei számban ismertette a szerkesztő Vincze Alajos *Vasárnapi egyházi beszédek* című, Egerben, a fenti évben megjelent munkáját. A következő év január 1-jei számban található Répássy János *Egyházi beszédek a római katolikus ünnepekre és vasárnapokra* című munkája második kötetének bemutatása, amely a fenti évben látott napvilágot. Az 1883. június 1-jei számban ismertették Mindszenty Gedeon *Vasárnapi egyházi beszédek* című alkotását. 1893. március 1-jén Babik József *Az élet nagy keresztútja: Nagyböjti beszédsorozat* című alkotása került bonckés alá.

A papköltők munkái közül az 1877. december 1-jei szám mutatta be Mindszenty Gedeon Budapesten megjelenő legújabb költeményeit. 1880. január 1-jén Répássy János (*Ribiszke: Csevegő habok – locsogása egy bús kedélynek vidám modern furcsaságok fölött*) az évben megjelent kötetét ismertették. Az 1888. július 1-jei számban Babik József egri papköltő *Százszorszépek az egyházi költészet mezejéről* című összeállítását olvashatták a folyóirat kedvelői. Az egyházi széprók közül az országszerzte ismert író, Vincze Alajos *Mezei virágok – beszédek a nép számára*, 1875-ben Egerben megjelenő könyve ismertetése érdemel nagyobb figyelmet.

A lap hasábjain fontos szerepet kaptak az egyháztörténeti és köztörténeti alkotások is. Az 1878. június 1-jei számban olvashatjuk Horváth Mihály *A kereszténység első századai Magyarországon* című munkájának recenzióját. Az év október 1-jén Fehérpataky László *A pannonhalmi apátság alapítólevele* című könyvét ismertették. A következő év szeptember 1-jei számában a neves egyháztörténész, Fraknói Vilmos *A szekszárdi apátság története* című könyvéről olvashatunk leírást.

Az 1882-ben bemutatott egyháztörténeti munkák közül kiemelhetjük a Koncz(?) László által összeállított *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* című 1881-ben megjelent kétkötetes alkotás-ismeretetését. E kötetek 1321-ig tartalmazzák a primási levéltárban őrzött okmányokat. Az ismertett egyháztörténeti könyvek közül megemlítjük még Jánossy János nyitraiújlaki plébános 1883-ban megjelent, Pázmány Péterről írott monográfiáját. Az 1886. december 1-jei számban egri szerző, Kandra Kabos *Adatok az egri egyházmegye történelméhez* című sorozata első kötetének 3. füzetét ismertették.

A folyóiratban a szerkesztő közölte több egyetemes egyháztörténeti munka recenzióját is. Közülük kiemelkedik Rapaics Raimund egri teológiai tanár *Egyetemes egyháztörténet* című több kötetes könyve, amely a keresztény ókorral foglalkozó, 1879-ben megjelent kötetének bemutatása, valamint ugyane szerzőnek az 1886. május 1-jei számban közreadott *Egyetemes egyháztörténet* harmadik kötetének kritikája.

A folyóiratban bemutatott egyházjog-történeti munkák közül jelentősebbek Timon Ákos egri származású egyetemi tanár munkáinak ismertetései. Az 1881. január 1-jei számban olvashatjuk *A legfőbb kegyúri jog* című, 1887-ben megjelent könyvének recenzióját. Az 1889. január 1-jei számban pedig e szerző: *A városi kegyuraság Magyarországon* című művének leírása található.

Az egyházzenei munkák recenziói is helyet kaptak a lapban, különös tekintettel a híres Zsasskovszky családra. Az 1876. november 1-jei számban olvashatunk Zsasskovszky Endre – Tárkányi Béla *Katolikus Egyházi Énektrár* című művéről, amely 1874-ben látott napvilágot Egerben, második bővített kiadásban. A Zsasskovszky-testvérek (Endre és Ferenc) *Temetőkönyvét* az 1879. március 1-jei számban ismertették.

Nem kerültek el a szerkesztő figyelmét a világi tárgyú történeti, valamint a helytörténeti munkák sem. A világi tárgyú monográfiák ismertetései közül figyelmet érdemel az 1886. december 1-jei számban Ipolyi Arnold *A magyar szentkorona és a koronázási jelvények története és leírása* című, 1886-ban megjelent munkájának bemutatása. Érdekes ismertetés jelent meg az 1892. december 1-jei számban Ambrus József

kisoroszi plébános *Az 1848–49. évi szabadságharcban részt vett római és görögkeleti katolikus paphonvédek albumáról*, amely Nagykikindán jelent meg.

Az egyetemes történeti munkák közül kiemelhetjük Cantu Caesar *Világtörténelem* című munkájának 1876. március 1-jei számban közölt recenzióját. Az 1889. november 1-jei számban Böhm János *Rabszolgaság az ókorban* című, Egerben megjelent könyvét ismertették.

A helytörténeti munkák közül említésre méltó Pintér Sándor palócokról készített monográfiájának bírálata az 1880. február 1-jei számban. Az 1892-es évfolyamban olvashatunk az *Adatok az egri egyházmegye történelméhez* című sorozat harmadik kötetének első füzetéről, amely 1891-ben jelent meg Egerben. 1893-ban két helytörténeti munkára is felhívta a lap a figyelmet. Az egyik Szederkényi Nándor *Heves vármegye történeté* nek második kötete, a másik Michalek Manó *Az Egri Érsekmegyei Könyvtár címjegyzéke* című munkája.

Bár a folyóiratban elsősorban vallásos tárgyú munkákat recenzeáltak, bekerült a lapba több világi jellegű alkotás ismertetése is. Így az 1878. március 1-jei számban közölt ismertetést a szerkesztő Csiky Gergely *Janusz* című ötfelvonásos tragédiájáról, amely IV. Béla korában játszódik. A darab Januszról, a pogány Vata fiáról szól, aki elbukott a kereszténység elleni harcban. 1879-ben a drámaíró *Jóslat* című vígjátékát kritizálta a lap valláserkölcsei szempontból. Ebben az évfolyamban olvashatunk az egri születésű *Vitkovics Mihály munkái* című, Szvorényi József által szerkesztett kiadványról is, amely a jeles szerb-magyar költő költeményeit tartalmazza.

A világirodalmi alkotások közül az 1878. október 1-jei számban Dante *Isteni színjáték* ának *A Pokol* című része Angyal János által készített fordítását ismertették. Az 1887. január 1-jei számban egri szerző, Michalek Manó *Nala, a Mahá-Bráta* című szanszkrit költemény epizódja című munkáját recenzeálták.

Sor került több jeles korabeli irodalomtörténeti munka bemutatására is. Ezek közül kiemeljük az 1879-es évfolyamban publikált Báróczi Józsefnek *Révai Miklós élete és munkái* című művéről közreadott kritikát, valamint Bayer Ferenc Batsányi Jánosról készített monográfiája ismertetését.

Az 1880-as évfolyamban olvashatunk Szilády Áron *Temesvári Pelbárt élete és munkái* című művéről. 1885-ben Koltai Virgil *Czuczor Gergely élete és munkái* című monográfiáját ismertették. 1889. május 1-jén a hajdani egri ciszter diák, Horváth Ciryll *Temesvári Pelbárt és beszédei* című könyvét recenzeálta a folyóirat.

A kiadványban a szerkesztő közreadott néhány nevelésügyi munkáról készített ismertetést is. Így megjelent a Gyürki Ödön Rousseau nevelési elvéről Vácon kiadott munkájának az ismertetése. 1892-ben pedig Kraffszky József esztergomi főegyházmegyei áldozó pap ugyanez évben megjelent *A kisdédovács és Fröber kisdédnevelési rendszere* című könyvének bírálata.

Bölcséleti és bölcelet-történeti művek ismertetései is napvilágot láttak. 1882-ben Répássy János, Stöckl Albert és Mettinger Ferenc német szerzők tizenkét kötetes bölcséleti munkája fordításának ismertetése. 1895-ben pedig *A bölcsélet tankönyve. Aquinoi Szent Tamás nyomán írta: Stöckl Albert. A második magyar kiadás után lényegesen átdolgozta, és az eredeti szöveghez alkalmazta: Répássy János* című munka bemutatása. Az 1887-es évfolyamban olvashatjuk Maczky Valér egri ciszter tanár *A bölcsélet előtana. A lélektan és a logika elemei* című, Egerben megjelent könyvének ismertetését. A felsorolt bölcsélet-történeti munkák közül a Répássy János által Stöckl Alberttől fordított *A bölcsélet története* második részének ismertetését emeljük ki. Végül a folyóiratban ismertetett munkák közül egy nyelvészeti művet említünk meg. Az 1890. augusztus 1-jei számban ismertették Giesswein Sándor *Az összehasonlító nyelvészet fő problémái* című, 1890-ben Győrben megjelent könyvét. Az egyedi munkák bírálatán kívül minden számban ismertette a szerkesztő a hazai földön és külföldön megjelent vallásos tárgyú munkák címlírását.

A folyóirat hasábjain több fontos témakörrel jelent meg tanulmány. E témakörök közül kiemelt helyet foglalt el a katolikus könyvtárak, könyvkereskedések, könyvsorozatok propagálása. Az 1878. október 1-jei számban közölte a szerkesztő a *Könyvtárrendezés tervváltozata* című tanulmányt, a szerző feltűntetése nélkül. E dolgozathoz hozzászolt, annak hiányosságait korrigálva, Szinnyi József, a budapesti tudományegyetem könyvtárának első őrje, akinek megjegyzései az 1879. október 1-jei számban láttak napvilágot.

Az 1880. június 1-jei számban tanulmányt olvashatunk a *Katolikus kiadványok elárúsítása érdekében* címmel. Az 1883. február 1-jei számban jelent meg a szerkesztő *Katolikus könyvkereskedők* című tanulmánya.

A minisztériumok, egyesületek által sürgetett népkönyvtárak megszervezése érdekében 1877. november 1-jei számában közzétette a folyóirat a népkönyvtáraknak ajánlott könyvek jegyzékét. E témához kapcsolódva Luga László folyóiratában több alkalommal foglalkozott az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egylet által 1878-ban újra indított *Egri Népkönyvtár* című sorozattal. Az 1877. november 1-jei számban az *Irodalomtársulati mozgalmakról* szóló cikkben erről a következőket olvashatjuk.

„Az Egri Irodalmi Egylet közelebb is oly vállalkozásba fogott, melynek keresztülvitele maga eléggé indokolná az egylet fennállásának jogosultságát, s a közügy javára hozza meg gyümölcseit.

Érjük a Népkönyvtár megindítását. A főpásztor helyes szózata, melyet legközelebb az egylethez intézett levelében e vállalat serény kivételére buzdítja a tagokat: az áldozatkész támogatás, melyet a vállalat anyagi biztosítására megadott, s jövőre is megígért, egyrészt az egyletre kötelező ösztönzésül, másrészt zálogul szolgálnak, hogy az egylet a vállalat komolyságához méltó, lankadatlan kitartással fog feladatának megfelelni.”

Az 1878. január 1-jei számban pedig felhívást tett közzé a megindítandó *Egri Népkönyvtár* ügyében. A sorozat megjelent darabjairól a folyóirat ismertetéseket közölt. A *Népkönyvtár* első füzetéről adott ismertetésben az alábbi megjegyzést olvashatjuk:

„A kat. sajtó osztatlan örömmel üdvözölte az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egylet fent címzett vállalatát, s oly örömmel, s mondhatjuk elismeréssel fogadta annak első füzetét. E füzet bírálatára nem vállalkozhatunk, mert a lap és vállalat neve alatt jelenik meg. Egyszerűen csak bemutatjuk s kérjük olvasóinkat, hogy terjesztésén iparkodjanak.”

Az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egylet 1875. november 15-én alakult meg Egerben. A megalakulást előkészítő hetes bizottság jegyzője Luga László volt. Az alakuló közgyűlésig negyvennégy működő és hatvankettő pártfogó tagja – papok, tanítók, művészek – volt. Elnökévé Iház Gábor szerzetes nyelvész, alelnökévé Balásy Ferenc pap-történészt választották meg. A megjelentek – érdemeire való tekintettel – Lugát szerették volna titkárrá választani. Ő azonban sok elfoglaltságára hivatkozva nem fogadta el a jelölést. Így a titkár Vincze Alajos lett. A pénztárossággal Follmann Jánost bízták meg. A választmányba Zsiskovics József, Luga László, Mindszenty Gedeon, Bartók István, Zsaskovszky József és Szmda Viktor került be. Az Egylet célja az egyházmegyében lévő írói erők egyesítése, s ezáltal egyesek irodalmi munkálkodásának kölcsönös elősegítése, s jó irányú sajtó támogatása volt.²

A folyóirat 1883. január 1-jei számában az *Egházirodalmi mozgalmaink* című cikk szerzője javasolta a katolikus lapokról és folyóiratokról egy repertórium készítését. Az 1882. február 1-jei, március 1-jei, április 1-jei és május 1-jei számában közreadott *Töredékes gondolatok* című cikk szerzője felvettette a magyar katolikus irodalom repertóriumának elkészítését, amely tartalmazná egyrészt a megjelent könyvek bibliográfiáját, másrészt pedig a katolikus írók életrajzi adatait.

Már a folyóirat 1879. december 1-jei számában megpendítette egy keresztény irányú szépirodalmi és ismeretterjesztő folyóiratnak a megindítását.

Az orgánium rendszeresen közölt cikkeket a különféle egyházmegyék papnevelő-intézetében működő egházirodalmi társulatokról. Az 1876. szeptember 1-jei, október 1-jei és november 1-jei számban tanulmány jelent meg az egházirodalmi iskolák történetéről, amelyben a kalocsai, a váci, a besztercebányai, a jászói, a győri, a szombathelyi, a veszprémi, a temesvári, a pécsi, a kassai és a nagyváradi egházi irodalmi társulatokról olvashatunk.

A szerkesztő az 1886. június 1-jei és július 1-jei számban két részben közölte Ambrus László tanulmányát *Visszapillantás az egri növendékpapság egházirodalmi társulatának 50 éves múltjára* címmel, melyet a szerző a társulat 1885. december 13-i Mária-ünnepségén olvasott fel. Ez volt az első publikáció az

² Egri Egyházmegyei Közlöny, 1875. július 16.; nov. 16.

1835. december 19-én alapított társulatról. Értékét növeli, hogy az egyesület 1848 előtti iratai elvesztek. Így annak 1849-ig terjedő múltját e cikkből ismerhetjük meg. Az 1878. január 1-jei számban az erdélyi egyházmegyei irodalmi társulatról olvashatunk. 1883. április 1-jén jelent meg a szatmári egyházmegyei papság irodalmi működéséről szóló cikk.

A szerkesztő folyóiratában rendszeresen bemutatta a korabeli katolikus írókat. Az 1876. március 1-jei, április 1-jei, május 1-jei és június 1-jei számban olvashatjuk az *Újabb vallásköltészetünkről* című tanulmányt, amelyben a szerző Tárkányi Béláról, Sulyánszki Jánosról, Pájer Antalról, Mindszenty Gedeonról, Talabér Jánosról és Lázár Miklós egyházi költőről írt.

1881 első felében ötrészes dolgozat foglalkozik az újabb katolikus regényírókkal. A szerző ebben Hahn Ida német katolikus írónőt, Conrad von Bolanden német katolikus író, valamint Feran Cabollet-rot olasz katolikus írónőt mutatta be. Az 1882. november 1-jei számban javaslatot olvashatunk az akkor működő egyházi írók tömörítésére.

1891. november 1-jén a szerkesztő rövid tanulmányt tett közzé *Katolikus íróink* címmel, amelyben két újabb keletű hibáról írt a szerző: munkájukban nem közlik a felhasznált külföldi szerzők neveit és munkáik címét, bár idéznek tőlük; a másik hiba, hogy az irodalmi kritikák nem érintik a művek hibáit, azokról csak dicsérő hangnemben írnak. Az 1880. május 1-jei számban érdekes cikk jelent meg az irodalomkritikáról. E tanulmány témájához csatlakozik az 1880. augusztus 1-jén, szeptember 1-jén, október 1-jén közreadott *Gondolatok a kritikáról* című tanulmány.

A folyóirat sokat foglalkozott a katolikus újság- és hírlapirodalom aktuális és történeti kérdéseivel. Az 1878. április és május 1-jei számban olvashatjuk a *Katolikus lapirodalmunkról* című tanulmányt. 1883 második felében négyrészes dolgozatot tett közzé Szmda Viktor *Egyházi értekezések és tudósítások* címmel, amelyben az 1820–1824-ig megjelent folyóiratot méltatta. Az 1884. március 1-jei számban olvashatunk az 1884-ben indított *Katolikus Teológiai Folyóirat* című periodikáról.

1884 második felében és 1885 tavaszán több részes tanulmányt közölt a folyóirat a Guzmics Izidor bencés szerzetes által 1832-ben alapított *Egyházi Tár* című folyóiratáról, amelyet 1839-ig adtak ki.

A folyóirat értékes közleménye a *Katolikus hírlapirodalmunkról* című tanulmány, amely az 1891. május 1-jei számban látott napvilágot. Ebben a szerző hetvenhét, Magyarországon megjelent katolikus folyóiratot sorolt fel. A cikkből kitérünk, hogy 1876-ban csak huszonekét katolikus egyház által kiadott folyóirat volt Magyarországon. Tehát ettől az említett évtől ötvenöt új egyházi orgánus keletkezett. Ezek közül hét Egerben jelent meg, amely hazai viszonylatban is feltűnően jelentős szám.

Nyomdai és könyvtörténeti szempontból rendkívül értékes Szmda Viktor *Egri nyomtatványok a múlt század második felében* című több részes tanulmánya, amely a lap 1891-es és 1892-es évfolyamában jelent meg. Dolgozatában a szerző 1758-tól tekintette át az egri nyomdában készített kiadványokat. Összesen kilencvenhat nyomtatványt ismertetett. Az említett dolgozathoz kapcsolódik az 1892. december 1-jei számban olvasható *Egri nyomtatványok a XVIII. század második feléből és a XIX. század elejéről* című tanulmány, amely lényegében pótlás az első közlemény anyagához. Ebben a szerző hét újonnan előkerült nyomtatványt írt le.

A folyóirat *Irodalmi vegyesek* című rovata is igen érdekes anyagokat tartalmazott. Többek között olvashattunk ebben könyvajánlásokat, előfizetési felhívásokat. Például az 1877. november 1-jei számból megtudjuk, hogy Ipolyi Arnold Veresmarti Mihály 17. században élt költőről készített előadása könyv alakban is meg fog jelenni. Az 1878. augusztus 1-jei számban a szerkesztő a papság, illetve az olvasók figyelmébe ajánlotta Répánszky József kassai egyházmegyei áldozó pap és papneveldei tanár az egri líceumi nyomdában készülő *Általános dogmatika: vagyis Alapzatok teológia* című munkáját. Az 1880. április 1-jei szám arról tudósított, hogy Tárkányi Béla, a Szent István Társulat alelnöke a Társulat március 18-i közgyűlésén 100 arannyal járó pályátételt tűzött ki egy olyan munka megírására, amely a kereszténység korai időszakát vizsgálja Magyarországon, Szent István király koronázásától Szent László király haláláig.

E rovatban a folyóirat hírt adott nevezetesebb helyi és országos irodalmi rendezvényekről. Az 1878. júniusi számban hírt közölt az augusztus 25-re Egerbe tervezett Vitkovics-emlékünnepeletről. A szeptemberi számban pedig közreadta a szerkesztő Szvorényi József elnöki megnyitóbeszédét. Hírt közölt a szerkesztő különböző síremlékek, emlékművek felállításáról is. Például az 1879. július 1-jei számban

olvashatunk arról, hogy az egri Fájdalmas Szúzról elnevezett temetőben felavatták Mindszenty Gedeon elhunyt egri papköltő síremlékét.

A szerkesztő közölt több érdekes irodalomtörténeti jellegű adatot is. Például az 1877. március 1-jei számban található a Törökország által Magyarországnak ajándékozott harmincnégy darab Corvina címét. Az 1884. május 1-jei számban a szerkesztő egy olasz folyóiratban megjelent tanulmányra hívta fel a figyelmet, amelynek címe *Egy Dante-kódex Magyarországon*. A cikk az egri érseki könyvtárban meglévő latin nyelvű Dante-hátrýakódexről szól.

A folyóiratban olvasható néhány lényeges irodalomtörténeti tanulmány is. Az 1877. augusztus 1-jei számban kapott helyet a *Jámbor szándékok* című tanulmány első része, amely Tertina Mihály miskolci gimnáziumi tanár 1787-ben tervezett, de el nem készült magyar irodalomtörténeti munkájáról szól, amelyben a szerző a magyar költők életrajzát és az ahhoz kapcsolódó antológiát akarta közreadni. Az 1887. szeptember 1-jei számban megjelent második részben Concilia Emil *Magyar Szaturnus folyóirat terve Fulnesics János által a XVIII. század végén* című tanulmányt adta közre.

1880 októberében és novemberében kétrészes tanulmány olvasható a neves egri nyelvészről és irodalomtanáról, Ihász Gáborról. 1890. április 1-jén Faludi Ferenc vallásos énekeiről olvashatunk. Az 1893. augusztus 1-jei számban kapott helyet a jeles egri tankönyvíróról és pedagógusról, irodalomtörténészről, Szvorényi Józsefről készített életrajz.

A folyóiratban található néhány tanulmány az egyházi zene történetéről. Ezek közül kiemelkedik az 1888 nyarán Zsasskovszky Endréről (1824–1882), az országos híró egri egyházi karnagyról készített tanulmány. A szerkesztő foglalkozott a Tárkányi Béla-féle *Szentírás*-fordítás kiadásával is. Az 1890. június 1-jei számban tanulmány jelent meg Tárkányi Béla *Szentírás*-fordításának második kiadásáról, amelynek nyomása az említett év június elején kezdődött el az egri líceumi nyomdában. A jeles fordításról a folyóirat 1892. szeptember 1-jei számában Samassa József érsek írt méltatást.

Az orgánium szerkesztője az 1893. év utolsó, december 1-jei számában az alábbiakat tudatta az olvasókkal: „Midőn a mai számmal az Irodalmi Szemle XVIII-ik évfolyamát befejeztük, egyúttal a jövőre a lapot be is szüntetjük. Szívöböl hálás köszönetet mondunk az élöknek, kik nehéz munkánkban önzetlenül oldalunk mellett állottak. Akik 18 év alatt lapunk munkatársai voltak.” Miután felsorolta a lap munkatársainak nevét, tudósítását így fejezte be: „18 év szép idő. Most már a fiatalabbak csináljanak jobbat, szebbet, hasznosabbat. Mi megtettük a munkánkat. Isten velünk!”

SZECSKÓ KÁROLY

Az emigráció szerepe a II. világháború utáni magyar kultúrdiplomáciában (1945–1947).

Válságos helyzetben egy nemzet sorsáért felelősséget érző erők minden olyan eszközt igénybe vesznek, amellyel lehetőséget látnak a problémák megoldására, illetve a nehézségek csökkentésére. Így volt ez a II. világháború utáni Magyarországon is, amikor a nagyon súlyos nemzetközi elszigeteltség idején a magyar politikai és kulturális elit minden etikailag és morálisan igazolható lépést megtesz annak érdekében, hogy a magyarság nemzetközi pozícióit javítsa és ezáltal is elősegítse az ország demokratizálását és modernizálását. Az ország megmentése érdekében a korabeli politikai és szellemi vezető réteg terveiben igen fontos szerepet kap az emigráció, a magyar vagy magyar származású emigránsok segítségének igénybevétele.

Az emigráció jelentőségét az is növelte, hogy a magyar emigránsok többsége azokban az országokban élt, amelyek a II. világháború utáni új világrend meghatározó hatalmai voltak, illetve olyan semleges országokban tevékenykedett, amelyeknek nagy volt a nemzetközi presztízse, ezért tényleges cselekvési helyzetben voltak. A háború utáni Magyarországon abban bíztak, hogy az emigránsok egy része hazatelepül és részt vesz az ország felvirágoztatásában, akik pedig külföldön maradnak, az emigrációból segítik az ország újjáépítését és modernizálását. A magyar vezetés elvárása nem volt alaptalan, mert a magyar származású emigráció tagjainak többsége tudta, hogy mit köszönhet a magyar kultúrának, azoknak az iskoláknak, amelyek ifjú korában szakmai-tudományos, illetve művészeti karrierjét segítették. A külföldre kerültek közül igen sokan voltak olyanok, akiknek fiatalkori emlékeik mellett rokonsági kapcsolatai

is voltak Magyarországon. Az emigránsok segítségnyújtásra való felkérése a magyar szervek részéről indirekt erkölcsi jóvátétel volt azoknak, akiket vallási vagy politikai okokból üldöztek el Magyarországról. Az emigrációba vetett bizalom azért is nagy volt és sokat is vártak tőle, mert az emigránsok közül többen a befogadó ország, illetve a nemzetközi kulturális és tudományos élet elismert személyiségei lettek.

A magyar politikai élet pártjainak egy része és a kultúrdiplomácia 1945 után kidolgozott emigráns elképzeléssel rendelkezett és olyan tervet alakított ki, amely tudatosan számolt a magyar származású emigránsok segítségével, illetve rajtuk keresztül a befogadó ország támogatására is gondolt, esetenként nemzetközi segítségben is reménykedett. A háború utáni időszak emigráció-koncepcióinak sajátossága ugyanakkor, hogy ezek kezdetről és kizárólag a nyugati emigrációra „készültek”, annak ellenére, hogy a két világháború között nagy létszámú emigráció élt a Szovjetunióban is. Ennek az egyoldalúságnak az okát abban látjuk, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejöttétől, illetve az új hatalmi szervek megszerződésétől világhósszá vált, hogy a szovjetunióbeli magyar emigráció többsége hazatelepül, és ezért vele perpektivikusan, mint emigrációval nem kell számolni. Mivel a kulturális-tudományos emigráció nagy része Nyugaton volt, ezért a legfontosabb elképzelések velük kapcsolatosan fogalmazódtak meg. A demokratikus Magyarország kultúrdiplomáciai célkitűzéseinek megfelelően így az egyes országokban élő emigránsokkal eltérő céljai voltak a magyar politikai és szellemi vezetésnek. Nem volt véletlen, hogy volt olyan emigráció, amelytől az ország jó híre „helyreállításának” elősegítését várták. Volt viszont olyan magyar származású emigrációs központ, amelytől a magyar tudomány reformjának támogatását és a nemzetközi tudományos életbe való újbóli bekerülés elősegítését remélték. A frekvenciát országokban élő magyar származású elitől ugyanakkor egyfajta kulturális missziót vártak.

A kutatás azt is bizonyította, hogy az emigránsok segítőkészsége mindaddig kimutatható, amíg az emigráció számára nyilvánvalóvá nem vált, hogy Magyarországon diktatúra alakult ki. Ez a fordulópontra 1947, mely év tavaszától már nemcsak a polgári alternatívát képviselő politikusok kényszerülnek emigrációba, hanem azok a tudósok és művészek is, akik 1945-től tevőleges résztvevői voltak a demokratikus átalakulásnak és az ország újjáépítésének. 1947 fontos választóvonal a magyar emigráció életében azért is, mert 1947 nyaratól megindult egy új emigrációs hullám. A magyar kulturális és tudományos elit köréből igen sokan Nyugatra távoznak, mert az „új” politikai erőktől veszélyeztetve látják a tudomány szabadságát és a kultúra autonómiáját. Az elit köréből többen fizikai létüket is veszélyben érzik. Mivel az elitnek ez a csoportja a demokrácia elkötelezett híve volt, ezért a Nyugaton élő magyar és magyar származású szellemi kiválóságok és a létrejött népi demokrácia kapcsolata megváltozott. A demokratikus Magyarországot korábban segítő emigráció a népi demokráciát már nem patronálja, az együttműködés az emigráció és az óhaza között több mint két évtizedre megszakadt.

Amerikában a tudósok szerepe meghatározó

A magyar kultúrdiplomácia és a szellemi élet meghatározó személyiségei a háború befejezésétől nagy fontosságot tulajdonítottak a nyugati, ezen belül az amerikai kapcsolatoknak. A magyar vezetés tisztában volt az Egyesült Államok szerepével, azt is látta, hogy az USA a világ új tudományos központja, és jól tudta, hogy a kultúra mely területein játszanak az amerikaiak vezető szerepet. A valós helyzet ismeretében alakította ki a kultúrdiplomácia a preferenciákat.

A magyar-amerikai kulturális kapcsolatok újrafelvételében kezdettől fontos szerepet kapott az emigráció a két évszázada az Egyesült Államokban élő magyar kivándoroltaknak. Az 1945 utáni helyzetben az egyik legfontosabb kapcsolatot azonban a két világháború között antiszemizmus miatt elmenekült magyar származású kulturális kiválóságok, elsősorban a tudósok jelentették. Ezeknek a többsége magyar középiskolákban érettségizett, egyetemi pályájuk egy része is Magyarországhoz kötődik, kulturális gyökereik a magyar kultúrához fűzik. A tudósok nagy részének élő kapcsolata is volt az óhazához. Érzelmi viszonyulásuk — a súlyos problémák, a jogos sérelmek ellenére — a magyar kultúrához az estek többségében pozitív volt. Az ország számára potenciálisan nagy lehetőséget jelentettek.

A magyar kultúra nemzetközi pozícióinak javítása és a modernizáció érdekében az emigrációt különböző szervezetek és a szellemi élet kiválóságai közül többen is felismerték. A Magyarok Világszövetsége már 1945. május 10-én kérte, hogy a magyar művészek, tudósok, írók jutalmazására szánt alapítványi díja-

kat elsősorban a külföldi magyar szellemi kiválóságoknak ítéljék. A Világszövetség 1945. augusztus 1-jei ülése a Külügyminisztérium és a Vallás- és Közoktatási Minisztérium képviselőinek jelenlétében a következő, magyar származású, az USA-ban élő szellemi kiválóságokat szándékozott jutalmazni: Kármán Tódor fizikus, mérnök, Ferenczi Imre szociálpolitikus, Pogány Nelli festőművész, Ormándy Jenő karmester, Vasváry Ödön történész és Mendlik Oszkár festőművész. ¹ A Magyarok Világszövetsége vezetője, Ács Tivadar a kitüntetési javaslatot eljuttatta Vas Zoltánnak, Budapest főpolgármesterének.

Az emigráció erkölcsi elismerésének kezdeményezése mellett a magyar szellemi kiválóságok repatriálását is kezdeményezte a Külügyminisztérium a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál. 1945. július 10-én szóbeli jegyzékben kérték Károlyi Mihály, Vámbéry Ruzstem és Bartók Béla hazatérésének elősegítését. A magyar emigráns kiválóságokat a kormány a demokratikus újjáépítés szempontjából igen fontos személyiségeknek tartotta, ezért felkérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, hogy repatriálásuk érdekében az Egyesült Államok és Nagy-Británia kormányainál a szükséges lépéseket tegye meg. ² Az emigráció szellemi elitjének megbecsülését az is jelzi, hogy egy részüket kooptálták az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. 1945. augusztus 18-án a parlament elnöke levelet írt a Külügyminisztériumnak Károlyi Mihály és Vámbéry Ruzstem hazahívása ügyében. ³

Az amerikai emigráció és az óhaza kapcsolatának kialakításában igen aktív szerepet játszott a washingtoni magyar követség. 1946. február 6-án Szegedi Maszák Aladár követ levelet írt Keresztury Dezsőnek Bartók Béláné (Pásztory Ditta) hazatérése ügyében. ⁴ A Szegedi Maszák levelére február 21-én válaszoló kultuszminiszter egyetértett abban, hogy Bartók Béla özvegyének itthon van a helye, és mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy mielőbb méltó körülmények között térjen haza. A VKM vezetője, aki Bartók Bélát és Pásztory Dittát igen nagyra értékelte, féltőnek tartotta, hogy a háború utáni rossz magyarországi viszonyok miatt Bartók özvegye nem fog megfelelő körülmények közé kerülni. Amennyiben azonban úgy határoz, hogy a nehézségek ellenére mégis haza kíván jönni, biztos lehet abban, hogy az egész nemzet szeretete fogja várni. ⁵ A magyar származású tudományos elit erkölcsi jóvátétele és a magyar tudományos élet kapcsolatteremtése érdekében nagy fontossága volt a washingtoni magyar követség 1946. április 11-i javaslatának, amelyet a Külügyminisztériumnak küldött. A követség több magyar származású tudós díszdoktorrá avatását kezdeményezte. A felterjesztettek a korabeli nemzetközi tudományos élet csúcán állottak. A listán szerepelt Kármán Tódor, a Californiai Institute of Technology professzora, a kiváló aerodinamikus, Szilárd Leó a Columbia Egyetem tanára, világhírű fizikus, Neumann János, az Institute for Advanced Study Princeton kutatója, a digitális számítógép feltalálója, Teller Ede, a Chicagói Egyetem professzora, a világ egyik legzseniálisabb fizikusa, Wigner Jenő, a Princeton University tanára, szintén világhírű atomtudós. Ennél kiválóbb kutatókat ritkán produkál a tudománytörténet, többsége már ekkor vagy a későbbiek során Nobel-díjas lett. A díszdoktori cím elnyerésére felterjesztettek között volt még Brunauer Stephen a Department of Agriculture kutató-vegyszere, akinek szintén fontos szerepe volt az amerikai atomkutatás terén. ⁶

Az ügyben a VKM először véleményt kért a Műegyetemtől, majd a X. ügyosztály intézkedés nélkül ad acta tette az ügyet, ami nagyon nagy hiba volt. Magyarország kulturális atmoszférájának demokratizálása, valamint a modernizáció elősegítése érdekében egyaránt helyes lett volna, ha erkölcsi jóvátételt tesz azoknak, az elsősorban az USA-ban élő tudósoknak, akiket a Horthy-korszak antiszemitizmusa elűldözött. Az elutasítással kapcsolatos jegyzőkönyv nem áll rendelkezésre, de az ügy egyértelműen összefüggésbe hozható a Fulton utáni hangulattal és azzal a ténnyel, hogy a felterjesztett szellemi kiválóságok valamennyien kapcsolatban álltak az atombomba kifejlesztésével, illetve a stratégiai légiérőkkel. A

¹ Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX-J-I-k. 1945-110022

² UMKL. XIX-J-I-k. 1945-31008/pol.

³ UMKL. XIX-J-I-k. 1945-31008

⁴ UMKL. XIX-I-le. 1946-26211

⁵ UMKL. XIX-I-le. 1946-26211

⁶ UMKL. XIX-I-le. 1946-53195

posztpluralista Magyarországon már nem értékelték, hogy valamennyien a fasizmus legyőzése érdekében vettek részt az atombomba létrehozásában.

A disz doktorságra felterjesztettek közül Kármán Tódort a Külügyminisztérium 1946. október 8-án a VKM-nek újólag javasolta, hogy hívják meg. Kármán Tódor ugyanis 1947 nyarára Európába készült, és ezért kezdeményezték, hogy Magyarországra is ellátogathasson.⁷ Mivel Kármán professzor az USA-ban élő magyar származású tudósok között előkelő helyet foglalt el, jogosan kérte a Külügyminisztérium, hogy a magyar tudományos körökkel való alaposabb, kölcsönös megismerkedés céljából meghívást kapjon Magyarországra. 1946 végén a magyar belpolitikában és tudománypolitikában már más szempontok érvényesültek, mint a háború utáni első két évben. A pluralizmussal szakító Magyar Kommunista Párt tudománypolitikája már a Szovjetuniót és nem a Nyugatot preferálja.⁸ A hidegháborús elszigetelés, önelzárkózás Magyarország kulturális és tudományos fejlődését negatívan befolyásolta. Néhányan még 1947-ben is az ország szellemi kapcsolataiban nagy szerepet szántak a nyugati emigrációnak. Szalai Sándor szociológus a magyar tudományos élet nemzetközi helyzetének javítása érdekében továbbra is igénybe akarta venni az emigráns magyar tudósok segítségét. 1947. május 4-én a Magyar Egyetemek és Tudományos Kutatóintézetek Segély közösségének megalakításakor tartott referátumában javasolta, hogy a két világháború között tekintélyt veszített magyar tudományos élet presztízsének helyreállítása érdekében az egyetemek mozgósítsák a külföldön katedrát nyert 100–120 magyar professzort és a magyar tudomány külföldi barátait, a nemzetközi alapítványokat és a tudományos szervezeteket.⁹

A magyar kultúra és tudomány számára az emigráció összekötő kapcsot jelentett az egyetemes kultúrával és a világ tudományos életével. Magyarország szellemi elitje és a széles látókörű politikusok jól látták, hogy az emigráció segítheti a modernizációt és hozzájárulhat az ország nemzetközi presztízsének növeléséhez. A fokozatosan totalizálódó politikai rendszer azonban arra kényszeríti a szellemi kiválóságok egy részét, hogy emigráljanak. Magyarországról megindult az elit újabb kivándorlási hulláma. Tragikus, hogy ebben az emigrációban nagy számban olyan intellektuelek voltak, akik meghatározó szerepet játszottak a háború utáni új magyar kultúra létrehozásában. Kivándorlásuk után zsenialitással más népeket segítettek. Egyetemes teljesítményeik csak áttételesen hatottak a magyar kultúrára.

Angliában is a tudósok dominálnak

A magyar kultúr diplomáciának az Egyesült Királyság irányában kialakított felfogása sok tekintetben hasonlított az amerikaiakkal kapcsolatos elképzelésekhez. Magyarországon jól látták, hogy a nemzetközi tudományos színvonal elérésének csak akkor van valós alapja, ha az ország a legmagasabb szakmai színvonalat elért országokkal veszi fel a kapcsolatokat. A háború után a legszorosabb kapcsolatok tudományos téren Nagy-Britanniával épültek ki. A tudomány modernizálása érdekében a magyar tudomány számára nem volt közömbös, hogy sikerül-e megtalálni azokat a mintákat, amelyek modellül szolgálnak.

A Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsa már 1945. július 20-án tartott ülésén elhatározta, hogy az angol–magyar kulturális kapcsolatok elmélyítése érdekében egyrészt az angol tudományos világ kitűnőségeit, másrészt a tudományos és irodalmi élet Nagy-Britanniában élő magyar származású kiváló képviselőit 1946–1947-es tanévben egy-egy reprezentatív előadásra meghívja.¹⁰

Az angol tudósokkal és a tudományos intézetekkel való kapcsolatteremtésben fontos összekötő szerepet játszottak a Nagy-Britanniában élő magyar származású tudósok. A magyar tudománypolitika irányítói is igénybe vették az emigránsok segítségét Magyarország tudományos talpraállításához és a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódáshoz. Egy 1945-ös döntésnek megfelelően a budapesti egyetem vezetése felkérte a karokat, hogy a Nagy-Britanniában élő kiváló magyar származású tudósok meghívása érdekében tegyenek lépéseket. A Jog- és Államtudományi Kar Polányi Károlyt, a londoni egyetem tanárát hívta meg, aki a meghívást elfogadta. Polányi professzor tervezett előadását *A gazdaság szere-*

⁷ UMKL. XIX.–I-le. 1946–75279

⁸ Párttörténeti Intézet Archivuma (PTI. Arch.) 274–23/17

⁹ *Népszava* 1947. május 6.

¹⁰ UMKL. XIX.–I-le. 1946–114879

pe az újkori társadalom kifejlődésében címmel 1946. október 15. és november 15. között szándékozott megtartani.¹¹

A háború után néhány tudós repatriált. Szent-Györgyi Albert kérésére 27 évi emigráció után hazakerkezett Péterfi Tibor nemzetközi hírű anatómus, aki 1933 óta Cambridge-ben dolgozott.¹² A repatriálási folyamatban fontos állomás volt Hatvany Lajos hazatérésének az előkészítése. Az 1919 óta emigrációban élő, a fasizmus elől 1938-ban Angliába menekült kiváló író és irodalomtörténész hazahívását 1946 nyarán határozta el a Pázmány Péter Tudományegyetem. Augusztus 23-án Hajnal István dékán levélben kérte fel Hatvany Lajost, hogy szeptembertől, vagy 1947 tavaszától tartson előadásokat az egyetemen.¹³

A kül- és belpolitikai változások hatására 1947-től az angol kultúrával és tudományos élettel a kapcsolatok a legminimálisabbra szűkülnek. Néhány jelentősebb tudós, mint pl. Jánossi Lajos fizikus repatriálására ugyan még sor került, de a fordulat inkább egy ellenkező folyamatnak kedvezett. Anglia felé ismét megindulnak a magyar emigránsok, köztük nagy számban a tudósok.

Franciaországban a művész emigráció kerül előtérbe

Magyarország háború utáni presztízsének helyreállításában a legnagyobb jelentőséget a magyar-francia kulturális kapcsolatoknak szánta. A magyar művelődéspolitikai a kultúra eszközeivel is megpróbálta Magyarországot II. világháború utáni nemzetközi elszigeteltségét felszámolni és a franciákban egy pozitív magyarsággépet kialakítani. Annak ellenére, hogy Franciaország nagyon fontos szerepet játszik Magyarország kultúrdiplomáciájában, és sokat vártak a franciáktól a magyarság-kép alakításánál, a franciaországi emigráció mégsem tesz szert olyan jelentőségre, mint a kultúrkapcsolatok szempontjából legfontosabb országok emigrációja.

Magyarországon csak kis mértékben éltek azzal a lehetőséggel, hogy mozgósítsák a francia fegyveres ellenállásban aktív szerepet játszó Magyar Függetlenségi Mozgalmat. A Bölöni György vezette Magyar Függetlenségi Mozgalom tevékenységének csak egy részét állította a francia–magyar kulturális kapcsolatok kiépítése szolgálatába. A baloldal 1947 előtti erős franciaországi pozíciói idején a Mozgalomnak fontosabb szerepet kellett volna kapnia az elszigeteltség és a negatív magyarság-kép felszámolása érdekében. A magyar kultúrpolitika a Franciaországban élő emigráción belül a leglényegesebb szerepet a művészeknek szánta. A művészek preferálása a magyar–francia művészeti kapcsolatok kiemelt fontosságával hozható összefüggésbe.

A franciákkal való széles körű kulturális és művészeti együttműködést természetesen az is befolyásolta, hogy a háború után a magyar képzőművészetben meghatározó szerepet játszó – korábban mellőzött – művészek a világ művészeti központjával Párizssal kapcsolatba szerettek volna lépni. A franciákkal való jó viszony kialakításánál Magyarországon abban is bízhattak, hogy a Párizsban élő magyar, illetve magyar származású művészek hidat képezhetnek a francia képzőművészek, illetve a világ meghatározó művészei irányában.

A két világháború között a magyar kultúrpolitikában mellőzött, de az egyetemes művészetekben meghatározó szerepet játszó Magyarországon is nagybecsült francia képzőművészet megismerése, vele a kapcsolat újbóli felvétele mind sürgetőbbé vált. A magyar képzőművészek között elsőként Márffy Ödön szorgalmazta az együttműködést. A Horthy-korszakban preferált Róma, Berlin és Bécs mellett egy új orientációt hirdetett meg a kiváló művész. Márffy szerint egy jól és okosan megrendezendő párizsi magyar cserekiállítás már régóta foglalkoztatta azokat a magyar művészeket, akiket bántott a korábbi elzárkózás a francia művészettel szemben. A francia művészet magyarországi pozícióinak erősítése érdekében Márffy Ödön kezdeményezte, hogy a kormány könnyítse meg a francia művészek magyar nyelven való ismertetését célzó kismonográfiák kiadását.¹⁴

A két ország közötti képzőművészeti cserekapcsolatot megelőzte 1946 elején a magyar követség szalonjában a Párizsban élő magyar képzőművészek kiállítása. Ezt követően vidéken és a fővárosban is több

¹¹ UMKL. XIX-I-le. 1946–114879

¹² *Szabadság* 1946. augusztus 27.

¹³ *Népszava* 1946. november 22.

¹⁴ UMKL. XIX-J-I-k. 1947–62708/6.

helyen állítottak ki magyar festők, így Gyöngyösi Grenobleban, a Vágh fivérek Toulousban. Szépen szerepelt párizsi magángalériákban Kemény Zoltán szobrász, Vásárhelyi Győző festő, továbbá Beöthy István szobrász. A háború utáni magyar vagy magyar származású képzőművészek kiállításán már nemzetközileg jegyzett, vagy később világhírnévre szert tevő művészek is szerepeltek. A kiállításoknak így a művészeti jelentőségén túl fontos kultúrdiplomáciai szerepe is volt.

1947 júniusában volt a párizsi magyar művészet reprezentatív kiállítása, amelyet a párizsi Magyar Függetlenségi Mozgalom művészi csoportja, a magyar követség és a magyar külügyminisztérium támogatásával rendeztek. A kiállítás székhelye a Galeris de Bussy, Exposition de quelques maîtres français contemporains et des peintres, sculpteurs et graveurs hongrois de l'École de Paris címen. Ugyancsak júniusban volt a Vágh-Weinmann fivérek által rendezett kiállítás a Galerie de Paris termében. Mindkét kiállításnak nagy sikere volt.¹⁵

A magyar, illetve magyar származású képzőművészek franciaországi kiállításairól megállapíthatjuk, hogy azokon többségében színvonalas művészek szerepeltek, aminek ezáltal kultúrdiplomáciai jelentősége is volt. A jobb magyarság-kép a politikai döntésekre nem volt hatással. A hagyományos kisanant kötődés mellett ebben Franciaország tényleges nagyhatalmi befolyásának elvesztése is közrejátszott.

Svájcban az írók a legfontosabbak

Svájc szerepével az új demokratikus kormány kezdettől tisztában volt, ezért a semleges országnak meghatározó fontosságot tulajdonított a nemzetközi elszigeteltségből való kitorésnél és Magyarország jó hírének helyreállításánál. Svájc különösen a magyar irodalom megismertetésén keresztül válhatott a magyar kultúrdiplomáciai célkitűzések célszögévé.

A magyar irodalom már 1944-ben is teljesített kultúrdiplomáciai küldetését. A genfi magyar diákok a magyarság presztízsének csökkenése idején, az ország német megszállása után, 1944 márciusától különböző francia nyelvű publikációkkal arra törekedtek, hogy ott a magyarságról többet tudjanak meg, mint amit egy-egy napi hír közöl. A Svájcban élő magyar fiatalok a háború után is összefogtak minden erőt, hogy biztosítsák a magyar kultúra jelenlétét Nyugat-Európában és a nyugat-európai szellem jelenlétét Magyarországon. A magyar kultúra európai kisugárzása érdekében létrehozták a Magyar Írók Nyugat-európai Kiadása nevű szervezetet Genf, Case postale 39–44 címmel.

A kezdeményezés fontosságával a svájci magyar származású szellemi elit és a magyar emigráció egyetértett, ezért támogatásban részesítette. A Magyar Írók Nyugat-európai Kiadása patrónusai voltak: Kerényi Károly világhírű klasszika-filológus, Verzár Frigyes nemzetközi rangú orvoskutató, valamint Lederman László professzor. A kezdeményezés munkatársai között találjuk: Balabán Pétert, Bertalan Imrét, Bolgár Ferencet, Ferenczy Viktort, Hámori Lászlót, Kosinszky Imrét, Sárffy Zoltánt, Sárosy Bélát, valamint Vajda Szabolcsot.¹⁶

A nemzetközi elszigeteltség megszüntetése érdekében kezdeményezték a Magyar Írók Nyugat-európai Kiadása Barátainak Társasága létrehozását. Úgy ítélték meg, hogy nagy szükség van azokra, akik végre érvényt tudnak szerezni Magyarországot kelet-európai szerepének. Szükségesnek érezték azok megnyerését is, akik segítik bekapcsolni Magyarországot az egységes világkultúrába, és az egyetemes humanizmus részévé teszik a magyarságot. A cél érdekében fontosnak látták azok megnyerését, akik a magyar tehetőség számára megszerzik a nyugati népek baráti elismerését.

A Baráti Társaság felszólított minden Nyugat-Európába került magyart: itt a pillanat arra, hogy felismerje a hivatását és szentelje a következő hónapokat a magyar kultúra szolgálatára. Felhívja a nyugati emigránsokat, hogy csatlakozzanak a baráti körhöz, és közöljék, és közöljék, mekkora összeggel tudják támogatni Magyarországot és Nyugat-Európa szellemi együttműködését.¹⁷

Az emigrációnak és a magyar kultúrdiplomáciának köszönhetően megítélésünk Svájcban és Svájcon keresztül a világban pozitívan megváltozott. A változás okát francia- és olaszországi, valamint svájci lá-

¹⁵ UMKL. XIX–J–I–k. 1948–63/pol.

¹⁶ UMKL. XIX–I–le. 1945–86278

¹⁷ UMKL. XIX–I–le. 1945–86278

toгатása alapján 1946–1947 fordulóján a magyarság-kép formálásában aktív szerepet játszó Illyés Gyula abban látta, hogy a nyitott vagy könnyen nyitható kapukon át értékekkel léptünk be.¹⁸ Magyarország megváltozott presztízsét az is jelzi, hogy a Svájcban élő két világhírű magyar származású tudós: Szondi Lipót és Szilasi Vilmos megfelelő állás felkínálása esetén hajlandó lett volna hazajönni. Mindkét nemzetközi szaktekinetely a két világháború között származása miatt kényszerült Magyarországot elhagyni. Szondi Lipót a Magyar Állami Gyógypedagógiai Laboratórium igazgatója volt, Szilasi Vilmos pedig a filozófia nemzetközi rangú kutatója.¹⁹ A bizalom jele az is, hogy 1947 elején Lehár Ferenc és felesége Gordon Ferenc berni követtől kérte magyar állampolgárságának igazolását.²⁰

A magyarság irányában bekövetkezett pozitív változások 1947 tavaszán és nyarán a Magyarországon és nemzetközi szintéren végbement események miatt Svájcban is éreztették hatásukat. A bizalomcsökkenés megnyilvánulása a Svájcban élő magyar származású tudósok körében, Illyés Gyula 1947 őszi svájci tartózkodása idején a szellemi elittel, köztük az 1946-ban repatriálni szándékozott Szilasi Vilmostal szemben újból jelentkezett. A freiburgi professzor többek biztatására hajlandónak mutatkozott, hogy visszatérjen Magyarországra és be is adta pályázatát a budapesti egyetem filozófiatörténeti tanszékére. Időközben azonban Szilasi megtudta, hogy Fogarasi Béla is pályázott, ezért a pályázatot visszavonta.²¹

1947 őszétől az MKP befolyása alá kerülő magyar kultúrdiplomácia és művelődéspolitikája az eddigiektől eltérő prioritásokat alakított ki. A hidegháború kifejlődése, valamint a világ kulturális–tudományos kettészakadása után az emigrációhoz való viszony is megváltozott. Az eddig fontosnak tartott migránsokkal szemben mindinkább ellenséges érzületet tanúsított a kommunista vezetés.

A svédországi emigráció különleges helyzetben

A háború után Magyarország nemzetközi elszigeteltsége idején fontos szerepet kapott a nagy nemzetközi presztízsrel rendelkező skandináv állam a magyar kultúrdiplomáciában. A svéd kapcsolat fontosságát növelte a svéd tudomány nemzetközi rangja, a jól felszerelt tudományos és kulturális intézmények, és az a tényező, hogy a svéd szellemi élet nem zárkozott el Magyarországtól, esetenként maga kezdeményezett kapcsolatokat. A magyar–svéd kapcsolatok kiépítésében fontos szerepet vállalt magára az emigráció.

Mivel a magyar–svéd kapcsolatokat nem terhelték a múltban problémák, ezért az emigráció svédországi szerepe is más volt, mint a többi emigrációs központban. Feladata elsődlegesen a magyar kultúra és tudomány támogatása, a két ország együttműködésének segítése. A svéd emigráció kultúrdiplomáciai szempontból különleges helyzetbe került azáltal is, mert 1946-tól stockholmi követ lett Böhm Vilmos egykori szociáldemokrata emigráns. Az 1945 utáni kultúrdiplomácia számított a Svédországban élő magyar szociáldemokrata emigrációra, valamint a magyar származású tudósok és művészek segítségére.

A magyar–svéd zene háború utáni együttműködését pozitívan befolyásolták a Svédországban élő magyar zeneművészek. Egyesek hazatelepülve ismételten bekapcsolódtak a magyar zenei életbe. A magyar zenei élet nemzetközi pozícióinak megerősítése szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy 1946. május 26-án, több évi kényszerű távollét után hazatelepedett Tóth Aladár és felesége, Fischer Annie. Fischer Annie első fellépésével 1946. június 19-én a svéd–magyar kapcsolatokat erősítette, mert koncert-jén Wallenbergnek, a magyarországi zsidók ezreinek életét megmentő diplomatának állított emléket.

A svéd zenével ugyancsak magyar származású muzsikusi teremt kapcsolatokat. A magyar–svéd zenei kapcsolatok részeként 1947 tavaszán Magyarországon vendégszerepelt Garaguly Károly. Sikeres fellépése mellett a magyar származású művész 1947. május 8-án igen elismerően nyilatkozott a magyar zenei életről a svéd rádióban. Garaguly szerint a zenekultúra Magyarországon soha nem volt olyan élénk, mint 1947 tavaszán. Az Operaház állandóan táblás ház előtt játszik, és a zenekarok soha nem látott lelkesedéssel áldoznak a zenekultúrának. Véleménye szerint az a megértés, amelyet a magyar közönség Berwalo,

18 UMKL. XIX–I-le. 1947–44755

19 UMKL. XIX–I-le. 1947–44755

20 UMKL. XIX–J–1–k.

21 UMKL. XIX.–I-le. 1945–18416

Alvén és Lars Erik Larsson műveivel szemben mutatott, nagyban szolgálja a két nép kulturális együttműködésének ügyét. Nem véletlenül hívta fel Böhm Vilmos arra a figyelmet, hogy a jó kulturális kapcsolat többet ér, mint a politikai propaganda.²²

Az 1945 utáni magyar kultúrdiplomácia szerves része volt a könyvtárközi kapcsolatok újbóli kiépítése, a háborús események miatt megszakadt könyv- és folyóiratanyag pótlása. A magyar–svéd könyvtári kapcsolatok kiépítésében igen sokat tett Böhm Vilmos. A budapesti könyvbeszerzési akciókhoz kapcsolódva Böhm érintkezésbe lépett a svéd főiskolák illetékes hivatalaival, arra kérve őket, hogy az 1940 óta megjelent folyóiratokat és tudományos könyveket bocsássák a magyar főiskolák rendelkezésére. A könyvszerző akcióra a legtöbb svéd egyetem készségesen reagált. A Göteborgi Technikai Főiskola professzora, Dr. Erik Hemlin például azonnal följajánlotta, hogy a kért könyveket elküldi a követség címére. Hemlin professzornak kérése is volt: hogy a budapesti műegyetem illetékes professzorai lépjenek vele közvetlen érintkezésbe és írják meg, mire van szükségük, mert ő minden tekintetben készségesen rendelkezésükre áll.

A lundi egyetem könyvtárosa, Carlquist pedig a szegedi, a debreceni és a budapesti tudományegyetem részére kívánt folyóiratokat és könyveket küldeni. A lundi egyetem is arra kérte a magyar egyetemek professzorait, hogy lépjenek velük összeköttetésbe. Böhm Vilmos a sikeres könyvakciók ellenére továbbra is fontosnak tartotta a könyv- és folyóirat-beszerzést, azt, hogy a magyar tudományos intézmények és könyvtárak állományát kiegészíthessék ajándék könyvekkel és folyóiratokkal.²³

Az emigránsok és az egykori emigráns követ tevékenysége fontos szerepet játszott a magyar kultúra és tudomány pozícióinak javításában, valamint a két ország kapcsolatainak formálásában. A hidegháború kifejlődése, a világ kulturális kettészakadása után az emigráció kultúra-közvetítő és a magyar tudományt támogató szerepe is megszűnt, a svéd–magyar kapcsolatok a legminimálisabbra redukálódtak. A totalitárius rendszer kiépülésével Böhm Vilmos követ nem tudott azonosulni, ezért megkezdte második emigrációját.

N. SZABÓ JÓZSEF

²² UMKL. XIX–I–le. 1947–178380

²³ UMKL. XIX–I–le. 1946–72579

FIGYELŐ

A „Régi Magyar Kódexek” első tizenhat kötete tizenkilenc régi magyar kódex. Magyar nyelvű kódexeink sajnos csak a 15. század közepe tájától maradtak fenn, mint viszonylag később keletkezett töredéke a magyar kolostorokban addig és azután fordított, másolt és őrzött vallási tárgyú könyveknek. Ami ránk maradt azonban, nemcsak a nyelvtörténet szempontjából felbecsülhetetlen jelentőségű, de az egész magyar nyelvű kultúra becses értéke is. A szerzetes másolók e latinból fordított könyvei a maguk korában rendtársaiknak, más kolostorok lakóinak és ritkán világi személyeknek is megbecsült tulajdonának lévén, a történelmi sorsfordulók és pusztítások során óvva, menekítve, általában kalandos utat tettek meg. Legkésőbb a múlt század első felében már értő szakemberek kezébe kerültek, és döntő többségükben elérkeztek valamely őrzésükre hivatott közgyűjteménybe, esetleg más intézménybe. Nyilván e tényről nem függetlenül, igen korán, a 19. század harmincas éveitől kezdve sor került a kódexek kinyomtatására. 1838-tól a Magyar Tudós Társaság Döbrentei Gábor szerkesztésében hat kódexet adott ki, mégpedig igényes tudományossággal, *Régi Magyar Nyelvelmékek* sorozattal.

1874-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi bizottsága *Nyelvelméktár* címen új sorozatot indított – szerkesztők Budenz József, Szarvas Gábor, Szilády Áron –, célja valamennyi kódex kiadása, és ez egyetlen kódex kivételével sikerült is. A közzététel a kötetek nagy többségében Volf György munkája volt. A *Nyelvelméktár* igen fontos tudományos feladatot töltött be, hiszen az átiratok kinyomtatott, esetenként alapos bevezetővel ellátott kódexek akadály nélkül eljuthattak a szakemberekhez. E kétségtelen nagy jelentősége mellett azonban a sorozatnak hibái is voltak; az átirások pontatlansága épp a nyelvtudományi kutatásoknál bizonyult nagyon zavaró tényezőnek, mindamellett erősen hiányzott a szövegek hasonmás közlése.

1916-ban mint a Magyar Tudományos Akadémia *Új Nyelvelméktár* című sorozatának első kötete jelent meg a Bécsi-kódex – Mészöly Gedeon munkája –, mely a kódex paleográfiai hűségű másolatát és a latin eredetit tette közzé. Sajnos azonban e mintaszerűen szerkesztett kötetet további sohasem követte.

Továbbra is a régi hiányt volt hivatva pótolni tehát az 1940-es években induló új sorozat, a *Codices Hungarici*. Első, a *Jókay-kódex* hasonmás kötete 1942-ben meg is jelent, igényes bevezetővel és jegyzetekkel, átirat nélkül. 1944-ig egymást követő három kötetet adtak közre. Azután tizenhat évig a kódexek kiadása teljesen szünetelt, majd 1960-ban az eddigieknél sokkal igényesebb formában újraindult, amennyiben a kötetek átiratot és latin megfelelőket is tartalmaznak. A nagyon színvonalas kötetek azonban a továbbiakban is csak hosszú időközönként követik egymást, olyannyira, hogy csak 1988-ban látott napvilágot, mindmáig utolsóként, a IX. kötet.

Belátható időn belül elkészülő hasonmás szöveget, pontos átiratot, korszerű bevezetőt, valamint jegyzetanyagot publikáló teljes sorozat tehát továbbra is váratott magára, és e hiányt fokozta, hogy a lassan százéves *Nyelvelméktár* fizikailag pusztuló, ritka kötetei is egyre hozzáférhetetlenebbé váltak. Végre 1985-ben jelent meg a valamennyi követelménynek megfelelő új sorozat, a *Régi Magyar Kódexek* első kötete, és 1995-ben már tizenkilenc kódex látott napvilágot, tizenhat kötetben. A kötetek egy része az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárászati Tanszékén, más része a MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvjárástörténeti és Dialektológiai Osztályán készült, Benkő Loránd, illetve Benkő Loránd és E. Abaffy Erzsébet irányításával.

Eddig az alábbi kötetek jelentek meg: 1. *Könyvecse a szent apostoloknak méltóságokról*. Kiad. Pusztai István. Bp. 1985. — 2. *Bod-kódex*. Kiad. Pusztai István. Bp. 1987. — 3. *Sándor-kódex*. Kiad. Pusztai István. Bp. 1987. — 4. *Czech-kódex*. Kiad. N. Abaffy Csilla, Csapodi Csaba Bp. 1990. — 5. *Kriza-kódex*. Kiad. N. Abaffy Csilla. Bp. 1988. — 6. *Simor-kódex*. Kiad. Vekerdy Lilla. Bp. 1988. — 7. *Krisztina-legendá*. Kiad. Vekerdy Lilla Bp. 1988. — 8. *Weszprémi-kódex*. Kiad. Pusztai István. Bp. 1988. — 9. *Domonkos-kódex*. Kiad. Komlóssy Gyöngyi. Bp. 1990. — 10. *Szent Margit élete*. Kiad. Dömötör Adrienne, Pólya Katalin, Farkas Vilmos, P. Balázs János. Bp. 1990. — 11. *Virginia-kódex*. Kiad. Kovács Zsuzsa. Bp. 1990. — 12. *Vitkovics-kódex*. Kiad. Papp Zsuzsanna, Pusztai István. Bp. 1991. — 13. *Miskolci Töredék*. Kiad. Kovács Zsuzsa. Bp. 1991. — 14. *Lázár Zelma-kódex*. Kiad. N. Abaffy Csilla. Bp. 1992. — 15. *Székyudvarhelyi-kódex*. Kiad. N. Abaffy Csilla. Bp. 1993. — 16. *Nádor-kódex*. Kiad. Pusztai István, Madas Edit. Bp. 1994. — 17. *Horvát-kódex*. Kiad. Haader Lea, Papp Zsuzsanna. Bp. 1994. — 18. *Thewrewk-kódex*. Kiad. Balázs Judit, Uhl Gabriella. Bp. 1995. — 19. *Döbrentei-kódex*. Kiad. N. Abaffy Csilla, T. Szabó Csilla. Bp. 1995.

E rekordidő alatt megjelent kötetek megfelelnek mindenekelőtt életrehívójuk, a nyelvészek igényeinek, de ezen túlmenően számos más szakterület elvárásainak is. A nyelvészek tudományos érdeke talán leginkább a kódexek hasonmásának kiadását siettette, ezek léte, technikailag is sikerült volta, kétségtelenül első számú érdeme az új sorozatnak.

A másik, a *Nyelveléktár* hoz viszonyítva igen nagy előrelépést az átírások minősége jelenti. A korszerű szempontok alapján készült, filológiai pontosságú átírások a hasonmással szembeni lapon helyezkednek el, ily módon az olvasó egyszerre látja mindkettőt, az egybevetés mintegy magától adódik, és segíti a szöveg tanulmányozását. E nagyon szerencsés szerkesztői elvtől és gyakorlattól egyetlenként a *Kriza-kódex* kiadása tér el.

Feltétlenül a sorozat előnyei között kell megemlíteni az egyes kódexek egyazon elveken alapuló egységes bevezetéseit, melyek kisebb formai eltérések mellett tartalmilag azonos, elemző magyarázatot adnak mindegyik kódexhez. Általában minden fontos információra kiterjedő, de tömör és kitűnően áttekinthető útbaigazítások ezek, amelyek a kódex néhány mondatos mintegy bemutatása, majd leírása után tájékoztatnak történetéről, tartalmáról, a párhuzamos magyar és latin helyekről, a hangjelölésről, végül mindezek után következnek a bevezető készítéséhez felhasznált irodalom jegyzéke.

A bevezetések leíró része foglalkozik a kódexek kötésével. Szerencsénkre néhány kódex, mint pl. a *Horvát*-, a *Virginia*-, a *Nádor*-, a *Székyudvarhelyi*-, a *Lázár Zelma-kódex*, ha nem is épen, de megőrizték eredeti kötésüket. A *Székyudvarhelyi-kódex* első kötéstáblájának képét a facsimile első oldala előtt találjuk a kötetben. Volf a *Nyelveléktár* XII. kötetében még igen szemléletesen leírja a *Döbrentei-kódex* kötését, kopott bőrbevonatát, díszeit, a rézkapcsok nyomait és a lapozó fülek maradványait — biztosan állítva, hogy mindez még eredeti. Sajnos éppen az 1882-es országos könyvkiállításra összegyűjtött régi magyar kódexek elrongyolódott kötéseit jó szándékból, de helyrehozhatatlan kárt okozva, eldobták és újra cserélték, sőt átkötéskor a kötetet körbe is vágták.

A bevezetők e fenti részénél kapunk tájékoztatást a kódexek anyagáról: a papír vízjelének rajzolatáról, az oldalak, a sorok számáról, az írás elhelyezéséről a papíron, a tinta és az írás színéről, és minden más, az adott kódexre jellemző, külső jegyről. A kódexek e plasztikus megjelenítésének köszönhetően az olvasó maga előtt láthatja azt a könyvet, melyet eredeti valójában sohasem foghat kézbe. A többi között különösen élőnek érezzük a *Vitkovics*-, a *Lázár Zelma*-, a *Horvát*- és a *Döbrentei-kódex* külső leírását. A legszakszerűbb kötés leírásokért a bevezetések szerzői Rozsondai Marianne-nak mondanak köszönetet.

A bevezetéseknek az a része, amely minden bizonnyal legfontosabb a kódex nyelvész használója számára, az írás és hangjelölés ismertetése. Hány kéz írta a kódexet, a kéz, vagy kezek helyesírása, a maitól eltérő hangjelölés, a nagy- és kisbetűk jelölése, színes tinta használata, a tagolójelek alkalmazása, a rövidítések, végül a funkciótlanok tűnő olyan tollnyomok a szövegben, amelyekről nehéz eldönteni, hogy íráshiba, egykorú vagy későbbi szennyeződés, esetleg éppen ékezet, írásjel-e. Valamennyi bevezető felhívja a figyelmet a közölt kézírás átírásának speciális kérdéseire, a követett gyakorlatra, az alkalmazott jelekre.

Melyik latin mű, művek fordításából lett a kódex, ki volt a fordító, ki a másoló, melyik volt az alkotás műhelye és közege, hogyan alakult az elkészült munka utóélete, évszázadok alatt milyen kalandos úton,

milyen állomások után jutott el jelenlegi őrzési helyére? Az e kérdésekre adható válasz a nyelvészeken kívül az irodalomtörténészeket és a történészeket is érdekli. Sok esetben azt sem volt könnyű eldönteni, hogy melyik szerzet — legtöbbször ferences vagy domonkos rend — tagja volt a másoló, hiszen a scriptor olykor teljesen személytelen; sem személyére, sem körülményeire, művének közvetlen rendeltetésére, munkássága időpontjára vonatkozóan nem árul el semmit. Szerencsére nem minden kódex másolója tartóztatta meg magát a személyes híradástól, és az előforduló néhány ilyen szó vagy mondat általában többet mond nekünk feltehető céljánál, a szűkszavú tájékoztatásnál. Ha magáról a scriptorról nem is tudunk meg többet a nevénel, négy százötven év után olvasva, több az adott információnál a *Kriza-kódex* utolsó hat sora: „Ezer q̄t zaaz harmyncz kettq̄ben az k̄onwechket vegeztem zent priska napyan frater pal Garay predicator zq̄rzetbely”. A *Döbrentei-kódex* scriptora is ugyanennyit közöl a kódex 230. lapján: „Bertalan pap beregvarmeg'ei Halabori falvból nemzett: ez zoltart írta: ziletos vtan ezer q̄t zaz n̄olc ez-tendq̄ben” A krakkói magyar tanulók névjegyzékében 1495-ben szerepel egy ilyen nevű tanuló, akinek családjára vonatkozóan a szakirodalom más adatokat is feltárt. (N. Abaffy Csilla, T. Szabó Csilla. Bevezetés 10.) A *Székeljudvarhelyi-kódex* fordítója, illetve egy részének másolója a ritka fordítók közé tartozik, akit ismerhetünk, és az egyetlen fordító, aki megnevezi magát. Nyujtódy András ferences szerzetes az előbb idézetteknel jóval beszédesebben szól ki a személytelenségből: apáca-húgának ajánlva művét:

„Imé azerth en zeretq̄ hvgom Nv̄ythody Ivdith, az te neveden valo zenth Azzonnak kq̄nve, mel'et en az te zegen̄ bařad, Nv̄ythody frař Andras, megh řrtam az d̄yakq̄ b̄otv̄rol, ez mařar n̄elvre, az te hozzad valo at̄yaf̄yvsagos zeretetnek m̄yatta megh ḡozettetv̄eēn, es hq̄g ne lenn̄el, az te Celladban Az te zentednek kq̄nven̄elkv̄l, de vellanād ezt, az te lelkednek v̄ygzatalasara, Ne n̄ezed ked̄eg zeretq̄ hvgom ez řrasnak az q̄ parazt voltat, hanem az q̄ řygzartelm̄t Kȳben ham̄yssat nem lelhez” (102–103. lap)

A *Czech-kódex* scriptora nem csak nevének kezdőbetűit és elkészültének évét árulja el a kódex 180. oldalán, de azt is, hogy Kinizsi Pál özvegyének, Magyar Benignának készült az imakönyv:

„Ez kq̄nyweth řrtha. F.M. Nadsaagos Benygna azzonnak. N̄yhař kenesř paal thaarsanak. q̄ nadsaaga klastromaban waasomban. M̄ykorth řrnaanak kristus z̄yleteeesenek vta-anna. ezq̄r q̄th zaaz. th̄yq̄n haarom ez-tendq̄ben.”

A kódexek nagy részének sorsát egymáshoz hasonlóan kalandossá teszi a történelem. A törökök benyomulása után a szerzetesek menekültek, és természetesen magukkal menekítik kincseiket, a kódexeket is. A margitszigeti domonkos apácák, számos kódex készítői és tulajdonosai előbb az ország keleti részében, majd itt is bizonytalan lévén helyzetük, észak-nyugaton keresnek és találnak menedéket; vándorlásuk hosszabb állomásai a nagyszombati, illetve a pozsonyi klarissza kolostorok. Közben az elmenekült apácák kihalnak, a kódexek azonban maradnak a befogadóknál, általában a rend II. József kori felosztásáig. Ezután az addig együtt őrzött kódexek útjai szétválnak, azok különböző intézményekhez, és magángyűjtökhöz kerülnek. Mindez természetesen a kódexek csak egy részének sorsa volt: más kódexek 16–17. századi történetéről sem közvetlen, sem közvetett adattal nem rendelkezünk.

Ami azonban úgyszólván közös a történetekben, hogy a kódexek legtöbbször a 19. század első felében hivatott szakember kezébe, majd a tudományos nyilvánosság elé kerül. A viszonylag későn, 1843-ban felfedezett *Thewrewk-kódex* megtalálásának körülményeiről a következőképpen számol be Thewrewk József a *Hírnök* 1843. február 9-i számában:

„1843. jan. 24: Régóta működött szerencsés sejtésem Nyitra megyében Érsekujvárott a ferencziek zárdája könyvtárában a magam, sőt a haza örömére beteljesült. Ott 2000 db. könyv és 27 jól elrendezett s bekötött kézirat között három igen becses ritkaságot földözék fel.” (Idézi: Balázs Judit – Uhl Gabriella Bevezetés. 14. p.)

Mivel a kódexeket egyházi személyek fordították, másolták legtöbbször szerzetesársaik, ritkábban magánszemélyek részére, de mindenképpen azért, hogy a vallás gyakorlását segítsék elő, e cél határozta meg a kódexek tartalmát. Egy-egy kódexen belül legtöbbször többféle egyházi műfaj képviselteti magát. Elmélkedések, prédikációk, biblia-részletek, példák, imádságok, a szerzetesi életre vonatkozó tanítások,

legendák szerepelnek, rendszerint vegyesen, de vannak olyanok is, mint — néhány példát említve — az imádságos könyv *Czech-kódex*, *Thewrewk-kódex*, az egyetlen legendát tartalmazó *Szent Margit élete*, vagy a *Krisztina-legendá*. Műfajtól függetlenül egy-egy szövegrész több kódexben is feltűnik, és egy darabon vagy végig párhuzamosan fut. Ezekről a párhuzamokról, valamint — ahol ez ma már tudható — a fordítások alapját képező latin eredeti szövegekről a sorozat egyes kötetének bevezetési pontos eligazítást adnak.

„Kódexeinkben feltűnően kevés az olyan szöveg, ami kimondottan unalmas a mai ember számára.” állapítja meg Szerb Antal a *Magyar Irodalomtörténet* (Bp. 1986) 71. lapján. A bevezetések felhívják a figyelmet a nyelvészet tudományos szempontjain túli tárgyi érdekességekre is. A *Domonkos-kódex* bevezetésének 13. lapján talált utalás alapján fellapozva a kódex-másolat és átirat 253. lapját a következő szövegre bukkanhatunk: az ördög elvitte a novicius bűnlajstromát, és nem akarja visszaadni, hanem elfut, azonban „Es ez nouiciusnak vgy lattateek hog az erdevg meg evte labat az zentelt viz edenhez ky ot vala. es az erdeg le esuen. ketelen el eyte az leuelet”. A továbbiakban is hasonló bájjal folytatódik a történet.

A *Lázár Zelma-kódex* is bővelkedik a mai olvasó számára érdekes példázatokban, melyekre a nagyon tartalmas bevezetés hívja fel a figyelmet (N. Abaffy Csilla Bevezetés 14–16.). Az apáca olvasóknak szóló példák, intelmek, egy-egy rendkívül szép imaszöveg a bevezetés nyomán igen könnyen megtalálhatók a kódexben. Talán egyetlen olyan kódex sincsen, amely egészben, vagy részeiben ne érintené meg mai olvasóját is, de ott érezzük legközelebb magunkhoz e majdnem félezer éves írásokat, ahol a másoló mintegy kiszól a szövegből és közvetlenül tájékoztat. Nyujtódi András, a *Székelvudvarhelyi-kódex* egy részének már említett fordítója illetve másolója így tesz. Az apáca hugának szánt szöveg nem csak fordításra, olykor magyarázatra is szorul: „ýt ýol megh lasd mýnt kelen ertened merth ýol megh kel ezt erten[] es me[]kel tanolný, hog n[]jerted v yzh[].” Vagy a bujáságról szóló részleteket egyszerűen kihagyja az apáca hugának szánt olvasmányból: „...megh nem ýrom az tv zemel'teknek týztasagos Týzteleességéérth,”. A *Sándor-kódex* fordítója vagy másolója hasonlóképpen magyarázza, hogy elhagyja a házasságról írottakat. A *Margit-legendá* másolója pedig arról tájékoztatja rendtársait, hogy története a kolostornak mely — általuk minden bizonnyal jól ismert — helyén zajlott. A *Thewrewk-kódex* másolója arra kéri olvasóját, hogy imádkozzék érte.

A kódexekből kiszóló személyes hang főként azért hat olyan közvetlenül a mai olvasóra, mert a tőlünk elválasztó időbeli távolságot hidalja át; egyes szövegrészek költői szépsége viszont mintha független lenne az eltelt időtől és kortalan élvezetet okoz. A *Döbrentei-kódex* zsoltárainak, az imádságos kódexek számos imájának költőisége és nyelvi szépsége feltehetően ugyanúgy gyönyörködtet minket, mint első olvasóit. A *Margit*-, a *Krisztina-legendá*, vagy a *Domonkos-kódex* olykor fordulatos „története”, ez utóbbi mesés elemei pedig mindezekén kívül még szórakoztatnak is, mint ahogy minden bizonnyal így hatottak koruk olvasóközönségére is.

Sokrétű forrás a kódexirodalom, a néprajz is merít belőle. Csak néhány kiragadott példát említve: Erdélyi Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtét lépék* című könyve (Bp. 1976.) előszavában utal az európai, latin nyelvű egyházi irodalom kódexekbe foglalt „kötött–kötetlen” fordításainak kapcsolatára a népi imák egyes elemeivel, fordulataival. A művében közölt egyes imák után tételesen említi a megfelelő kódex-szöveggel való párhuzamot. Így tartalmi párhuzamok találhatók a *Wesprémi-kódex* 29, 30, 37, 87. oldalán olvasható szöveggel, de említi a *Kriza-kódex* 11. oldalán szereplő első imádságot és a *Thewrewk-kódex* 237. oldalán írottakat is, mint amelyek kapcsolatosak az általa közölt imák bizonyos tartalmi motívumaival. (322–323, 362–364, 404–406, 436–437, 526–527, 647–649.)

Lammel Annamária – Nagy Ilona *Parasztbiblia* utószava megállapítja: „A korabeli kódexekben fel-lehettjük azokat a szenvedéstörténeteket, passiókat is, amelyek a nép képzoletet máig hatóan megragadták.” Példaként a *Nádor-kódex* re utal. (Bp., 1985. 535–536.) Kriza Ildikó *A legendaballada* című könyvében is számos helyen hivatkozik a kódexekre mint forrásra, mégpedig igen konkrétan kimutatva a legendaballadák egyes csoportjainál a hasonlatosságot bizonyos kódexek, elsősorban az *Érsekujvári*-, de más kódexek megfelelő helyeivel is. (Bp. 1982.)

Az új sorozat eddig megjelent kötetének magas színvonala vitathatatlan. Egyszerűen olyan elvárás van, amelyet nem érezhetünk maradéktalanul teljesítettnek; elvéve akad egy-egy kötet ugyanis, amely nem fe-

lel meg a sorozatra kötelező egységesség gyakorlatának. Nyilván a kiadói szempont diadalmaskodhatott a szerkesztők szándékán az – egyébként kívül-belül nagyon szép – kis *Kriza-* kötet megjelenetésénél. A sorozat egyetlen színes kötete méretre jóval kisebb a többinél, kötése, borítója is más, és, ami sokkal sajnálatosabb a külső különbözőségnél, a hasonmást és az átiratot szétválasztva a kettő közé iktatták a bevezetést. Ilyen módon a *Kriza-kódex* – a sorozat kötetei között szerencsére egyetlenként – nem nyújtja azt az előnyt, amit a facsimile és az átirat egyidejű használata jelent, és ami a többi kötet egyik legfőbb erénye. E hátrányért természetesen esztétikai előnyök nem kárpótolhatnak.

Nem csak az egységesség, a korhűség ellen is vét a *Döbrentei-kódex* új kiadásának kötése. A könyv kötésén, valamint a borítón látható bélyegző igen zavaró, mert nem felel meg a kódex korának. Az sem örvendetes, hogy a kötés és a borító, a hamis díszektől eltekintve is ugyancsak elútt a sorozat ízléses, harmonikus külsejétől.

Harmadik kivételként a *Margit-legenda* kötetére került a többitől eltérő borító, de maga a kötet is jóval nagyobb a szokottnál, mivel követi a kódex eredeti méretét. A külső különbözőségek mellett megfigyelhető egy „belső” is, amennyiben az egyébként terjedelmes és alapos bevezetés nem teljesen azonos struktúrájú a többivel.

Szerencsésebb lett volna, ha a fenti, Ráskai másolta kéziratához hasonlóan, a *Horvát-kódex* kiadásánál is a könyv méretének növelésével szegték volna meg az egységesség elvét. Sajnos azonban, míg a könyv mérete igazodik a többihez, ez a kézirat mérhető közlésének rovására történik. A Ráskai-kéziratot olyannyira lekcinyítették, hogy olvasása komoly paleográfiai problémákkal jár.

Tíz év alatt tizenkilenc kódex, tizenhat kötet – ennyi szakkönyv – megjelenítése az alkotógárda hihetetlen szorgalma, szakmai elkötelezettsége mellett is szinte csodával határos teljesítmény. Az alkotókat sürgette mindenekelőtt a nyelvész szakma igénye, sürgette más tudományágak szükséglete, sőt a „régii” iránt fogékony laikus közönség is, amely gyönyörködni kíván az olykor szórakoztató, olykor irodalmi élményt nyújtó szövegekben. Hála az új sorozat hozzáférhetőségének, végre eljuthatnak e kódexek nemcsak a nagy könyvtárakba, a legérdekeltebb szakemberekhez és a felsőoktatási intézmények szakkönyvtáraiba, de talán a középiskolák tanári könyvtáraiba és a szép könyv iránt fogékony nagyközönséghez is. Nagyon örvendetes lenne, ha további, még ki nem adott kötetek is az eddigiek magas színvonalán, a most már megszokott gyors iramban követnék egymást.

BENKE ZSÓFIA

Befejeződött a 16. században német területen készült nyomtatványok első bibliográfiai áttekintésének megjelenítése. A *Magyar Könyvszemle* már hírt adott ennek a nagy jelentőségű vállalkozásnak megindulásáról (1984. 261–264.). Most arról lehet beszámolni, hogy a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* (ajánlott rövidítése: VD 16) 1995-ben az ábécé végére ért. Így most már mód van összefoglaló értékelésre. Érdemes ezt a legfontosabb és legérdekesebb számszerűségekkal kezdeni. A 22 kötetben összesen több mint 15 ezer lapon, tehát több mint 150 ezer cédulára gépelték ezt a monumentális művet. A tételek beszámozása minden betűvel újra kezdődik, így könnyű a statisztikát ennek alapján elkészíteni. A legterjedelmesebb az „S” (10 456), majd a „B” (10 013) betű. Ezeket követi az „L” (7770) és az „M” (7480). E két utóbbi mérete meglepő, de kézenfekvő a magyarázat: a rendkívül terjedelmes „Luther-” és „Melanchthon-” címszó. A legkisebb betűk természetesen a latinból, ill. a görögből átvett, de más nyelvekben különben általában csak igen korlátozott keretek között használtak: „Y” (12) „X” (85) és Q (118).

Összesen 98 601 számozott tételt foglal magában a 22 kötet. Miután e régi nyomtatványok címében a főművön kívül említett további munkákról készült másodleírások is önálló számot kaptak, ezért ezeket ki kell vonni a fenti számból, hogy tudni lehessen: vajon hány kiadványt is ölel fel a VD 16. A szűrőpróbák alapján végzett becslés szerint az ilyen ismétlődő leírások aránya meghaladja a 22 százalékot. Ezek szerint nagyjából 76 000 különböző nyomtatvány adatai találhatóak ebben a méreteiben is rendkívül impozáns munkában. Az ismertetett nyomtatványok száma ezzel elmarad a korábbi közlésekben kilátásba helyezett kb. 90 000-tól.

Akad azonban még egy további körülmény is, amely a fenti számot – ha nem is jelentős mértékben, de azért – tovább csökkenti. A többkötetes műveket ugyanis a VD 16 eleinte az általánosan elfogadott katalogizálási elveknek megfelelően egyetlen bibliográfiai egységnek tekintette akkor is, ha az egyes kötetek különböző évszámot viselnek. (Így pl. Aurelius Augustinus műveinek tíz kötetből álló kiadása 1540–1543 között = A 4149.) A későbbiekben azonban ezt a gyakorlatot megváltoztatva minden kötet külön leírást és külön sorszámot kapott, még ha ugyanabban az esztendőben készült is (pl. Ulrich Zwingli összegyűjtött munkái 1544-ből = Z 758, 759, 760.). Sajnos nem nevezhető szerencsésnek, ha egy kiadványon belül a feltárás szempontjai menet közben változnak.

Még eddig soha egyetlen kiadványban sem foglalták össze ennyi 16. századi nyomtatványban ilyen pontos leírását. A VD 16 mennyiségileg is kimagaslik e téren a hasonló kiadványok közül. Korábban ugyanis mintegy 30 000 tételével H. M. Adams vezetett az angliai Cambridge könyvtárainak összesített katalógusával, amit a British Library (korábban British Museum) gyűjteményében őrzött, 1601 előtti nyomtatott könyveknek ún. STC (Short Title Catalogue) formában országonként kiadott kötetei követtek: a német (kb. 25 000), az olasz (kb. 20 000) és a francia (kb. 17 000). Ezek sarkában van máris, tehát nemzetközileg igen előkelő helyen, az OSzK 16. századi állományáról 1980-ban megjelent katalógus: közel 13 000 mű legfontosabb adataival. A most felsorolt kiadványok különböző igényességgel tárják fel az általuk számbavett 16. századi nyomtatványokat. Közülük kiemelkedik Adamsnak a nyomtatványok füzetének jelzését és azok terjedelmét pontosan közlő kollációját, amely igen megbízható és más gyűjteményekben levő példányok azonosításához rendkívül hasznos. Egyedül ez a kolláció az, amelyet hiányolni lehet a VD 16 leírásaiból, mert különben minden más vonatkozásban messze kimagaslik az említett, és jelentősebb számú 16. századi nyomtatványt ismertető kiadványok közül. Áll ez különösen a címlap, ill. szükség esetén a kolofon szövegének betűhű és a sorvégeket is jelölő, az őnyomtatványok esetében jól bevált leírására. Kár, hogy ha két, vagy több kiadás, vagy változat közötti különbség itt és a többi, jól használható jelölésben (pl. nyomdászjelvény, címlapmetszet stb.) nem volt tükrözhető, úgy a tételek közötti eltérésre a kötetek használójának figyelmét csak a sajnos egyáltalában nem tájékoztató jellegű „nem azonos” megjegyzés hívja fel. Különösen sajnálatos ez, hiszen a müncheni szerkesztőség által gépelt gondos leírások, amelyekről maga a kiadvány készült, hátlapjukon hordják a pontos feldolgozás eredményeképpen az azonos leírású tételek közötti különbség(ek) szabatos ismertetését.

Az utolsó, 22. kötet újra felsorolja immár az egész kiadvány alapján a lelőhelyeket. Most 202 ilyen olvasható itt az első kötetben található 152-vel szemben. Közöttük immár magyar könyvtár is akad: az OSzK. A korábbi 342-vel szemben most már 478 a forrásként idézett szakkönyvek száma, közöttük – a korábbi öttel szemben – hét származik magyar szerzőtől. Sajnos közöttük nem szerepel az OSzK már említett, fontos katalógusa. Ennek magyarázata az, hogy ez nem ad olyan pontos címlapleírást, vagy címlapreprodukciót, amely alapján a VD 16 szerkesztősége a maga igényes leírását elkészíthette volna.

Igen sok a magyar vonatkozású nyomtatvány a VD 16 kötetben. Az RMNy-hez ugyan nem hoz egyetlen új tételt sem, de az RMK III-hoz annál többet. Elég ehhez elővenni az eredeti Szabó és Hellebrant-féle műhöz az utóbbi években (1990–1993) készült négy kötetnyi pótlást: megtalálható itt az a sok-sok új tétel, amelynél szakirodalmi hivatkozásként a VD 16 olvasható. A tartalmi magyar vonatkozású kiadványok száma még ezeknél is nagyobb. Különösen érdekes az a sok haditudósítás, amely a 16. század utolsó éveiből a 15 éves háború magyarországi eseményeiről adott hírt.

A 22. kötet megjelenésével azonban még távolról sem zárult le a VD 16 elnevezésű vállalkozás. Az eredeti elképzeléstől eltérően nem kézi előállításban, hanem immár számítógép segítségével készül a közreműködők mutatója, akiknek neve a publikált leírásokban már olvasható. Ez az igen fontos áttekinthető alkotója majd a VD 16 második sorozatát. A főszerkesztő, Dr. Irmgard Bezzel segítőkész jóindulatából mód nyíltott ennek a mutatónak belső, még nyers vázlatába már korábban betekintést nyerni. Ennek eredményeképpen több részletmű (pl. a szerzőhöz intézett üdvözlővers), amelyet hazai személy írt, szerepel a már említett RMK III-pótlásokban. Időközben befejeződött az eredeti RMK III és annak pótlásaihoz készült névmutató munkája is. Így minden remény megvan arra, hogy ennek és a VD második sorozatának összevetése során még további kiegészítések fognak felbukkanni az RMK III-hoz.

A VD 16 ugyan a retrospektív német nemzeti bibliográfia szerves részét alkotja, azonban szinte valamennyi európai ország hasonló vállalkozása számára rendkívül fontos forrásul szolgál, amit a fenti, az RMK III-mal kapcsolatos példa is igazol. De a könyvtárak 16. századi köteteinek katalogizálásához immár az egész világon nagyon jelentős támaszt nyújt ez az alapvető mű. Elég csak arra gondolni, hogy segítségével ezer és ezer név nélkül közreadott munka címe alól roppant hasznos utalók révén lehet eljutni a megállapított szerzőig. Ugyancsak sok ezernyi esetben hiányzó (vagy hiányos) impresszumadatok egészíthetők ki a VD 16 segítségével. Hogy ez és sok más ehhez hasonló fontos támasz milyen jelentős pl. a hazai könyvtárak szempontjából, ahhoz elég azt tudni, hogy ezek állományának mintegy hatvan százaléka – az OSzK már többször emlegetett, nyomtatott katalógusa alapján – német nyelvterületen készült. Ez a magas arány a történelmi, kulturális kapcsolatok, valamint hazánk földrajzi helyzete alapján nem is csodálható.

A VD 16 harmadik sorozata a nyomdahelyek, ill. nyomdászok szerinti, időrendben alapuló mutató lesz. De a fáradhatatlan szerkesztőség a már említett munkákkal párhuzamosan gyűjti az új, kiegészítő adatokat. Wolfenbüttelben regisztrálják a VD 16-ban leírt kiadványok valamennyi további példányának lelőhelyét, míg Münchenben a még eddig nem regisztrált nyomtatványok leírását. Remény van arra, hogy – belátható időn belül – ezeket a gyűjtéseket is közzéteszik. További fejlesztésük után – miután ezek számítógépbe kerülnek – újabb és újabb kumulálásukkal is lehet majd számolni.

A VD 16 korábbi, e folyóiratban (1984. 261.) megjelent és már említett ismertetése során e sorok írója megköcskázta azt a becslést, amely szerint a 16. században az összefüggő német nyelvterületen készült nyomtatványok száma megközelítheti a 200 000-et. A fentiekben szó volt arról, hogy a VD 16-ban kb. 75–76 000 leírás található. A fenti két szám bizony egymástól meglehetősen messze van. Ennek részbeni magyarázatául szolgálhat az, hogy a VD 16 gyűjtési köréből eleve kizárt néhány olyan dokumentumféleséget, amely különben a nyomtatványoknak szélesan értelmezett fogalmába beletartozik: egylevelesek, kottás zeneművek, nyomdai szedés felhasználásával készült térképek. Ezek száma nem jelentéktelen. Különösen az egylevelesekből lehet sok tízezer. Számukat pontosabban megbecsülni is lehetetlen, miután közülük eddig csak a legvonzóbb külleműekkel, a metszetekkel illusztráltakkal foglalkoztak. A közönséges, csupán betűkből állók jelentős többsége hivatali ügyintézés során keletkezett szövegek többszörözése. Bibliográfiai feltárásukra általában még kísérlet sem történt eddig. Az ebbe a kategóriába tartozó nyomtatványok többségét a levéltárak aktakötegei rejtik továbbra is felfedezetlenül magukban.

Természetesen ez önmagában még nem tölti ki a fennmaradó űrt. Ha az ember az említett „megközelítheti a 200 000-et” megjelölést pontosítani akarja, úgy abba 10–25% levonás minden további nélkül belefér. A még mindig fennmaradó néhány tízezernyi hiány jelentős része a könyvtárak 16. századi állományának világszerte történő feltárása során feltehetően kitöltődik. Az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött, több mint 42 000 ilyen könyvnek is – akárcsak az OSzK-ban – úgy 60%-át a VD 16 gyűjtési területén állították elő. A hozzávetőleg 26 000 nyomtatványból kb. 23 500, vagyis mintegy 90% azonosítható a VD 16-nel. (Ezen belül kb. tíz százalék esetében a Bécsben található kötetek kiegészítik, ill. pontosítják a VD 16 címfelvetelét: példány megjelölése nélkül közölt kiadvány, a címlap-, ill. a kolofon szövegét nem betűhűen és sorvégződéssel írták le stb.). Természetesen nincs arról szó, hogy a VD 16-ben még nem regisztrált valamennyi, alighanem több millió példánynak mind a tíz százaléka bibliográfiailag ismeretlen lenne, vagyis kiegészítést jelentene. Az ilyen kiadványok aránya ugyanis – magától értetődően – a telítődés felé közelítve egyre jobban fog csökkenni. Münchenben, amint erről már szó esett, máris megkezdték e nyomtatványok pótlólagos leírását. Úgy tűnik, hogy a retrospektív német nemzeti bibliográfia területi kategóriájába tartozó 16. századi nyomtatványok feltárása immár síneken van. Nyilvánvaló, hogy néhány évtized további anyaggyűjtését követően majd szükséges lesz újra összefoglalni az egészet a kiegészítésekkel együtt.

A német szakemberek azonban nem ülnek a babérjaikon. Már hosszú idő óta foglalkoznak a 17. században a német nyelvterületen készült nyomtatványok bibliográfiájának – a VD 17-nek – módszertani előkészítésével. Ennek során nagy óvatossággal és körültekintően alakítják ki álláspontjukat. Igen csak meg kell fontolni minden pontot és vesszőt, hiszen ennél a feladatnál – az előzetes becslések szerint – kb. kétszer annyi kiadvánnyal kell számolni, mint a 16. században, jöllehet a harmincéves háború so-

rán Németországban köztudottan rendkívül nagy visszaesés következett be az élet minden területén. A végső döntések a VD 17 kérdésében ugyan még nem történtek, de az bizonyos, hogy ennél a modern technikának rendkívül nagy szerepet szánunk. Az adatok mind számítógépbe kerülnek, és az azonosíthatóság céljait szolgáló korábbi, rendkívül munkaigényes leírásokat mikrofilmes vagy digitalizált reprodukciókkal helyettesítik. (Valamennyi címlapnak fényképen történő közreadását a pontos leírás helyett, mint megoldást a *Régi Magyarországi Nyomatványok* elnevezésű vállalkozás – szerény kezdetként – már indulásától, vagyis 1971-től alkalmazza.) A VD 17-ben a másolatok közreadásában nem kívánnak a címlapra szorítkozni, hanem az kiterjedne a díszcímlapra, a bevezető rész és a főrész elejére (vagy ha szükséges végére) is. A változatok között szerepel olyan elképzelés is, amely még ennél is szélesebb körben hasznosítaná ezt a modern reprodukciós technika által nyújtott lehetőséget (pl. valamennyi önálló rész jellegzetes lapjainál, vagy ezek közül a kisebbeket akár teljes terjedelmükben is).

Minden eddigit összefoglalva megállapítható, hogy a régi németországi nyomtatványok bibliografizálása terén, amely magyar szempontból rendkívül fontos, a közelmúltban igen jelentős előbbrelépés történt. Ráadásul a jövőben még továbbiakkal is lehet számolni.

BORSA GEDEON

Pável Ágoston- emlékülés A szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár és a Savaria Múzeum 1996. január 11-én emlékülést rendezett a könyvtárban Pável Ágoston halálának 50. évfordulója alkalmából. Pável Ágoston (1886–1946) a jeles tudós és költő 1924-től a szombathelyi városi könyvtár, majd 1928-tól a múzeum néprajzi tárának volt a vezetője; 1933-ban megindította a ma is megjelenő *Vasi Szemle* című folyóiratot, 1941-ben a dél-szláv nyelv és irodalom magántanárává habilitálta a szegedi egyetem. „Két nép fiaként” emlegeti őt mind a magyar, mind a szlovén irodalom- és művelődéstörténet. Az emlékülés Pável könyvtárigazgatói és muzeológusi tevékenységével foglalkozott. Fülöp Géza *Könyvtári viszonyok Magyarországon a két világháború között* című bevezető előadásában azt a művelődési és könyvtárügyi környezetet vizsgálta, amelyben Pável Ágoston tevékenykedett; Takács Miklós *Pável Ágoston könyvtári öröksége* címen könyvtárigazgatói eredményeiről szolt, Kuntár Lajos pedig a vele kapcsolatos eddigi ismereteinket egészítette ki. (*Néhány ecsetvonás Pável Ágoston portréjához.*) Muzeológusi munkásságát Gráfik Imre (*Pável Ágoston és a múzeum*) és M. Kozár Mária (*Pável Ágoston néprajzi fotói*) címen elemezte. Az emléküléssel egy időben e fotókból a könyvtár előadótermében kiállítás nyílt.

(F. G.)

SZEMLE

Gerics József: Állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 318 l. (METM-könyvek 9.)

Ez a gyűjtemény Gerics Józsefnek, a kiváló medievistának több évtizedes kutatói és publikáló tevékenysége során keletkezett válogatott tanulmányait tartalmazza. Szám szerint 26-ot. (Közülük három feleségével, a hasonló területeken értékes munkásságot kifejtő Ladányi Erzsébettel közösen készített tanulmány.)

Gerics professzort nem kell a *Könyvszemle* olvasóinak bemutatni, hiszen az itt közölt művek közül kettő éppen a *Magyar Könyvszemle* hasábjain látott először napvilágot.

A kötet tanulmányai témáik szerint széles körre terjednek ki. Maga a szerző mégis így foglalja össze saját itteni célkitűzését: „A tanulmányok mindegyikének tárgya a középkori ember eszmé- és gondolatvilága, amely az írásbeliségben megjelent és kifejeződik.” Ebbe az írásbeliségbe pedig beletartoznak krónikák és legendák, oklevelek és jogi művek, tehát gyakorlatilag a teljes középkori magyar forrásanyag. Ezeknek kritikai vizsgálata; egymáshoz való viszonyainak, eredetének, a külföldi hatásoknak, főleg a római és a kánonjog magyarországi érvényesülésének tárgyalásáról van szó.

Mindezekon a területeken Gerics József páratlan forrásismeretekkel és a hazai és külföldi szakirodalom messzemenő ismeretével mozog. Ezeknek az ismereteknek a birtokában a valósággal mikrofilológiai pontosságú forráskritika alkalmazásával igen sok új, szilárdan megalapozott eredményt hoz olyan vonatkozásokban, amelyeket az eddigi kutatások nem ismertek föl, elhanyagoltak, vagy éppen félreértettek, esetleg a latin szakkifejezéseknek nem pontos megértése, félremagyará-

zása következtében téves következtetések kaptak helyet.

Természetesen itt nincs terünk arra, hogy valamilyen részletesebb ismertetést adjunk a kötet gazdag tartalmáról, ezért csak néhány itt tárgyalt témára hívjuk föl a figyelmet: a legendák és krónikák egymáshoz való viszonya és datálásuk, a magyar királykoronázás és a koronaküldés problémái, az egyház és állam viszonya a középkori Magyarországon, egyházpolitikai kérdések, a magyar államszuverenitás, a római és a kánonjog érvényesülése, belépülése a magyar jogéletbe, az Árpád-kori jogintézmények stb.

Itt inkább csak egy a *Könyvszemlét* közelebből érintő és talán kevésbé szembeütő szempontra szeretnénk föl hívni a figyelmet. Ez pedig az, hogy amikor Gerics József gondos elemzéssel föltárja egy-egy szövegrész vagy kifejezés eredetét, akkor ez azt is jelenti, hogy az illető műnek, amelyből a szövegrész vagy kifejezés a magyarországi szövegbe belekerült, meg is kellett lennie Magyarországon. Tehát ez a középkori magyar könyv- és könyvtártörténet számára is új adalékot ad. Az ilyen adalékok pedig azért különösen fontosak, mert hiszen köztudott, hogy a középkori magyar kódexanyag kevés kivétellel elpusztult és sokszor csak közvetett adatokból tudunk következtetni az ó- és középkori irodalomnak itteni meglétére, tehát fontos adalék középkori kultúránk ismeretéhez.

Az itt közölt tanulmányok módszertanilag, a forráskritika alkalmazásának szinte bravúros fölhasználása tekintetében minden történetkutatónak mintaképül szolgálhatnak és követésére indíthatnak. Erre pedig – valljuk be őszintén, – sokszor lenne szükség.

Bibliotheca Apponyiana. Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. Emlékezés és kiállítás. Szerk. W. SALGÓ Ágnes. [Kiad.] OSzK Bp. 1995. 177.

Apponyi Sándor (1844–1925) születésének 150. évfordulója alkalmából emlékezetes kiállítást rendezett az Országos Széchényi Könyvtár 1994. január 21–április 21. között. A kiállítást Kosáry Domokos történész, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke nyitotta meg január 21-én, mely egyben a „Magyar Kultúra Napja” is. Három nappal később emlékülést tartottak – az MKE Bibliográfiai Szekciójának támogatásával – a kiállításához kapcsolódva. Az előadások könyv alakban is megjelentek, s a kötet nemcsak az elhangzott előadásokat, hanem a kiállítás katalógusát is tartalmazza. Azt a kiállítást őrzi meg jól emlékezetünk, amelynek anyaga nyomtatásban is megjelenik, amit a későbbiekben forrásként is használhatunk. Ilyen volt például „Schallaburg” (1982), a *Kódexek a középkori Magyarországon* (1985. OSzK), a *Nemzetközi Corviniakállítás* (1990. OSzK), vagy legutóbb a nagyszabású, sok újdonsággal elámitó, *Pannonia Regia* (1994–95, MNG) címen megrendezett, a Dunántúlt 1541-ig teljes művelődéstörténeti vonatkozásában bemutató kiállítás és katalógus. – És ezekhez mérhető az 1882-ben az Iparművészeti Múzeumban bemutatott *Könyvkiállítás*, melynek rendezője s a kiállítás *Kalauzán* kiadója a másik nagy bibliofil, Ráth György volt. E kiállításon, illetve e kötet „Könyvedvelők” fejezetében találkozott először a közönség a „Nagy-Apponyi családi könyvtár”, valamint Apponyi Sándor lengyeli könyvtára néhány válogatott darabjával. Több mint száz év múltán, 1994-ben láthatott tehát a közönség ismét valamit e kincsekből az OSzK kiállításán.

A kor, amelyben élünk, nem kedvez a bibliofilának, hiányoznak hozzá az alapvető feltételek, legalábbis most Magyarországon. Gróf Apponyi Sándort a bibliofilmek fejedelmének tartották, s tarthatjuk ma is, a kifejezés minden pozitív tartalmával. Párizsban született, Londonban nevelkedett, Münchenben folytatott egyetemi tanulmányokat. Diplomata édesapja (A. Rudolf) mellett egy ideig követési titkárként működött, de apja halála után 1876-ban hazatért lengyeli birtokára. A Tolna megyei lengyeli kastélya fokozatosan kulturális zárandokhelyé lett. Nagy műveltségű, sok nyelvet beszélő, széles érdeklődésű, kifejezetten tudós al-

katú ember volt. Valószínűleg ezért is vonult vissza a diplomáciai pályától, s szentelte életét a hungarikumok (közel 3000 nyomtatott mű) gyűjtésének és tanulmányozásának, s nem utolsósorban gyűjteménye négy kötetes, a szó szoros értelmében világhírű, ma is forgatott katalógusa elkészítésének. Személyes ismeretségben állt kora legnevesebb bibliofiljeivel, és állandó kapcsolatban antikvár cégekkel. A legnevesebb francia és angol könyvkötőkkel köttette be egyes könyveit. Hungaricumgyűjteményét, az akkor legmodernebb kézikönyvtárral, továbbá az ún. Rariora-gyűjteménnyel és az általános családi könyvtárral együtt 1924-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárára hagyta.

Ez a kiállítás is összetett volt, amit a nyomtatott katalógus jól tükröz, a tanulmányokról nem is beszélve. Már a címe is szerencsés, mert sokatmondó. Bizonyítja ezt rögtön a nyitó előadás, Köpeczi Béla akadémikusé, *Az Apponyi-gyűjtemény történeti forrásértékéről*, amelynek egyik nagyon fontos mondata, hogy „a hungaricumok gyűjtése és elemzése kül- és belpolitikai érdek, s mindezekelőtt a nemzeti önismeret egyik eszköze.” Apponyi a Magyarországgal közvetlenül foglalkozó nyomtatványokat gyűjtötte és katalogizálta (!), s ezek tanulmányozása mindenkor szembesülést jelent eseménytörténettel, tudomány- és eszmetörténettel és nemzetképpel. Ilyen értelemben tehát Apponyi Sándor folytatta a diplomáciai hivatást. Soltész Erzsébet azt is hangsúlyozza *Apponyi Sándor Hungaricum-gyűjteménye és katalógusa* című tanulmányában, hogy „Apponyi Sándorban a nemzeti könyvtár Széchényi Ferenc tervének legkövetkezetesebb folytatóját és az OSzK egyik legjelentősebb gyarapítóját tiszteli”, akiben kulturális küldetéstudat munkált. Kora ifjúságától kezdve látogatta a párizsi, római és londoni antikváriumokat, s alig volt 14 éves, amikor Zrínyi Miklós angol nyelvű, Londonban 1664-ben megjelent életrajzát megvásárolta. Húsz éves koráig már egy sor Hungaricum-nyomtatvány birtokosa. Könyveit nemcsak olvasta, de mint katalógusa bizonyítja, annotálta is. Az első két kötet 1900- és 1902-ben magyarul és németül, a harmadik és negyedik 1925- és 1927-ben már csak németül jelent meg Apponyi halála után, Dézsi Lajos gondozásában.

A nemrég elhunyt kiváló művészettörténész, Cennerné Wilhelmb Gizella Apponyi gyűjteményét más oldalról, *Gróf Apponyi Sándor és a ma-*

gyar történeti képes forrásanyag felől elemzi és mutatja be. A felbecsülhetetlen értékű metszetgyűjtemény időhatára a 16. századtól a 19-ig terjed, amiből következik, hogy elsősorban fa- és rézmetszetekből, s rézkarcokból áll. Az erdélyi fejedelmeket, magyar uralkodókat ábrázoló metszetek mellett az Apponyi-metszetgyűjtemény jelentős részének témája a visszafoglaló háborúhoz kapcsolódik. Különösen megragadók a magyar városok töröktől való visszavívása alkalmából rendezett ünnepségek metszetei. A tanulmánykötet 31. oldalán láthatjuk például Johann Georg Erasmus: *Nürnbergi szökőkút a siklósi győzelemre* című metszetét. — Az ilyen időszzerű lenne egy Apponyi-metszetkatalógus, olyan fontos volna annak a 438 Apponyi-hungarikumnak a már megjelentekhez hasonló igényes leírása és közreadása, amelyekről W. Salgó Ágnes előadásából: *Az Apponyi-gyűjtemény még publikálatlan tételei* értesülünk. Ezek között található hat további ösnyomatvány, számos RMK III-nak minősülő nyomtatvány, levélgyűjtemények, kiemelkedő értéket képviselő metszetes könyvek, pl. Jacob von Mellené, amelyben arany pénzeken a magyar királyok arcképe látható (1750). Zichy Mihály *Család és diplomácia* címmel az OSzK Kézirattárának ún. II. fondját mutatja be, benne az Apponyi Antallal, Rudolfal, és ennek feleségével, vagyis Apponyi Sándor anyjával, Benkendorff Annával kapcsolatos dokumentumokat. A Benkendorffok orosz szolgálatban álló, balti német család. Apponyi Rudolf apósa, Benkendorff Sándor volt az orosz titkosszolgálat megszervezője. Ennek húga, Dorottya a Szmolnijban nevelkedett, s férje révén nagykövetnéként Londonban élt. Íme az Apponyiak és Európa!

A kötet legsemélyesebb hangú írását Lenner Jenő, lengyeli katolikus plébános tollából olvashatjuk: *Gróf Apponyi Sándor és Lengyel kapcsolata*. Ebből azt is megtudjuk, hogy a község mennyi jót köszönhet Apponyi Sándornak: postát és távirót, népiskolát és óvodát, ő szervezte meg az uradalmi orvosi körzetet és a Polgári Olvasó Egyesületet, iparosok betelepítését stb. Fény derül Apponyi emberiségére, lelkületére, rokonszenves ember alakjára.

Két régészeti cikk gazdagítja a kötetet. Az első Zalai-Gaál István írta tudósi felkészültséggel és jegyzetanyaggal, az átlag olvasó számára helyenként nehezen érthető szaknyelven. (Vajon hány éves is az „Inf. II. életkorú leánygyermek”?) Tá-

nulmányából: *Wosinsky Mór és a lengyeli kultúra kutatásának aspektusai* azonban egyértelműen világos, hogy Wosinsky úttörő régészeti ásatásai és Apponyi megértő támogatása nélkül mit sem tudna a világ arról az újkőkori etnikumról, melyet nemzetközileg is „lengyeli kultúra” néven emlegetnek. A lengyeli kultúra népe a Kr. e. IV. évezredben élt Közép-Európa bizonyos területein a megelőző nyugati vonaldíszes kerámia népének genetikai utódaként, és élelemtermelő paraszti életmódot folytatott. Szabó Géza, a szekszárdi Múzeum régésze *Gróf Apponyi Sándor és Wosinsky Mór szekszárdi múzeumalapítása* című írása hozza hozzánk közelebb az átmenetileg elfeledett Wosinskyt, a lengyeli emigráns orvos Tolnán született fiát, aki Kalocsán és Pécsen tanult, s 1877-ben szentelték pappá. Csaknem tíz éven keresztül folytatott lengyeli ásatásainak és jelentős szakirodalmi munkásságának elismeréseként az Akadémia tagjává választotta. Több külföldi tudós társaságnak is tagja volt. Rudolf Virchow-val együttműködött. Virchow járt is Lengyelen, de sok más tudós is: Pulszky Ferenc, Török Aurél, Luigi Pigorini és mások. A leletanyag szakszerű elhelyezésének gondja fordította a figyelmet a múzeumalapításra. Wosinskynek — Apponyi mellett — oroszlanrészre volt Szekszárd neoklasszicista, kifejezetten múzeumi célra emelt épületének létrehozásában. 1902-ben nyílt meg a múzeum, s ad otthont a nemzetközi híru régészeti anyagnak. (Az 1978-ban, 6. kiadásban megjelent *Magyarország* útikönyvben a szekszárdi Múzeum még Balogh Ádám Múzeum néven található. Nem valószínű, hogy a kuruc brigadérosnak sok köze lenne a Múzeumhoz, mindenesetre dicséretes, hogy most annak nevét viseli, akinek létét nagyrészt köszönheti, ásatásainak gyümölcsseit őrzi.) — Fontos és hasznos áttekintést ad Szerb Judit *A külföldi megjelenésű hungaricumok feltárásának jelene és perspektívái* című összefoglalójában, mely sajnos nem mentes a bibliográfiai pontatlanságoktól.

A *Függelék* tartalmazza a *kiállítási katalógust*. Összeállítója, amint a kiállítás spiritus rectora is, W. Salgó Ágnes. A szép és megfogdoltan válogatott anyag 264 tételét idézhetjük fel: leveleket, könyveket, egyleveles nyomtatványokat, régészeti leleteket, antik vázákat és akvarelleket. Mindegyikhez tartozik néhány sor magyarázat. A kiállított korabeli könyvek, róplapok, metszetek, a középkori krónikásokon kezdve II. Rákóczi Ferenc

száműzetéséig, visszhangozták az időszak magyarországi eseményeit, bemutatták, hogy hogyan írtak, vélekedtek rólunk Európában. Láttuk, milyen volt hírünk a világban. (Hadd utaljak vissza Köpeczi Béla „a nemzeti önismeret egyik eszköze” kifejezésére.) Amerika felfedezőjének fia, Ferdinando Colombo például 1535-ben Lyonban megvette magának a mohácsi csatáról nyomtatott röplapot. Tematikus rendezési elv érvényesült a kiállításon, melynek középpontjában – méltó módon – Apponyi Sándorra és a családra vonatkozó dokumentumok álltak. Külön hangsúlyt kapott a könyvművészet és bibliofília (Aldinák, Elzevirek, nemes könyvkötések). Jól tükrözték Zrínyi és a polihisztor Zsámboki európai megbecsülését a személyük köré csoportosított könyvek, metszetek, térképek. – A kiállítás idején tömören fogalmazott, jól használható leporelló formájú kalauz segítette a látogatót. Ez is W. Salgó Ágnes munkája.

A kötet végén található Sz. Debreczeni Kornélia bibliográfiája: *Apponyi Sándor és felesége, Esterházy Alexandra élete és munkássága a korabeli sajtóban*, alcímekkel jól tagolt csoportosításban. A kötetet *Rövidítésjegyzékek* és a kötet szerzőinek adatai zárják. A tanulmányokat német, egy esetben francia összefoglaló követi, legvégül pedig a kötet német nyelvű összegezése.

ROZSONDAI MARIANNE

Bényei Miklós: Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. Debrecen, 1994. Stúdium. 164 l.

Az 1848-as magyar forradalom eredményeképpen megjelent, a cenzúra megszüntetését kimondó és a sajtószabadságot biztosító törvény előzményeivel kapcsolatban a kutatás már sok részletet feltárt. Mégsem mondható el, hogy ismerjük már annak a fontos szellemi és politikai küzdelemnek minden fázisát, ami e törvény megszületését megelőzte. Hiányzott többek között a reformországgyűlések e témával kapcsolatos vitáinak beható ismerete és elemzése, noha egy-egy megállapításra, véleményre már többször hivatkoztak. Bényei Miklós munkája e hiányt akarta pótolni, amikor áttekintést nyújt a reformkori országgyűlések sajtópolitikai tanácskozásairól és előterjesztéseiről. Az 1825–1848 közötti időszakban már a sajtószabadság hazai hívei csakúgy felismerték, mint a cenzúrához ragaszkodók a könyv és az időszaki sajtó

nagy szerepét és a társadalomra gyakorolt befolyását, csak éppen a számukra biztosított szabadság mértékében nem tudtak megegyezni.

A szerző bevezetesképpen ismerteti a reformkor elején kialakult cenzúra-szervezetet, kiemelve II. József cenzúra-rendelkezéseinek meghatározó szerepét, hiszen az általa létrehozott szervezet – mégha II. Lipót és I. Ferenc idejében némileg módosult is – lényegében 1840-ig érvényben maradt. Vázlatosan áttekinti e bevezető rész a 18. század végi hazai cenzúra-ellenes törekvéseket is. (Nem e mű feladata volt e korszak elemzése, de azért megjegyezzük, hogy ennek az időszaknak a sajtószabadság irányába mutató törekvéseiről sincsen még teljes képünk; sőt aminek levéltári feltárása már megtörtént – pl. a II. József-kori újság-cenzúra szervezete –, sem talál mindig figyelembe vételre a későbbi feldolgozásoknál, hanem sokszor továbbélnék a korábbi legendák.)

A rendek cenzúra elleni küzdelmeinek új szakasza az 1820-as évektől számítható. Ezt az időszakot tárta fel az eddigieknél részletesebben Bényei Miklós munkája, főleg az Országgyűlés iratainak feldolgozása által. Ennek nyomán e harcokat az eddigi ismereteinkhez képest sokrétűbbeknek és differenciáltabbaknak látjuk. A cenzúra alkotmányos rendezéséért folytatott küzdelem Dessewffy József gróf fellépésétől kezdve nyert polgárabb jellegű: a polgári sajtószabadság gondolatának előtérbe kerülését a szerző a megyei közéletben is kimutatja. A különböző nézeteket hivatkozásaival és gyakran idézetekkel is alátámasztja. Például maguknak a főrendeknek a körében is több eltérő felfogást ismerhetünk így meg. Míg pl. Batthyány Lajos gróf a cenzúrát azért kárhóztatta, mert többnyire egy középserű cenzor bírálta el a szellemileg öt legtöbbször messze felülmúló szerző alkotását, addig Lonovics József csanádi püspök viszont megdicsérte a cenzorokat, mert ők „becsületesebb emberek, kiknek szép feladás jutott”. Az is igaz – és ez az objektivitás a feldolgozás olyan erőnyeire vet fényt, melyek évtizedekig nem nagyon jellemezték történetírásunkat –, hogy Bényei arra is rámutat: Lonovics püspöknek 1848 közeledtével megváltozott a cenzúrával kapcsolatos véleménye és a sajtószabadság híve lett.

Az országgyűlés nyilvánossá tételének és egyszerűsége miatt a sajtószabadságért vívott küzdelemnek egyik fontos láncszeme volt egy országgyűlési hírlap létrehozása érdekében kifejtett agitáció. Kos-

suth nevezetes kézirat *Országgyűlési Tudósítási* nak háttérét is jobban megvilágítják az ezzel kapcsolatban feltárt újabb eredmények. Ugyancsak új ismereteket nyújt a könyv záró fejezete, amely az udvar ellenintézkedéseiről szól. A *Függelékben* a magyarországitól némileg eltérő erdélyi cenzúra szervezetéről és az erdélyi sajtópolitikai harcokról olvasható fejezet értékesen egészíti ki a magyarországi sajtószabadságért folytatott küzdelmek történetét.

Bényei Miklós könyve nyereséget jelent a reformkori sajtó- és könyvtörténeti kutatások számára is, hiszen e mű a cenzúra történetén kívül a könyv- és újságkiadásra, a külföldi könyvek behozatalára és a könyvkereskedelemre nézve is értékes, új eredményeket tartalmaz.

KÓKAY GYÖRGY

Lakatos Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948). Bp. 1993. 485 l. (Színház- és művészettörténeti Könyvtár 28.)

Az Országos Színház- és művészettörténeti Múzeum és Intézet kiadásában látott napvilágot Lakatos Éva bibliográfiái összeállítása. Miként a *Színház- és művészettörténeti Könyvtár* című sorozat (sorozatszerkesztő Kerényi Ferenc) eddigi kötetei, ez a kiadvány is újabb jelentős forrásgyűjteménnyel gazdagítja a színház- és művészettörténeti kutatásokat. A közel hatszáz számba vett és bibliográfiailag mintaszerűen feldolgozott színházi lap valóban alapvetően fontos a kutatás számára, hiszen kevés olyan forrásmű van, amely e szakperiodikákhoz hasonló, sokrétű információt tartalmazna a színházak múltjával kapcsolatban. Nagy segítséget jelent mindenképp előtt ezeknek a rendkívül ritka lapoknak az összegyűjtése és lelőhelyük meghatározása. További információkkal szolgálnak a lapok részletes bibliográfiai leírásai, hiszen ezek – a korszerű folyóirat- és bibliográfiáknak megfelelően – már önmagukban is sokat elárulnak az egyes lapokról. Az alcím, a megjelenési hely, az indulási és megszűnési dátumok, az időszakosság, a szerkesztők és a kiadók adatainak feltárása mellett a Megjegyzés-rovatban is sok mindenről értesülhetünk a szerkesztő jóvoltából. Így egy-egy lap leírása szinte egy kis sajtó- és művészettörténeti tanulmány vázlatával ér fel. A különböző adatoknak e sokrétű, gondos feldolgozása alkalmassá teszi az összeállítást arra, hogy ne csak informálja, hanem egyszersmind orientálja is hasz-

nálóját abban az irányban, hogy nyújthat-e az illető lap az őt érdeklő témával kapcsolatosan új anyagot vagy nem.

A kötet egyébként két, nem éppen arányos részre oszlik – nyilvánvalóan a Trianon előtti és azt követő állapotokat tükröződendő: az 1778-tól 1920-ig és az 1921-től 1948-ig terjedő időszakokra osztva az anyagot. E tagolás bizonyára érvekkel indokolható, de vitatható is, már csak azért is, mert a feldolgozás kiterjedt az 1920 utáni, az elcsatolt területeken megjelenő színházi lapokra is. A felosztás azonban a használat szempontjából meglehetősen közömbös. Ugyanakkor jelentősen megkönnyítik a kutató munkáját a mutatók, melyek a kötet végén találhatóak: ezek részben a periodikák címei, részben pedig a szerkesztők alapján nyújtottak tájékoztatást.

Lakatos Éva ezen újabb folyóirat- és szakkönyvbibliográfiája már csak azért is elismerést érdemel, mert, mint utaltunk rá, a folyóiratok bibliográfiái feltárása minden egyéb kiadvány feldolgozásánál bonyolultabb, fáradságosabb és munkaigényesebb bibliográfiai tevékenység. Az irodalmi folyóiratok nagy méretű, sok kötetes, elemző bibliográfiája után most a színházi lapokról készült összeállítását köszönhetjük a szerzőnek. Teljesítménye annál figyelemreméltóbb, mert az utóbbi időben, a számítógépes eufória beköszöntése óta indokolatlanul került háttérbe az internet csodái korában is pótolhatatlan, az emberi munkával készült forrásfeltáró, rendszerező kutató munka. Pedig ez legalább annyi elismerést érdemelne, mint a szellemi tevékenység *szolgáltatára* létrehozott mechanikus tárlalmányok ragyogó sorozata és „szép új világa”.

(K. GY.)

Reisner Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944). Bp. 1995. 178 l.

A magyar sajtó korai, 18. század végi történetében a klerikusok komoly szerepet játszottak. A *Magyar Hírmondót* (1780–1788) egy ideig a piarista Révai Miklós, a *Magyar Museumot* (1788–1793) a jezsuita Baróti Szabó Dávid szerkesztette. Mindez nem jelenti azt, hogy ezek az orgánusok egyházi felfogást tükröztek volna. A *Magyar Hírmondó* alapítója Rát Máttyás felvilágosult szellemű megjegyzéseket fűzött a bel- és külföldi eseményekhez, és ezzel a későbbi szerkesztőknek is

mintát adott. Nem véletlenül tiltották tehát el egy évi munka után Révai Miklóst egyházi fölöttesei a további közreműködéstől.

Több színvonalas, de kérészetű napilap és folyóirat után XIII. Leó trónralépése hozta meg a döntő fordulatot. A megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok kényszerítő erővel mondat- ták ki vele: „Mint hogy a hírlapkiadás ma már általános szokássá lett, azért a katolikus íróknak az a fő feladatuk, hogy azt, amit ellenségeink a társadalom s az egyház megrontására kezükbe kerítettek, a társadalom gyógyszerévé és az egyház védőfegyverévé átváltoztassák.” A pápa 1879 februárjában több ezer újságrót látott vendégül, és kiadta számukra a jelszót: „meg kell hódítani az olvasót”. Magyarországon először Lonkay Antal fi-gyelt fel a pápa üzenetére, és két újság (*Pesti Hír-nök, Idők Tanúja*) egyesítéséből létrehozta a *Magyar Államot*, mely a katolikus nagyközönség részéről vegyes fogadtatásban részesült, sőt a *Nemzet* című újság egyenesen a püspöki kart szólította fel, hogy tegyen valamit megszüntetése érdekében.

Az egyház is érezte, hogy itt sürgősen cselekednie kell, hiszen amíg a környező országokban mindenütt színvonalas újságok álltak az egyház szolgálataiban, addig Magyarországon közöny és heves kritika fogadott minden ilyen kezdeményezést. A megoldást a Szent István Társulat kínálta, amikor – Füssy Tamás kezdeményezésére – a *Katolikus Szemle* megindítására határozta el magát. A terjesztést is igen egyszerűen oldották meg: a Szent István Társulat 4–5000 tagja illetményként kapta meg a folyóiratot. Az 1887-ben megindult *Katolikus Szemle* kiadását Füssy Tamás társulati igazgató gondozta három szerkesztőtársával (Kisfaludy Á. Béla, Fraknoi Vilmos, Jánossy Gusztáv). A folyóirat 1944-ig jelent meg Magyarországon, majd több évi erőfeszítés után Békés Gellért 1949-ben Rómában újjászervezte a kiadást. Az első 30 évfolyam repertóriuma is Rómában jelent meg 1980-ban. Az indulástól 1944-ig terjedő termést dolgozza fel Reiser Ferenc könyve, de kizárólag az egyháztörténeti tanulmányokat, cikkeket, könyvismertetések veszi számba. Szerencsére az összeállító – igen helyesen – tágan értelmezi az egyház történetét, és gyűjteményébe a más tudományokhoz (szociológia, jogtörténet, irodalomtörténet, iskolatörténet, régészet, nyelvtörténet, útleírás, könyvtörténet) tartozó anyagot is felvette. A nem eléggé helyeseltető bő merítés következtében 1887 és 1944 között 1371 történeti cikket regisztrál, me-

lyek mintegy 900 szerzőtől származnak. Ez persze azt jelenti, hogy igen sok a csak egy-két cikkel szereplő jelentéktelen szerző, de történetírásunk jelesei (Fraknoi Vilmos, Karácsony János, Mihályfi Ákos, Áldásy Antal, Békefi Remig, Sörös Pong-rác, Balanyi György, Balogh Albin, Meszlényi Antal, Hermann Egyed) is szép számmal szerepelnek, és kivétel nélkül több tucat cikkel. Valójában az ő munkásságuk jelenti a folyóirat igazi értékét, színvonalát.

Érdemes lett volna a *Katolikus Szemle* teljes körű repertóriumát elkészíteni, ez az összeállító-nak nem jelentett volna túl sok többletmunkát, hisz a köteteket így is át kellett néznie. Félő, hogy a folyóirat gerincét, lelkét jelentő egyháztörténeti anyag közlése után már nem, vagy csak nagy sokára jelenik meg a teljes repertórium. Ha a szelektálás oka a mindjobban sújtó pénzhiány, akkor a második részt el lehetett volna hagyni, hiszen ez zömmel olyan irodalom- és sajtótörténeti adatokat tartalmaz, melyeket Dersi Tamás, Dezsényi Béla, Nemes György, Szemző Piroska, Kemény György, Kókay György munkáiból már ismerünk. Bizonyosnak látszik, hogy ez a függelék egy nagyobb, esetleg a katolikus sajtó egészét átfogó könyv része, hiszen a szövegben előforduló római számok arra utalnak, hogy a szerző eredeti okmányokat is közöl a kéziratban. Miután a megjelent repertóriumból ezek kimaradtak, az olvasó értetlenül áll a zárójelben megadott latin számok előtt. Megnehezíti a tájékozódást, hogy a szövegben szereplő index számok nem fedik a jegyzetszámokat. Az 5. és 6. jegyzet között kellett legyen egy jegyzet, ami valamiért kimaradt, de a további jegyzeteket nem igazították hozzá, így a 6.-tól egyet csúsznak. A 77. és 78. jegyzet között újra kimaradt egy hivatkozás, de a számozás folyamatos, azaz innen már két számmal tér el a szövegbeni index szám a jegyzetszámtól. Megengedhetetlenül sok a hibás évszám, ami nyilvánvalóan csak elírás lehet. Gondos javítással mindkettő elkerülhető lett volna.

Egy repertórium használhatóságát könnyű áttekinthetősége biztosítja. Ezt jól oldotta meg összeállítója a gyűjtemény hármas felépítésével. Először évfolyamonként sorolja fel a cikkeket, melyeket sorszámokkal látott el. A névmutató a könyvismertetések szerzőit is feltünteti. Igen hasznos a téma szerinti összeállítás, hiszen így gyorsan előkereshető az érdeklődési körünkbe vágó tanulmány.

TARTALOM

Zsuzsa: Egy 13. századi graduále két töredéke	145
Béla: Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról	161
Lajos: Könyvtörténet és forráskutatás	175
Barnabásné: A veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára (1711–1948)	192
Éva: Tallózás a „magyar különszámok” birodalmában	205

KÖZLEMÉNYEK

Noémi – Schaffer Andrea: Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz	223
Ágnes: Magyar volt I. Péter természetrajzi tárának első rendezője?	233
Márkus Rozália: Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez	235
Károly: Az Irodalmi Szemle (1876–1893), az első katolikus könyv- és folyóiratszemle	244
József: Az emigráció szerepe a II. világháború utáni kultúrdiplomáciában	251

FIGYELŐ

Zsófia: A „Régi Magyar Kódexek” első tizenhat kötete	259
Gedeon: Befejeződött a 16. századi német nyomtatványok első bibliográfiai áttekintésének megjelentetése	263
G.: Pável Ágoston emlékülés	266

SZEMLE

József: Állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. (Csapodi Csaba)	267
libliotheca Apponyiana. Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. Szerk. Salgó Ágnes. Bp. 1996. OSzK. (Rozsondai Marianne)	268
Miklós: Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. Debrecen, 1994. (Kókay György)	270
Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948). Bp. 1993. (k. gy.)	271
Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944). Bp. 1995. (Kőhegyi Mihály)	271

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 11,44 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

SOMMAIRE

<i>Czagány, Zsuzsa</i> : Deux fragments d'un „graduale” du XIII ^e siècle	145
<i>Köpeczi, Béla</i> : La presse anglaise sur la guerre d'indépendance de Rákóczi	161
<i>Hopp, Lajos</i> : Histoire du livre et recherche des sources	175
<i>Kolozs, Mme Barnabás</i> : Le bibliothèque des professeurs du lycée des piaristes de Veszprém (1711–1948)	192
<i>Lakatos, Éva</i> : En glanant dans le domaine des numéros spéciaux des revues, consacrés à la Hongrie	205

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Németh, Noémi – Schaffer, Andrea</i> : Quelques contributions aux rapports hongrois de l'hétérodoxie de Tubingue	223
<i>Hangodi, Ágnes</i> : Est-ce que le premier ordonnateur de la collection d'histoire naturelle de Pierre I, tsar de Russie, était d'origine hongroise?	233
<i>Márkus, Rozália, Mme Bódy</i> : Quelques contributions à l'histoire de la presse des années 1780	235
<i>Szecső, Károly</i> : La revue Irodalmi Szemle (Revue Littéraire, 1876–1893), la première revue catholique des livres et des revues	244
<i>N. Szabó, József</i> : Le rôle de l'émigration dans la diplomatie culturelle après la seconde guerre mondiale	251

CHRONIQUE

<i>Benke, Zsófia</i> : Les premiers 16 volumes de la série „Anciens Codex Hongrois”	259
<i>Borsa, Gedeon</i> : La publication de la première vue d'ensemble bibliographique des imprimés allemands du XVI ^e siècle a pris fin	263
<i>F. G.</i> : Séance commémorative en l'honneur d'Ágoston Pável	266

REVUE

<i>Geric, József</i> : État et idéologie en Hongrie au moyen-âge. B. 1995. (<i>Csapodi, Csaba</i>)	267
Bibliotheca Apponyiana. La Hongrie et l'Europe reflétées par la collection Apponyi. Réd. par Ágnes Salgó. Bp. 1996, OSzK. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	268
<i>Bényei, Miklós</i> : La liberté de la presse devant les diètes de l'ère des réformes. Debrecen, 1994. (<i>Kókay György</i>)	270
<i>Lakatos, Éva</i> : La bibliographie des revues de théâtre hongroises (1778–1948). Bp. 1993. (<i>k. gy.</i>)	271
<i>Reisner, Ferenc</i> : Le répertoire de la matière se rapportant à l'histoire de l'église de la revue Katolikus Szemle (1887–1944). Bp. 1995. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	271